

Magánhangzók ejtése fiatalok és idősek spontán beszédében*

1. Bevezetés. A magánhangzók ejtésére számos tényező gyakorol hatást, különösen spontán beszédben. Meghatározó maga a hangminőség, az életkor és a nem, valamint a beszédstílus. Mindezekon kívül az artikulációt befolyásolja a fonetikai helyzet (hol fordul elő a magánhangzó a szóban, melyik szótagban), az adott kontextus (a szomszédos beszédhangok), a hangsúlyhelyzet, további prosódiai jellemzők, sőt a szónak, amelyben előfordul, a szövegben elfoglalt pozíciója. Mindezeket tovább módosít(hat)ja a beszélő egészségi és lelkiállapota, hangulata, fiziológiai adottságai, beszédrutinja, és a felsorolás még folytatható. Az ejtészváltozatok következményeként a magánhangzók akusztikai szerkezete nagy variabilitást mutat mind a beszélők között (egyéni sajátosságok, pl. dialektus, nem, életkor, egyéb szociolingvisztikai tényezők befolyásolják), mind egyetlen beszélőn belül (függ a beszélő érzelmeitől, fizikai állapotától stb.) (STRANGE et al. 2007; GRÁCZI–HORVÁTH 2010). Magától értetődően növeli a változatosságot, ha izolált szavak ejtését, szövegfelolvasást, avagy ha a spontán beszéd különböző típusait elemezzük.

A magánhangzók akusztikai szerkezetét általában az első három formáns frekvenciaértékével határozzák meg. A formánsok olyan felharmonikus-nyalábok, amelyeket a szájüreg rezonátortevékenysége erősít fel a zöngéből. A magyarban az első két formáns egyértelműen meghatározza a magánhangzó minőségét (OLASZY 1985; GÓSY 1989). Az első formáns (F1) a nyelvvállással van összefüggésben; minél magasabb a nyelvvállásfok, annál alacsonyabb az első formáns értéke. A második formáns (F2) a nyelv vízszintes mozgásával, illetve az ajakműködéssel függ össze. Ugyanazon nyelvvállásfokú, de a nyelv vízszintes mozgása szempontjából eltérő képzésű magánhangzók esetén az elől képzett hang második formánsának értéke magasabb, mint a hátul képzetté. A csak az ajakműködésben különböző magánhangzók (pl. *ő*¹ és *é*) közül pedig az ajakréses magánhangzó F2-je a magasabb. A harmadik formáns (F3) főként egyéni jellemzőket tartalmaz (GÓSY 2004).

* A kutatás a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ A tanulmányban a magánhangzókat betűjelük dőlt írásával jelenítjük meg.

Az életkor előrehaladtával a magánhangzók formánszerkezete is megváltozik, mivel az idős korban egyrészt változik a zöngéképzés tisztasága (BENJAMIN 1981; BIEVER–BLESS 1989; ORLIKOFF 1990; BÓNA 2009) és az alaphang magassága (AWAN–MUELLER 1992; BÓNA 2009), másrészt lassabbá és pontatlanabbá válnak az artikulációs mozgások (BALÁZS 1993).

A nemzetközi szakirodalomban főként amerikai angol anyanyelvű beszélők magánhangzóinak változásáról olvashatunk – némileg ellentmondó eredményeket. Akutatók általában egyetértenek abban, hogy a nagyon idősekre a centralizáltabb magánhangzóképzés jellemző (pl. BENJAMIN 1982; LISS et al. 1990). WATSON–MUNSON (2007) eredményei szerint az első formáns szignifikáns (matematikailag igazolható) eltérést mutat az idősek és a fiatalok ejtése között minden magánhangzónál, míg az F2-ben csak a hátul képzettek esetén találtak statisztikailag kimutatható eltérést. Ugyanakkor TORRE és BARLOW (2009) csak az F1 értékeiben talált szignifikáns különbséget az idősek és a fiatalok, illetve a nők és a férfiak között; az egyes paramétereket továbbá nagymértékben befolyásolta a vizsgált beszédhangok minősége is.

A magyarra vonatkozóan mostanáig csak női beszélők beszédprodukciónak készült összevetés a fiatalok (20–32 évesek) és az idősek (70–80 évesek) magánhangzóinak jellemzőiről (BÓNA 2009). Eszerint a legritkábban előforduló *ö* és *u* kivételével szignifikáns eltérés volt kimutatható az egyes formánsértékek között a magánhangzó-minőségtől függően. Az eredmények alapján levonható az a következtetés, hogy az idős beszélők egyrészt centralizáltabban, másrészt valamivel hátrébb képezik a magánhangzókat, mint a fiatalok. Egy specifikusabb összevetésben, a rövid-hosszú magánhangzók elemzésekor (BÓNA 2012) az eredmények azt mutatták, hogy a nyelvi rövideg/hosszúság nem mutatkozik meg a magánhangzók spektrális szerkezetében az időseknél, míg a fiatalok ejtésében statisztikailag is kimutatható eltérést találtak e tekintetben (erre vonatkozóan l. még GÓSY–BEKE 2010).

A magánhangzók életkorfüggő sajátosságainak elemzése nyelvi változásokra is rávilágíthat. Az évtizedekkel idősebb beszélők ejtése valószínűsíthetően tükrözi a fiatalabb életkorokra jellemző sajátosságokat, főként abban az esetben, ha egy adott artikulációs mintázat változási tendenciát mutat. Az egyik legfeltűnőbb ejtésbeli ingadozás, illetve változás napjainkban a legelső nyelvvállású magánhangzókat, az *á* hangot érinti (GÓSY 2004, 2012).

A magyar fonetikai szakirodalomban évszázadokon keresztül nagyobb mértékben volt elfogadott az, hogy az *á* magánhangzó veláris képzésű. Ugyanakkor már a korai fonetikai munkákban (KEMPELEN 1791/1989; BÁRCZI 1928) is találunk arra utalást, hogy kevésbé hátul képződik a szájüregben, mint az *a*, *o*, *u* magánhangzók. A fonológiai viselkedése miatt a fonológiai szakirodalom (SZENDE 1976; SIPTÁR–TÖRKENCZY 2000; SIPTÁR 2003) egyértelműen velárisként jellemzi. Mint-hogy a magyar hangrendszer nem tartalmaz olyan legelső nyelvvállású magánhangzókat, amelyek a nyelv vízszintes mozgása szerint különböznenek egymástól (elől, illetve hátul képzett), ezért sem a fonológiai rendszerben, sem a fonetikai jelölésben nem volt lényeges szempont az *á* képzésének pontos definiálása a szájüregben. Az utóbbi két évtized (főként fonetikai) munkáiban (BOLLA 1995; SZENDE 1999; KOVÁCS 2004; BEKE–GRÁCZI 2010) azonban egyre többször található az a megállapítás, hogy az *á* artikulációja elmozdult a szájüreg közepe felé.

Az *á* ejtésének jellemzésére GóSY (2012, 2013) végzett átfogó vizsgálatot fiatal nők és férfiak spontán beszédében. A kutatásban a három alsóbb nyelvállású magánhangzó, az *a*, *á*, *e* első három formánsát vetette össze úgy, hogy csak az adott fonéma alaprealizációjának megfelelő beszédhangokat elemezte. Az eredmények azt mutatták, hogy a legalsó nyelvállású magyar magánhangzó a fiatal nők ejtésében elől képzett, a fiatal férfiaknál pedig centrális (mediális) képzésű. A formánsértékeket a korábbi szakirodalmi adatokkal (pl. TARNÓCZY 1965; MAGDICS 1965; MOLNÁR 1970; SZENDE 1976) összevetve is igazolódott az *á* hang kiejtésbeli változása. Nincsenek azonban adataink arról, hogy ez a változás jelen van-e az idősebb beszélők nyelvhasználatában is. Kutatásunk célja, hogy választ kapjunk arra, vajon a most élő idősebb beszélők *á* magánhangzójának ejtése hol történik a szájüregben. Két további, alsó nyelvállású magánhangzó elemzése igazolhatja, hogy a fiatalok és az idősek ejtése közötti feltételezett különbség csupán az életkorral, avagy egyfajta jelenleg is zajló változással (is) magyarázható.

Kutatásunkban tehát három magánhangzót választottunk ki elemzésre, a két alsó (*a* és *e*), valamint a legalsó nyelvállású (*á*) magánhangzókat. Vizsgálatunk nem longitudinális, vagyis nem ugyanazon beszélők ejtését elemeztük fiatal és idős korokban. Nincs tehát arról információnk, hogy a most élő idősebbek fiatal korokban miként ejtették az adott magánhangzókat. Ennélfogva arra nem adható válasz, hogy ejtésük az idős kornak betudható változásokat tükrözi-e, avagy egy, a jelenben feltételezett ejtési módosulás következménye. Adataik azonban megmutatják azt, hogy a fiatalokéihoz képest vannak-e eltérések vagy sem. A kutatásban éppen ezért a következő részkérdésekre kerestük a választ. 1. Mi a különbség az alsóbb nyelvállású magánhangzók formánsszerkezetében a fiatal és az idős beszélők között? 2. Milyen eltérésekre következtethetünk az akusztikai adatok alapján a magánhangzók ejtésére vonatkozóan? 3. Kimutatható-e a feltételezett és a fiataloknál igazolt változás (az *á* magánhangzó előrébb képzése) az idősek ejtésében is? 4. Az *e* és az *a* magánhangzók milyen eltéréseket mutatnak az életkor függvényében? Spontán narratívákban vizsgáltuk az életkor és a nem tekintetében a három magánhangzó formánsszerkezetét, amelyek alapján következtethetünk a kiejtési sajátosságokra.

Hipotéziseink a következők voltak. 1. Jellemző eltéréseket feltételezünk a vizsgált magánhangzók ejtésében az életkor és a nem függvényében. 2. Az *á* magánhangzóval kapcsolatos nyelvi változás, vagyis a képzés előrébb tolódása a szájüregben az idősek ejtésében nem lesz kimutatható, avagy jelentősen kisebb mértékű lesz, mint a fiataloknál.

2. Kísérleti személyek, anyag, módszer. A kutatáshoz a BEA magyar beszélt nyelvi adatbázisból választottuk ki 40 beszélő spontán narratíváját (GóSY et al. 2012). Az adatközlők között 20 fiatal (életkoruk 22–28 év) és 20 idős (66–90 évesek) beszélő volt, mindkét életkori csoportban 10 férfi és 10 nő. Mindnyájan magyar anyanyelvűek, életkoruknak megfelelően ép hallók voltak, nem volt beszédhibájuk, és a magyar köznyelvet beszélték.

Az elemzett hangfelvételek tartama beszélőnként változott attól függően, hogy mekkora anyagban fordult elő megfelelő számú és minőségű (adatolható) magánhangzó. Minden adatközlő ejtésében mindhárom magánhangzót (*á, a, e*) 20–40 előfordulásban elemeztük. A fiatal nőknél 1072 magánhangzót, a fiatal férfiaknál 995-öt vizsgáltunk; az idős nőknél elemzett magánhangzók száma 924 db, az idős férfiaknál 828 db volt (1. táblázat).

1. táblázat

Az elemzett magánhangzók száma az egyes adatközlői csoportok anyagában

Magánhangzók	Az elemzett magánhangzók száma (db)			
	Fiatal nők	Fiatal férfiak	Idős nők	Idős férfiak
<i>á</i>	408	419	236	209
<i>a</i>	325	280	308	256
<i>e</i>	339	296	380	363
Összesen	1072	995	924	828

A magánhangzókat a következő szempontok szerint választottuk ki elemzésre: 1. az adott magánhangzó mind a folyamatos beszédben, mind izoláltan meghallgatva is az adott fonéma alaprealizációjának feleljen meg (vagyis kizártuk az elemzésből az ún. semleges magánhangzókat, az *ö*-szerű ejtést); 2. az adott szó első vagy második szótagjában forduljon elő (függetlenül a szó szótagszámától); 3. a hang ejtésekor a zöngékezés ne legyen glottalizált (az időseknél ugyanis gyakori volt az érdes zöngé, ezért sok magánhangzót ki kellett zárni az elemzésből); 4. tartalmas és funkciószavakban egyaránt forduljon elő. A szerzők többszöri meghallgatás alapján külön-külön döntöttek a magánhangzó minőségéről, vagyis arról, hogy valóban az adott fonéma alaprealizációja-e az adott beszédhang. Mivel egy korábbi kutatás szerint (Gósy 2012) egyik magánhangzó F1- és F2-értékeinek esetében sem volt szignifikáns különbség az első és a második szótagbeli hangok formánsértékei között, ezért a szóban elfoglalt pozíciót nem vettük figyelembe az elemzés során.

A méréseket a Praat 5.2 programmal (BOERSMA–WEENINK 2010) végeztük. Annotáltuk a magánhangzó-realizációkat, majd egy erre a célra írt script segítségével kinyertük a hangok első három formánsát (összesen 11 457 mérést végeztünk). A formánsokat a magánhangzó teljes időtartamának közepén, az ún. tiszta fázisban mértük. A méréseket minden esetben manuálisan is ellenőriztük. A kontrollált módszertan teszi lehetővé az összehasonlítást a fiatal és az idős beszélők magánhangzóinak akusztikai-fonetikai szerkezete között.

Az adatokon statisztikai elemzéseket (MANOVA, illetve egytényezős ANOVA, Tukey post hoc teszt) végeztünk az SPSS 17.0 programmal 95%-os konfidenciaszinten.

3. Eredmények. Az összes női adatközlő formánsai szignifikánsan különböznek a hangminőség, valamint az életkor tekintetében (a statisztikai elemzés eredményeit az egyes formánsok és adatközlő-csoportok részletes elemzésekor közöljük). Anyagunkban valamennyi férfibeszlő első három formánsa ugyancsak matematikailag igazolható eltéréseket igazolt a statisztikai vizsgálat alapján

a magánhangzó minősége és az életkor függvényében (az adatokat itt is a részletes elemzésekkor adjuk meg).

3.1. Az elemzéseket a női beszélők adataival kezdjük, a magánhangzók formánsértékeit vetjük össze az életkor és a magánhangzó minősége szerint (2. táblázat).

2. táblázat

Az *a*, *e* és *á* magánhangzók formánsadatai fiatal és idős női beszélőknél
(átl. elt. = átlagos eltérés)

Beszélők	Az <i>a</i> formánsadatai					
	F1 (Hz)		F2 (Hz)		F3 (Hz)	
	átlag	átl. elt.	átlag	átl. elt.	átlag	átl. elt.
fiatal nők	670	81	1434	136	2648	227
idős nők	616	65	1377	186	2683	271
összes nő	644	78	1406	174	2665	250
Beszélők	Az <i>e</i> formánsadatai					
	F1 (Hz)		F2 (Hz)		F3 (Hz)	
	átlag	átl. elt.	átlag	átl. elt.	átlag	átl. elt.
fiatal nők	674	89	1915	117	2834	217
idős nők	621	80	1925	157	2780	251
összes nő	646	88	1920	139	2806	237
Beszélők	Az <i>á</i> formánsadatai					
	F1 (Hz)		F2 (Hz)		F3 (Hz)	
	átlag	átl. elt.	átlag	átl. elt.	átlag	átl. elt.
fiatal nők	772	69	1849	89	2797	250
idős nők	760	111	1596	158	2704	329
összes nő	781	88	1782	185	2763	285

A vizsgált magánhangzók első formánsai szignifikánsan különböznek az életkor tekintetében ($F(1, 1995) = 159,766, p = 0,001$). A statisztikai elemzés a magánhangzók minősége szerint is matematikailag alátámasztott különbséget találtunk az első formáns értékeiben ($F(2, 1995) = 534,190, p = 0,001$); vagyis mind az életkor, mind a magánhangzó minősége meghatározó tényező. A különbségeket 40,9%-ban magyarázza az életkor, illetve a magánhangzó minősége (Partial Eta Square értéke alapján). Az életkor és a hangminőség összefüggése azonban nem szignifikáns, ez a vizsgált két tényező erőteljes, önálló hatását támasztja alá.

A fiatal női beszélők *a* magánhangzóinak első formánsa csaknem 60 Hz-cel magasabb az idősökéinél az átlagértékeket tekintve, a szórás a fiataloknál valamivel nagyobb. Hasonlóan, mintegy 50 Hz-cel magasabb átlagértéket látunk az *e* esetében is, a szórás itt csaknem azonos a két életkori csoportban. Az *á* magánhangzó első formánsainak átlagértéke a fiatalok és az idősök között ugyanakkor csaknem azonosnak tekinthető (a 12 Hz-nyi eltérés jelentéktelen). A szórás nagy különbséget mutat, ami arra utal, hogy az idős női beszélők ejtésében a nyelv függőleges mozgásában nagyobbak az eltérések, mint a fiatal nők esetében. A három

magánhangzó közül tehát a két alsó nyelvvállású esetében az első formánsok értéke alacsonyabb nyelvvállásfokot tükröz a fiatal nők, valamivel magasabbat az idősebb nők ejtésében. A legalsó és a két alsó nyelvvállású magánhangzó első formánsai között a különbség 100 Hz, illetve esetenként annál több. Ez a nyelvvállásfok jelentős eltérésére utal, más szóval mindkét korcsoport ejtésében határozottan elkülönül a két alsó nyelvvállásfok.

A fiatal női beszélők első formánsaira kapott minimumértékek az *e* és az *a* esetében hasonlóak (416 Hz, ill. 439 Hz), az *á* esetében ez az érték jóval magasabb (612 Hz). A maximumérték ugyanakkor az *a* és az *á* esetében a legnagyobb és megegyezik a két beszédhangnál (998 Hz), az *e* esetében viszont alacsonyabb (869 Hz). A fiatal nőknél a legszűkebb frekvenciasávban az *á* magánhangzók realizálódtak (386 Hz), szélesebb sáv adódott az *e* (453 Hz), és még szélesebb az *a* magánhangzók esetében (559 Hz). Az idős nőknél az *á* és az *e* minimumértéke nagyon hasonló (359 Hz, ill. 346 Hz), míg az *a*-nál magasabb (406 Hz). Ez arra utal, hogy – ellentétben a fiatal nők ejtésével – az idős női beszélőknél előfordult, hogy az *á* magánhangzót relatíve magas nyelvvállásfokkal ejtették. A maximumértékek mindhárom esetben különbözők, legmagasabb az *á*-nál (1105 Hz), alacsonyabb az *e*-nél (909 Hz) és legalacsonyabb az *a*-nál (799 Hz). Az idősek formánsainak frekvenciasávjai éppen ellenkező képet mutatnak, mint amit a fiatal nők esetében tapasztaltunk. Az idős nőknél a legszűkebb frekvenciasávban az *a* magánhangzók első formánsai realizálódtak (393 Hz), szélesebb sáv adódott az *e*-re (549 Hz), a legszélesebb pedig az *á*-ra (759 Hz); a nagy különbség tehát az *á* és az *a* magánhangzók nyelvvállásfokának akusztikai vetületében tapasztalható.

A második formánsok ugyancsak szignifikáns eltérést mutatnak mind az életkor ($F(1, 1995) = 311,147, p = 0,001$), mind a hangminőség tekintetében ($F(1, 1995) = 2278,681, p = 0,001$). A kettő összefüggése is szignifikáns; a Partial Eta Square értéke alapján az eltéréseket 73%-ban magyarázza az életkor, illetve a magánhangzó minősége. Ez a magyarázó érték lényegesen magasabb, mint az első formáns esetében. A részletes elemzés szerint az *e*-nél nincs jelentős különbség a formánsértékekben a két életkori csoport között, az *a* magánhangzónál mintegy 60 Hz-nyi az átlagos különbség, az értékek a fiatal női beszélők esetében magasabbak. Ez arra utal, hogy ők kismértékben előrébb képezik az *a*-t, mint az idős nők. Mindkét alsó nyelvvállású magánhangzó második formánsa nagyobb szórást mutat az időseknél a fiatalokhoz képest.

Az *á* magánhangzó második formánsai igen nagy eltérést mutatnak a fiatalok és az idősek között: a különbség 250 Hz átlagosan, ami már különböző hangminőségek ejtését feltételezi a nyelv vízszintes mozgásának tekintetében. A szórás az idős női beszélők esetben jóval nagyobb, mint a másik két magánhangzónál; az idős nőké mintegy kétszerese a fiatalokénak. A fiatal nők második formánsainak minimumértékei igen hasonlóak az *á* és az *e* esetében (1641 Hz, ill. 1605 Hz), az érték jóval alacsonyabb az *a*-nál (1044 Hz). A maximumértékek közel állnak egymáshoz az *á* és az *e* magánhangzóknál (2200 Hz, ill. 2216 Hz), és lejjebb vannak az *a*-nál (1957 Hz). A frekvenciasáv sajátosan alakul a második formánsoknál; a legszélesebb az *a* esetében (913 Hz), és igen hasonló az *á* és az *e* magánhang-

zónánál (559 Hz, ill. 611 Hz). Az idős nők F2-inek minimumértékei jelentősen eltérnek a három magánhangzónál (\acute{a} = 1003 Hz, e = 1159 Hz, a = 901 Hz). Az e magánhangzó maximumértéke kiugró (2390 Hz), míg az \acute{a} -é és az a -é lényegesen alacsonyabb (1970 Hz, 1886 Hz). Az idős női beszélőknél a frekvenciasáv csaknem megegyezik az \acute{a} és az a magánhangzók esetében (967 Hz, ill. 985 Hz), a legszélesebb az e -nél (1230 Hz).

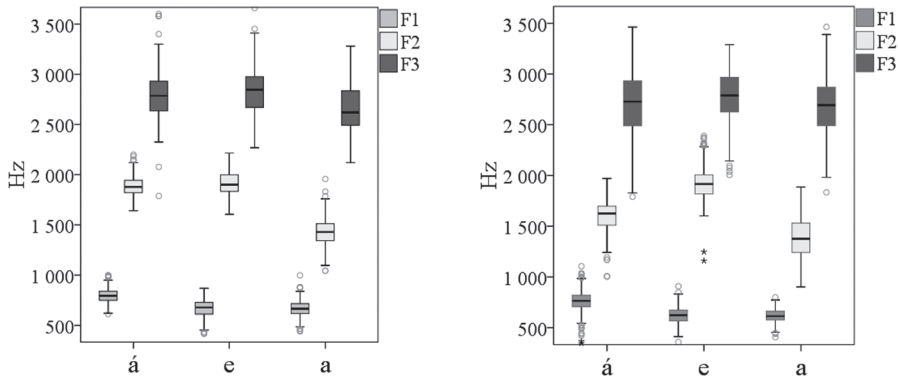
A harmadik formánsok értékében 60 Hz körüliek a különbségek az életkori csoportok között (az e és az \acute{a} esetében a fiatalok, az a esetében az idősebb beszélőknél magasabbak az átlagok). Ezek az eltérések ebben a frekvenciatartományban ugyan nem nagyok, de matematikailag szignifikáns különbséget igazoltak mind az életkor ($F(1, 1995) = 10,284, p = 0,001$), mind a magánhangzó minősége tekintetében ($F(1, 1995) = 51,994, p = 0,001$); a kettőjük összefüggése is szignifikáns. Az eltéréseket a harmadik formáns értékei gyakorlatilag nem magyarázzák (Partial Eta Square értéke mindössze 6%). A formánsértékek szórása jóval nagyobb mértékű az idősök, mint a fiatalok ejtésének következtében. Mindkét életkori csoport artikulációjának következményére jellemző, hogy a harmadik formánsok legalacsonyabbak az a , legmagasabbak az e esetében, az \acute{a} F3 értékei pedig az előző kettő közé esnek. A harmadik formánsok minimumértéke fiatal női beszélők esetében a legmagasabb az e -nél (2269 Hz), alacsonyabb az a -nál (2120 Hz) és legalacsonyabb az \acute{a} -nál (1789 Hz). A maximumértékek pedig az \acute{a} és az e magánhangzónál a legmagasabbak (3849 Hz, ill. 3700 Hz), ezeknél alacsonyabb az a esetében (3280 Hz). A formáns frekvenciasávja legszélesebb az \acute{a} , szűkebb az e és legszűkebb az a esetében. Idős női beszélőknél a minimumértékek tendenciája hasonló a fiatal nőkéihez (\acute{a} = 1790 Hz, e = 2005 Hz, a = 1834 Hz); a maximumértékek annyiban különböznek, hogy bár itt is az e -é a legmagasabb érték (3927 Hz), az \acute{a} és az a gyakorlatilag azonos (3462 Hz, ill. 3464 Hz). A frekvenciasáv a legszélesebb az e esetében (1922 Hz), a másik két magánhangzónál gyakorlatilag megegyezik (az \acute{a} -nál 1672 Hz, az a -nál pedig 1630 Hz).

A Tukey post hoc teszt részletes eredményei szerint a fiatal nőknél az első formánsok csak a két alsó nyelvvállású magánhangzó esetében nem különböznek szignifikánsan, a többi esetben igen. A második formánsok mindegyik magánhangzó esetében matematikailag igazolt eltéréseket mutatnak. A harmadik formánsok az e és \acute{a} magánhangzók között nem mutattak szignifikáns különbséget, a többi esetben igen. Ugyanezen teszt eredményei az idős nőknél az első és a második formánsok esetében megegyeztek a fiatal nőknél kapott adatokkal. A harmadik formánsok azonban eltérést mutattak; az időseknél az a és az \acute{a} magánhangzók között nem volt szignifikáns a különbség, a többi esetben igen.

Ha összevetjük a fiatal és az idős nők magánhangzóejtésének akusztikai következményeit, azt látjuk, hogy a formánsszerkezet számos tekintetben mutat jelentős különbséget (1. ábra). A fiatal nőknél az e és \acute{a} magánhangzók csaknem azonosnak tekinthetők, míg az idős nőknél a formánsszerkezet alapján mindhárom magánhangzó jellegzetesen elkülönül. Az ejtés akusztikai következményei azt jelzik, hogy az idős női beszélők formánsai tágabb frekvenciatartományban realizálódnak, mint a fiatalokéi.

1. ábra

Fiatal női beszélők (balra) és idős női beszélők (jobbra) formánsfrekvenciáinak átlaga (medián) és szórása a három vizsgált magánhangzó esetében

3.2. A fiatal és az idős férfiak magánhangzó-formánsainak adatai részben hasonló tendenciát mutatnak, mint amit a nőknél tapasztaltunk, részben ellentmondanak azoknak (3. táblázat). A statisztikai elemzések szignifikáns különbséget igazoltak az elemzett magánhangzók első formánsaira mind az életkor ($F(1, 1822) = 106,779, p = 0,001$), mind a magánhangzó minősége tekintetében ($F(1, 1822) = 403,812, p = 0,001$), a kettőjük összefüggése is szignifikáns. A Partial Eta Square mutatója 38,5%, az elemzett tényezők ilyen mértékben magyarázzák az F1-re kapott eredményeket. Az idős férfiak első formánsainak átlagértéke mindhárom magánhangzó esetében – bár különböző mértékben – alacsonyabb, mint a fiatal férfiakéi. Ez arra utal, hogy az idősebbek magasabb nyelvvállásfokban képezték az alsó és a legalsó nyelvvállású magánhangzókat, mint a fiatal férfiak. A szórás az *e* kivételével a fiatal férfibeszélők esetében kisebb. A fiatal férfiaknál az F1-ek minimumértéke legalacsonyabb az *e* (347 Hz) és legmagasabb az *á* esetében (488 Hz), az *a* hangé a kettő közé esik (416 Hz). A maximumérték az *á*-nál mutatja a legnagyobb értéket (973 Hz), jelentősen csökken az *e* (802 Hz), és ehhez képest kisebb mértékben csökken az *a* esetében (769 Hz). A legszűkebb frekvenciasávban realizálódik az *a* magánhangzó első formánsa (353 Hz), jóval szélesebben az *e*-é (455 Hz), és ennél kissé szélesebb az *á*-ra jellemző tartomány (485 Hz). Az idős férfiaknál kissé módosul a fiatalokra jellemző kép. Náluk az F1 minimumértéke legkisebb az *a* (271 Hz) és legnagyobb az *e* esetében (317 Hz), az *á* értékei a kettő közé esnek (237 Hz), noha az *á* és az *e* minimumértékei nagyon hasonlóak. A maximumérték a legnagyobb az *a* (937 Hz) és ezzel csaknem azonos az *á* esetében (922 Hz), legalacsonyabb az *e*-nél (722 Hz). A frekvenciasávok kihasználtsága az időseknél azt mutatja, hogy alig van különbség az *á* és az *a* között (685 Hz, ill. 666 Hz), jóval alacsonyabb a realizációs frekvenciasáv az *e* esetében (405 Hz).

3. táblázat

Az *a*, *e* és *á* magánhangzók formánsadatai fiatal és idős férfibeszélőknél
(átl. elt. = átlagos eltérés)

Beszélők	Az <i>a</i> formánsadatai					
	F1 (Hz)		F2 (Hz)		F3 (Hz)	
	átlag	átl. elt.	átlag	átl. elt.	átlag	átl. elt.
fiatal férfiak	588	62	1164	115	2277	168
idős férfiak	569	90	1345	321	2531	343
összes férfi	579	77	1251	254	2399	295
Beszélők	Az <i>e</i> formánsadatai					
	F1 (Hz)		F2 (Hz)		F3 (Hz)	
	átlag	átl. elt.	átlag	átl. elt.	átlag	átl. elt.
fiatal férfiak	590	73	1728	104	2493	149
idős férfiak	522	72	1714	184	2499	264
összes férfi	553	80	1720	154	2496	220
Beszélők	Az <i>á</i> formánsadatai					
	F1 (Hz)		F2 (Hz)		F3 (Hz)	
	átlag	átl. elt.	átlag	átl. elt.	átlag	átl. elt.
fiatal férfiak	691	69	1477	122	2372	189
idős férfiak	664	104	1479	163	2482	306
összes férfi	682	84	1478	137	2409	240

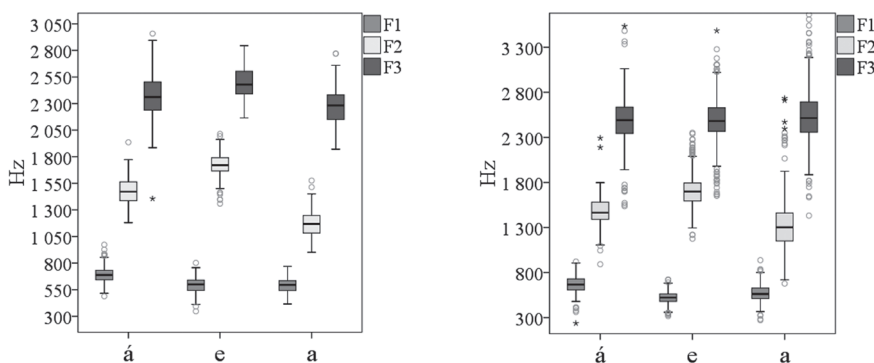
A második formánsok statisztikailag szignifikáns különbséget mutattak az életkor ($F(1, 1822) = 1020,309, p = 0,001$) és a magánhangzó minőségének tekintetében a férfiaknál is ($F(1, 1822) = 43,870, p = 0,001$); a kettő összefüggése is szignifikáns. A Partial Eta Square mutatója 55%, ilyen arányban magyarázzák a vizsgált tényezők a második formánsra kapott értékeket. Az F2-k az *a* ejtésében tükrözik azt, hogy a nyelv helyzete kissé előrébb van a szájüregben az idős férfiaknál a fiatalokéhoz képest (az átlagértékek különbsége 181 Hz), de ennek ellenére mindkét csoport artikulációja egyértelműen veláris területen történik. Az *e* és az *á* magánhangzókon belül a második formáns gyakorlatilag nem jelez különbséget a fiatal és az idős férfiak ejtésében; a két magánhangzó-minőség között azonban mindkét korcsoportban jelentős az eltérés. Az átlagos eltérés értékei mindhárom magánhangzó esetében jóval nagyobbak az idős férfiaknál. A fiatal férfiak második formánsának minimumértékei 200 Hz körüli eltéréseket mutatnak a magánhangzó függvényében; legmagasabb az *e* (1359 Hz), alacsonyabb az *á* (1180 Hz) és legalacsonyabb az *a* esetében (901 Hz). Ugyanez a tendencia látható a maximumértékeknél is (*á* = 1936 Hz, *e* = 2015 Hz, *a* = 1576 Hz). Az F2-k realizációinak frekvenciasávja fiatal férfiaknál a legszélesebb az *á* esetében (756 Hz). és közel azonos az *e* és az *a* magánhangzóknál (656 Hz, ill. 675 Hz). Az idős férfiak minimumértékei a második formánsra hasonló tendenciát mutatnak, mint a fiatal férfiaknál (*e* = 1175 Hz, *á* = 892 Hz, *a* = 677 Hz), a maximumértékek azonban másként alakulnak. Itt a legmagasabb érték az *a*-ra adódott (2733 Hz),

lényegesen alacsonyabb az e értéke (2351 Hz), és legalacsonyabb az $á$ -é (2292 Hz), bár az utóbbi kettő között nem nagy a különbség. A frekvenciasáv a legszélesebb az a magánhangzónál (2055 Hz), lényegesen szűkebb az $á$ -nál (1400 Hz), és legszűkebb az e -nél (1176 Hz).

A harmadik formánsok statisztikailag ugyancsak szignifikáns különbséget mutattak az életkor ($F(1, 1822) = 114,975, p = 0,001$) és a magánhangzó minőségének tekintetében ($F(1, 1822) = 23,905, p = 0,001$); a kettő összefüggése is szignifikáns. A Partial Eta Square mutatója nagyon alacsony, a 11,8% lényegében nem magyarázza az F3-ra kapott adatokat. Az a és az $á$ harmadik formánsai az idős férfiaknál vannak magasabb értékeken a fiatal férfiakéhoz viszonyítva, az e -nél nincsen ilyen különbség. A formánsértékek átlagos eltéréseinek értékei ismét mindegyik magánhangzó esetében jóval nagyobbak az idős férfiaknál, mint a fiataloknál. A minimumértékek meglehetősen nagy különbségeket mutatnak a fiatal férfiaknál az egyes magánhangzók között ($e = 2165$ Hz, $á = 1406$ Hz, $a = 1871$ Hz); a maximumértékek jóval közelebb estek egymáshoz ($e = 2844$ Hz, $á = 2958$ Hz, $a = 2770$ Hz). A harmadik formánsok frekvenciasávja legszélesebb az $á$ magánhangzónál (1552 Hz), a másik kettő esetében lényegesen szűkebb ($e = 679$ Hz, $a = 899$ Hz). Az idős férfiaknál az F3 minimumértékei közelebb esnek egymáshoz, mint a fiatal férfiak esetében ($e = 1650$ Hz, $á = 1535$ Hz, $a = 1431$ Hz), és hasonló adatokat tapasztaltunk a maximumértékeknél is ($e = 3483$ Hz, $á = 3533$ Hz, $a = 3663$ Hz); a minimum- és a maximumértékek abszolút értékei azonban magánhangzónként változnak. Az időseknel adatolt frekvenciasáv jelentősen meghaladja azt a tartományt, amelyet a fiatal férfiak esetében mértünk. Az időseknel a harmadik formánsok 2232 Hz-es sávbán realizálódnak az a , 1998 Hz-es sávbán az $á$ és 1834 Hz-es sávbán az e esetében.

2. ábra

Fiatal férfi beszélők (balra) és idős férfi beszélők (jobbra) formánsfrekvenciáinak átlaga (medián) és szórása a három vizsgált magánhangzó esetében

A fiatal férfiak esetében a Tukey post hoc teszt szignifikáns különbséget igazolt az összes formáns esetében valamennyi magánhangzónál, az egyedüli kivételt a két alsó nyelvállású magánhangzó első formánsai jelentik, amelyek között nem volt matematikailag értelmezhető eltérés. Jellemzően más eredményeket

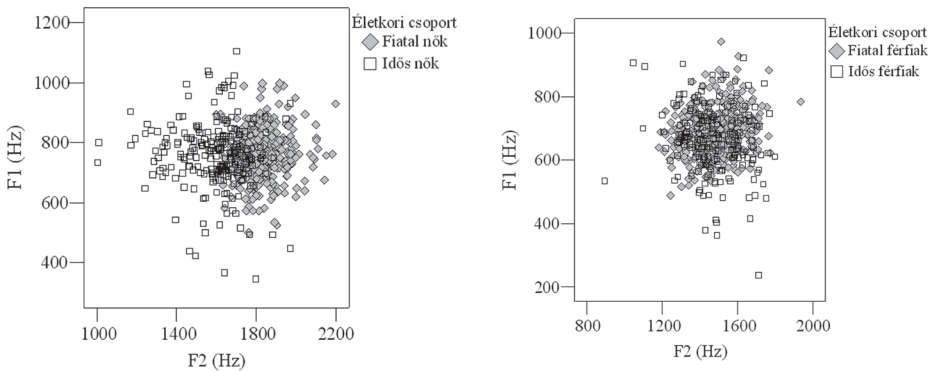
kaptunk az idős férfiak esetében. Náluk a három magánhangzónak az első és a második formánsai között szignifikáns eltérés igazolódott, ugyanakkor a harmadik formánsok nem mutattak ilyen különbséget. Az idős férfiaknál az *e* nyelvállásfoka magasabbra tehető, mint az *a*-é, ez mintegy 50 Hz-es különbségben jelenik meg az első formánsok átlagértékében; ugyanakkor mindkettő az alsó nyelvállás formánsfrekvenciáira jellemző.

A férfi beszélők magánhangzóira jellemző artikulációs jegyek egyértelműen tükröződnek a formánsszerkezetben. A fiatal és az idős férfiak ejtéseinek akusztikai következményeit összevetve azt látjuk, hogy a formánsszerkezet számos tekintetben mutat jelentős különbségeket (2. ábra). Az alsó és a legalsó nyelvállásfok jól elkülöníthető valamennyi vizsgált magánhangzó esetében. Az *á*-t mindkét életkori csoportban mediálisan ejtik, azaz nem veláris, nem palatális a képzése, hanem a nyelv a szájüreg középső részében helyezkedik el. Ha elfogadjuk, hogy az F3 valamilyen mértékben tartalmazza az egyéni ejtési jellemzőket, akkor az idős férfiak homogénebb csoportot alkotnak e tekintetben, mint a fiatal férfiak.

Külön ábrákon szemléltettük az *á* magánhangzó első és második formánsait, ezek jól mutatják a fiatalok és az idősök ejtésének következményeként tapasztalható eltéréseket, illetve az átfedéseket (3. ábra).

3. ábra

Fiatal és idős női (balra) és férfi (jobbra) beszélők *á* magánhangzójának ábrázolása (első és második formánsok)

4. Következtetések. Kutatásunkban az *á*, *a* és *e* magánhangzók kiejtésének akusztikai következményeit, a formánsszerkezeteket vizsgáltuk fiatal és idős (nő, férfi) beszélők spontán narratíváiban. A kutatási célunk annak kiderítése volt, hogy vajon az életkor előrehaladtával igazolható-e valamiféle ejtésbeli eltérés ennél a három magánhangzónál keresztmetszeti vizsgálat keretében. Az idősekre jellemző számos fiziológiai és egyéb változás következményeként bizonyos módosulásokat feltételeztünk az alsóbb nyelvállású magánhangzók ejtésében. Választ kerestünk továbbá az *á* magánhangzó artikulációjának esetleges eltéréseire a jelenleg is zajló változás egyfajta igazolásaként. Az eredmények a módosulásokat és a különbségeket egyértelműen igazolták, a részletes elemzések egy-egy artikulációs gesztus sajátos eltéréseit mutatták magánhangzó-minőségként és életkoronként.

Az idős beszélőkre – nemtől függetlenül – jellemző, hogy a vizsgált magánhangzókat kissé magasabb nyelvéállással képezik, mint a fiatalok. Ennek nagy valószínűséggel az az oka, hogy a nyelv mozgása az időseknél már nem olyan rugalmas, ezért egyszerűbb számukra, ha minél kisebb mozgásokkal valósítják meg a hangminőségek közötti különbségeket. Hozzájárul ehhez az is, hogy a reakcióidejük is hosszabb, ezért a koartikulációs jelenségeket is valamivel lassabb tempóban valósítják meg, mint a fiatalok. Az idős nők és férfiak első formánsai azt is alátámasztják, hogy a férfiak magasabb nyelvéállással képezik mindhárom magánhangzót a nőkhöz képest; ez nagyobb mértékben a fiziológiai sajátosságokkal, semmint az alaphangmagasság jellemzőivel magyarázható.

Választ kerestünk arra is, hogy vajon a napjainkban feltételezett artikulációs módosulás, az *á* magánhangzó képzésének mediális, illetve palatális területre tolódása a szájüregben (Gósy 2012) tükröződik-e valamilyen mértékben az időseknél. Erre egyértelműen a második formánsok értékeinek összevetése ad választ. Az *á* magánhangzó második formánsában adatoltuk a legnagyobb eltérést a fiatal és az idős nők ejtése között (szemben a másik két magánhangzóval). A fiatal nők palatális területen képezik az *á* magánhangzókat, ennek akusztikai következménye a második formánsok megjelenése a magas frekvenciatartományban (1800 Hz, ill. 1900 Hz körül), amely értékek gyakorlatilag megegyeznek az *e* magánhangzók második formánsaival. Az idős nők ejtése a formánsadatok alapján átmenetinek tekinthető. A veláris *a* magánhangzóhoz képest az *á* az *ö* ejtésükben előrébb képzett, azonban a mért értékek a palatális területet tükröző F2-értékekhez képest alacsonyabbak. Ez arra utal, hogy az *á*-kat az idős nők mediális területen képezik a szájüregben. Tekintettel arra, hogy az *a* esetében nem tapasztaltuk a nyelv előre kerülését a szájüregben, vagyis megmaradt a veláris képzés, ezért azt feltételezzük, hogy az *á* mediális artikulációja egyidejűleg tükrözi a korábbi hátulsó képzést, illetve a jelen palatális képzés hatását. Az *á* helyzete az idős nők ejtésében tehát nem tudható be csupán az életkori változásoknak, hanem az adott magánhangzó módosult ejtését igazolja. Más megfogalmazásban, valószínűsíthető, hogy az *á* magánhangzónak a magyar beszédben tapasztalható módosulása, sőt változása jelentkezik az idős nők ejtésében is. Ez a módosulás azonban esetükben nem olyan mértékű, mint a fiatal nők artikulációjában.

A férfiaknál az *á* ejtésében gyakorlatilag nincs különbség az életkor függvényében, mindkét csoport beszélői mediális területen hozták létre a magánhangzót. Valamennyiük artikulációjában jelentősen elkülönül az *a* és az *á* magánhangzó, az előbbi mindkét csoportban egyértelműen a szájüreg hátulsó részében képzett hang. Az idős férfiaknál az előre tolódást okozhatták az életkori fiziológiai sajátosságok (csakúgy, mint az idős nőknél), de nem zárható ki esetükben sem a jelenleg is zajló változás követéséből adódó képzési módosulás. Megjegyezzük, hogy az idős nők valamivel hátrább képezik az *a* magánhangzót, mint a fiatal nők; az idős férfiak ugyanakkor valamivel előrébb képezik, mint a fiatal férfiak. Az idősek csoportjában az *a* ejtésében nincs a nemek között különbség a második formánsokat tekintve, ami nyilvánvalóan az alaphangmagasság sajátosságával is magyarázható.

A harmadik formánsok hasonló értékeket mutattak a két korcsoportban a különböző magánhangzóknál, az életkor szerint nincs egyértelmű eltérés közöttük. Az igen hasonló értékek ismét azt támasztották alá, hogy a magyarban az F3 nem járul hozzá a magánhangzó minőségének kialakításához.

Az átlagtól való eltérések adatai arra utalnak, hogy az egyes beszélők között az artikulációs megvalósítások akusztikai lenyomatai mekkora különbséget jelentenek. Azt tapasztaltuk, hogy csaknem minden esetben az idős beszélőknél kaptunk nagyobb értékeket, vagyis az ő ejtésük tekinthető kevésbé stabilnak. Ha azonban a maximum- és minimumértékek különbségéből számolt realizációs formánstartományokat vizsgáltuk, akkor azt tapasztaltuk, hogy – bár magánhangzónként változóan –, de szélesebb frekvenciasávokat kaptunk a fiatalok ejtése alapján mért formánsértékekre. Ez a látszólagos ellentmondás azzal magyarázható, hogy a fiatalok ugyan stabilabban, jóval kisebb artikulációs ingadozással valósítják meg az elemzett magánhangzókat a spontán beszédben, de akad néhány, jellegzetesen kiugró realizáció, és ez inkább a fiatal beszélőkre jellemző.

Hipotéziseink közül az első maradéktalanul teljesült, az idős nők és férfiak magánhangzóejtése különbözik a fiatalokétól. Az *á* magánhangzóval kapcsolatosan a feltételezésünk nem teljesen igazolódott. A képzés előrébb tolódását tapasztaltuk az idős női és férfi beszélőknél egyaránt, azonban ez az ejtési módosulás a nőknél lényegesen kisebb mértékű volt idős korban, mint a fiataloknál. Adatainkból az a végső következtetés vonható le, hogy valóban artikulációs változás történik napjainkban az *á* ejtésében, és ez az idős beszélőknél is bizonyos mértékig megjelenik.

Kulcsszók: magánhangzók ejtése, életkor, formánsszerkezet.

Hivatkozott irodalom

- AWAN, SHAHEEN N. – MUELLER, PETER B. 1992. Speaking fundamental frequency characteristics of centenarian females. *Clinical Linguistics and Phonetics* 6: 249–254.
- BALÁZS BOGLÁRKA 1993. Az időskori hangképzés jellemzői. *Beszédkutatás* 156–165.
- BÁRCZI GUSZTÁV 1928. *A magyar hangok képzése*. Budapest.
- BEKE ANDRÁS – GRÁCZI TEKLA ETELKA 2010. A magánhangzók semlegesedése a spontán beszédben. In: NAVRACSICS JUDIT szerk., *Nyelv, beszéd, írás. Pszicholingvisztikai tanulmányok I.* Tinta Könyvkiadó, Budapest. 57–64.
- BENJAMIN, BARBARANNE J. 1981. Frequency variability in the aged voice. *The Journal of Gerontology* 36: 722–726.
- BENJAMIN, BARBARANNE J. 1982. Phonological performance in gerontological speech. *Journal of Psycholinguistic Research* 11: 159–167.
- BIEVER, DAWN M. – BLESS, DIANE M. 1989. Vibratory characteristics of the vocal folds in young adult and geriatric women. *Journal of Voice* 3: 120–131.
- BOERSMA, PAUL – DAVID WEENINK 2010. *Praat: doing phonetics by computer (Version 5.2)*. http://www.fon.hum.uva.nl/praat/download_win.html (2014. 05. 11.)
- BOLLA KÁLMÁN 1995. *Magyar fonetikai atlasz. A szegmentális hangszerkezet elemei*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

- BÓNA JUDIT 2009. Az idős életkor tükröződése a magánhangzók ejtésében. *Beszédkutatás* 76–87.
- BÓNA JUDIT 2012. A rövid-hosszú magánhangzók realizációi idősek spontán beszédében. *Beszédkutatás* 43–57.
- GÓSY MÁRIA 1989. *Beszédészlelés*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- GÓSY MÁRIA 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Osiris Kiadó, Budapest.
- GÓSY MÁRIA 2012. Az alsóbb nyelvállású magyar magánhangzók formánsszerkezete. In: GÓSY MÁRIA szerk., *Beszéd, adatbázis, kutatások*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 43–66.
- GÓSY, MÁRIA 2013. Inter-speaker and intra-speaker variability indicating a synchronous speech sound change. In: SZIGETVÁRI, PÉTER ed., *VLLxx: Papers in Linguistics Presented to László Varga on His 70th Birthday*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 313–332.
- GÓSY MÁRIA – BEKE ANDRÁS 2010. Magánhangzó-időtartamok a spontán beszédben. *Magyar Nyelvőr* 134: 140–165.
- GÓSY MÁRIA – GYARMATHY DOROTTYA – HORVÁTH VIKTÓRIA – GRÁCZI TEKLA ETELKA – BEKE ANDRÁS – NEUBERGER TILDA – NIKLÉCZY PÉTER 2012. BEA: Beszélt nyelvi adatbázis. In: GÓSY MÁRIA szerk., *Beszéd, adatbázis, kutatások*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 9–24.
- GRÁCZI TEKLA ETELKA – HORVÁTH VIKTÓRIA 2010. A magánhangzók realizációja spontán beszédben. *Beszédkutatás* 5–16.
- KEMPELEN FARKAS 1791/1989. *Az emberi beszéd mechanizmusa, valamint a szerző beszélőgépének leírása*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- KOVÁCS MAGDOLNA 2004. Pros and cos about Hungarian [a:]. *Grazer Linguistische Studien* 62: 65–75.
- LISS, JULIE M. – WEISMER, GARY – ROSENBEK, JOHN C. 1990. Selected acoustic characteristics of speech production in very old males. *Journal of Gerontology* 45/2: 35–45.
- MAGDCIS KLÁRA 1965. *A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete*. Nyelvtudományi Értekezések 49. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MOLNÁR JÓZSEF 1970. *A magyar beszédhangok atlasza*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- OLASZY GÁBOR 1985. *A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise*. Nyelvtudományi Értekezések 121. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ORLIKOFF, ROBERT F. 1990. The relationship of age and cardiovascular health to certain acoustic characteristics of male voices. *Journal of Speech and Hearing Research* 33: 450–457.
- SIPTÁR PÉTER 2003. A magánhangzók. In: É. KISS KATALIN – KIEFER FERENC – SIPTÁR PÉTER 2003. *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 291–319.
- SIPTÁR, PÉTER – TÖRKENCZY, MIKLÓS 2000. *The phonology of Hungarian*. Oxford University Press, Oxford.
- STRANGE, WINIFRED – WEBER, ANDREA – LEVY, ERIKA – SHAFIRO, VALERIY – HISAGI, MIWAKO – NISHI, KANAÉ 2007. Acoustic variability within and across German, French, and American English vowels: Phonetic context effects. *Journal of the Acoustical Society of America* 122/2: 1111–1129.
- SZENDE TAMÁS 1976. *A beszéd folyamat alaptényezői*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZENDE, TAMÁS 1999. Hungarian. In: (Sz. n.) *Handbook of the International Phonetic Association*. Cambridge University Press, Cambridge. 104–107.

- TARNÓCZY, TAMÁS 1965. *Acoustic analysis of Hungarian vowels*. Quarterly Progress and Status Report 1. Speech Transmission Laboratory – KHT, Stockholm. 8–12.
- TORRE, PETER – BARLOW, JESSICA A. 2009. Age-related changes in acoustic characteristics of adult speech. *Journal of Communication Disorders* 42: 324–333.
- WATSON, PETER J. – MUNSON, BENJAMIN 2007. A Comparison of Vowel Acoustics Between Older and Younger Adults. In: TROUVAIN, JÜRGEN – BARRY, WILLIAM J. eds., *Proceedings of the 16th International Congress of Phonetic Sciences*. University of Saarbrücken, Saarbrücken. 561–564.

The pronunciation of some Hungarian vowels in the spontaneous speech of young vs. old speakers

In this paper, we investigated the acoustic patterns (formant structures) of three Hungarian vowels, /a:/, /ɔ/, /ɛ/, in spontaneous narratives of young vs. old speakers. The aim was to find out whether some difference can be confirmed to exist in the pronunciation of these three vowels across age groups. Furthermore, we wanted to see if the vowel /a:/ did in fact vary across age groups as a kind of confirmation of the ongoing change that has been suggested in previous papers. The results show that the speech of old speakers of both genders is characterised by a slightly higher tongue position in all three vowels under investigation than that of young speakers. In addition, young female speakers articulate /a:/ in the palatal area of the oral cavity, while old female speakers articulate it in the medial area. In the case of male speakers, there is practically no difference in the articulation of that vowel: speakers of both age groups pronounce that vowel medially. From the data we can conclude that there is indeed an articulatory change going on at present in the pronunciation of /a:/, traces of which can be attested in the speech of old speakers, too.

Keywords: pronunciation of vowels, age, formant structure.

GÓSY MÁRIA
MTA Nyelvtudományi Intézet
Eötvös Loránd Tudományegyetem

BÓNA JUDIT
Eötvös Loránd Tudományegyetem

A retorikai szerkezet újratemtése a magyar–angol sajtófordításban*

4. Eredmények

4.1. A kapcsolódási proposíciók eloszlása: kvantitatív elemzés. A kvantitatív elemzés azonosítja a kapcsolódási proposíciókat a korpuszban és megadja számukat. A 2a táblázat összesíti a magyar alkorpuszban (HST) található kapcsolódási proposíciók gyakoriságát és a 2b táblázat adja meg ugyanezt az angol fordítási korpuszra (ETT). A kapcsolódási proposíciók mindkét táblázatban gyakorisági sorrendben szerepelnek, a leggyakoribbtól a legritkábban előforduló reláció felé haladva.

Nem minden kapcsolódási proposíció (csupán 28) szerepel a korpuszban a MANN (2005) által azonosított 32-ből. Érdekes ugyanakkor, hogy a forrásszövegekben és a fordításokban hasonló proposíciók jelennek meg, és a két leggyakoribb („domináns”) reláció ugyanaz. A leggyakoribb a KIDOLGOZÁS reláció (30 alkalommal fordul elő a magyar és 32 alkalommal az angol alkorpuszban). E relációban a szatellit a magban tárgyalt vagy abból kikövetkeztethető témához kapcsolódó helyzetről vagy annak valamely eleméről szolgál további részletekkel (MANN 2005). Ez összhangban áll a hírszövegek legfontosabb céljával és funkciójával: események részleteiről tájékoztatják az olvasót. A második leggyakoribb az ELŐKÉSZÍTÉS reláció, amely mindkét alkorpuszban 18 alkalommal fordul elő. Ebben a relációban a szatellit a mag előtt áll a szövegben és arra ösztönzi az olvasót, hogy elolvassa a szöveget (MANN 2005). Itt azonban meg kell jegyezni, hogy az esetek túlnyomó többségében (20 szövegből 15-ben) ez a reláció a címet köti a szöveg többi részéhez, mintegy „előkészítve a talajt” a kifejtéshez: megjelöli a témát és jelzi az olvasó számára, hogy a következőkben mi várható; pl. *GUAM: új erőtér a posztsovjet térségben* (HST05), *Költségvetési hiány* (HST08), *Magyar–dél-afrikai kapcsolatok* (HST09). A többi szövegben a címet és a szöveget például az AKART OK reláció köti össze, amelyben a szatellit fogalmazza meg a magban létrejött, akart cselekvés kiváltó okát (egyetlen szövegben: *A „Lex Szász” ismételt megszavazása az Országgyűlésben*; HST02). Ennél gyakrabban fordul elő a KIDOLGOZÁS reláció (összesen 4 szövegben): *A határon túli magyarok és a magyarországi Szabad Demokraták Szövetségének (SZDSZ) viszonya* (HST04), *A határon túli magyarok hitéletének kérdései a magyar–szentszéki kapcsolatok napirendjén* (HST07), *Az egészségügy reformjának rögös útja* (HST15), *Az elnökválasztás jelenlegi állása* (HST18).

* A tanulmány első részét l. Magyar Nyelv 110. 2014: 17–29.

2a táblázat

A kapcsolódási propozíciók gyakorisága a magyar alkorpuszban

Kapcsolódási propozíciók (KP)	Magyar forrásnyelvi szövegek																				Összes KP
	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	
Kidolgozás	2	2		3	2	1	1	1	1	1		3	1		1	1	1	2	3	4	30
Előkészítés	1	1	1		1	1		1	1	1	1	1	1		1	1	1	1	1	2	18
Összekapcsolás			1	1	1			1					1		1	2		4		1	13
Felsorolás										7	3									3	13
Háttér	3		1		1	1			1					2					1	2	12
Körülmény				1	2			1			1	1	1	2		1		1		1	12
Következés	1	1	2					2									3		2		11
Akart ok	2	1	1								2	1		1	2						10
Ellentét		1			1	2	1	1		1			1		1						9
Értelmezés		1		2	2					1						1			1	1	9
Nem akart ok								1	1			2	1		1	1	1			2	9
Nem akart eredmény											2	1		3				2		1	9
Akart eredmény	1	1		1			1			1				1						2	8
Lehetővé tétel							1	1			1						1			1	5
Értékelés					1	1			1						2						5
Összefoglalás		1	1			2				1											5
Indoklás											1	1	1					1			4
Cél								1	1							1			1		4
Eszköz	1						1														2
Motiváció								1				1									2
Antitézis								1													1
Engedmény					1																1
Feltétel				1																	1
Szétválasztás																1					1
Bizonyíték				1																	1
Hézag								1													1
Újbóli állítás		1																			1
Megoldás											1										1
Összesen	11	10	7	10	12	8	5	12	6	16	9	12	6	11	7	9	7	11	9	20	198

2b táblázat

A kapcsolódási proposíciók gyakorisága az angol fordítási alkorpuszban

Kapcsolódási proposíciók (KP)	Angol célnyelvi szövegek																				Összes KP
	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	
Kidolgozás	4	3		3	2	1	1	1	1	1		3	1		1		1	2	3	4	32
Előkészítés	1	1	1		1	1		1	1	1	1	1	1		1	1	1	1	1	2	18
Háttér	5	1	1		3	1			1					2						2	16
Összekapcsolás	1		1	1	1			1				1	1	2	2		4		1		16
Körülmény				1	2			1			1	1	1	2	1	1		1		1	13
Felsorolás										7	3									3	13
Következés	1	1	2					2									4		2		12
Nem akart eredmény		1								2		1		3	1			2		1	11
Ellentét		1			2	2	1	1					2		1						10
Értelmezés		1		2	1					1						1			1	1	8
Nem akart ok								1	1			2				1	1			2	8
Akart ok	2	1	1								2	1		1							8
Akart eredmény		1		1			1			1				1						2	7
Értékelés					1	1			1						2						5
Összefoglalás		1	1			2				1											5
Indoklás											1	1	1					1			4
Lehetővé tétel							1					1								1	3
Cél									1							1			1		3
Szétválasztás													1			1					2
Motiváció								1				1									2
Antitézis								1													1
Engedmény					1																1
Feltétel				1																	1
Bizonyíték				1																	1
Hézag								1													1
Eszköz							1														1
Megoldás											1										1
Újbóli állítás																					0
Összesen	14	12	7	10	14	8	5	11	5	15	9	12	8	11	8	8	7	11	8	20	203

Ezek a relációk is az ELŐKÉSZÍTÉS relációhoz hasonló retorikai funkciót látnak el: előrevetítik a témát és a cikk elolvasására ösztönzik az olvasót. A gyakorisági rendben következő relációk esetében már változás látható: a forrászövegek és a fordítások nem mutatnak hasonló eloszlást a relációk gyakorisága tekintetében.

A két alkorpusz közötti eltérés mértékének megállapítása érdekében minden olyan változó (KP) esetében t-próbát végeztem, amelyek eltérő gyakoriságot mutattak a forrás- és a célnyelvi korpuszban. A látszólagos különbségek ellenére a statisztikai elemzés (3. táblázat) nem mutatott szignifikáns eltérést a két alkorpusz között egy változó esetében sem. Csupán kvantitatív alapon tehát nem állítható az, hogy a két alkorpusz jelentősen eltérne a szövegek retorikai szerkezete szempontjából.

3. táblázat

A KP változók egymintás t-próbái (szignifikanciaszint: $*p < ,05$)

Magyar forrásnyelvi szöveg – angol célnyelvi szöveg	Átlag	t érték	df	Szig.
háttér	-,20	-1,285	19	,214
körülmeny	-,05	-1,000	19	,330
összekapcsolás	-,15	-1,831	19	,083
ellentét	-,05	-,567	19	,577
szétválasztás	-,05	-1,000	19	,330
kidolgozás	-,10	-,809	19	,428
lehetővé tétel	,10	1,453	19	,163
értelmezés	,05	1,000	19	,330
eszköz	,05	1,000	19	,330
nem akart ok	,05	1,000	19	,330
nem akart eredmény	-,10	-1,453	19	,163
cél	,05	1,000	19	,330
újébóli állítás	,05	1,000	19	,330
következés	-,05	-1,000	19	,330
akart ok	,10	1,000	19	,330
akart eredmény	,05	1,000	19	,330

4.2. A retorikai szerkezet kvalitatív elemzése. A kvalitatív elemzés első lépése a fő retorikai funkció meghatározása. A fordítás funkcionális szempontú megközelítése szerint (NORD 1997; REISS–VERMEER 1984) a fordítás minősége „funkcionalitásán” és „hűségén” múlik (NORD 1995a: 282). Ez azt jelenti, hogy a fordítás minősége annak fényében ítélandó meg, hogy a keletkező szöveg mennyire képes betölteni (retorikai és kommunikatív) funkcióját, továbbá közvetíteni a szükséges (információs, propozicionális) tartalmat. Ez csak úgy érhető el, ha a fordító felismeri ezeket a szövegben, és képes a kifejezésükre szolgáló nyelvi eszközöket – tudatosan vagy ösztönösen – a megfelelő módon használni a célnyelven (SAGER 1997: 30). A retorikastruktúra-elmélet segít a fő retorikai funkció azono-

sításában, s – a forrás- és a célnyelvi szöveg összevetésével – lehetővé teszi annak megállapítását, hogy a fordítás ugyanazt a retorikai funkciót tölti-e be, mint az eredeti szöveg, és ilyen értelemben „funkcionális fordításnak” tekinthető-e. A szöveg fő retorikai funkciója a retorikai szerkezet elemzése alapján készített ágrajz legmagasabb szintjén elhelyezkedő kapcsolódási propozíciókban érhető tetten. A jelen korpusz esetében, amelyben minden szövegnek van címe, ez az első és a második legfelső szintet jelenti. Mivel a legfelső szintet a cím és a szöveg közötti propozíció foglalja el, a második szinten szereplő kapcsolódási propozíciók azok, amelyek a szövegtörzs két fő része közötti, a mondanivaló szempontjából domináns, fő kapcsolódási propozíciók (4a, 4b táblázat).

4a táblázat

A magyar alkorpusz (HST) domináns kapcsolódási propozíciói

HST	Előkészítés	Akart ok	Összefoglalás	Értelmezés	Következés	Kidolgozás	Akart eredmény	Motiváció	Körülmény	Lehetővé tétel	Ellentét	Háttér	Nem akart ok	Összekapcsolás
01	1	1												
02		1	1	1										
03	1		1		2									
04						2								
05	1					1								
06	1		2											
07						1	1							
08	1							1						
09	1					1								
10	1					1								
11	1								1					
12	1									1				
13	1										1			
14	1											1		
15						1					1			
16	1												1	
17	1												1	
18						1								1
19	1			1										
20	1								1					
Σ	15	2	4	2	2	8	1	1	2	1	2	1	2	1

4b táblázat

Az angol (fordítási) alkorpusz (EET) domináns kapcsolódási propozíciói

EET	Előkészítés	Akart ok	Összefoglalás	Értelmezés	Következés	Kidolgozás	Akar eredmény	Motiváció	Körülmény	Lehetővé tétel	Ellentét	Háttér	Nem akart ok	Összekapcsolás
01	1	1												
02		1	1	1										
03	1		1		2									
04						2								
05	1					1								
06	1		2											
07						1	1							
08	1							1						
09	1					1								
10	1					1								
11	1								1					
12	1									1				
13	1										1			
14	1											1		
15						1					1			
16	1												1	
17	1												1	
18						1								1
19	1			1										
20	1								1					
Σ	15	2	4	2	2	8	1	1	2	1	2	1	2	1

A leggyakrabban előforduló „domináns” kapcsolódási propozíció – gyakorisági sorrendben – az ELŐKÉSZÍTÉS (15 előfordulás), KIDOLGOZÁS (8) és ÖSSZEFOGLALÁS (4). Ezek a relációk összhangban vannak az elemző típusú újságcikk mint műfaj fő céljaival: felkelteni az érdeklődést, kidolgozni egy témát vagy leírni egy eseményt, és/vagy közölni egy álláspontot, kritikusan elemezni valamit. Az, hogy a magyar szövegek és angol fordításaik domináns retorikai funkciói megegyeznek, azt jelenti, hogy – a retorikai szerkezet alsóbb szintjein előforduló eltolódások ellenére – a fordítók megőrzik a forrásszöveg fő retorikai funkcióját a célnyelvi szövegben (vagyis ezekben nincs eltolódás).

A kvalitatív elemzés második lépése az azonos és az eltérő kapcsolódási propozíciók és retorikai szerkezetek vizsgálata. Az adatok kvantitatív elemzése azt mutatta, hogy míg a fordítások és az eredeti szövegek között a relációk gyakorisága szempontjából nincs szignifikáns különbség, van eltolódás a kapcsolódási propozíciók minősége tekintetében. A 20-ból csupán 8 szöveg esetében egyezik meg teljesen a retorikai szerkezet az angolban és a magyarban (5. táblázat). Bizo-

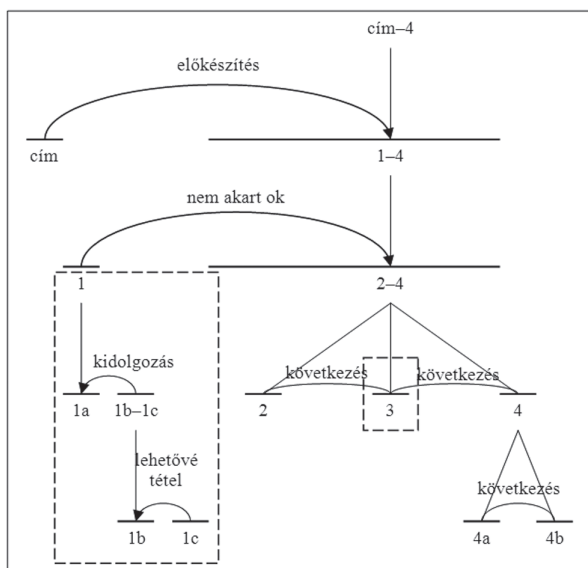
nyos szövegeknél mind a kapcsolódási propozíciók száma, mind azok minősége (típusa) eltér. Van azonban olyan is, hogy bár a propozíciók száma megegyezik, típusuk más. A 17-es szövegnél például mind a forrás-, mind a célnyelvi szövegben 7 reláció szerepel, de ezek típusai eltérők: a magyar szövegben egy KIDOLGOZÁS, egy ELŐKÉSZÍTÉS, három KÖVETKEZÉS, egy NEM AKART OK és egy LEHETŐVÉ TÉTEL reláció azonosítható, míg az angol fordításban egy KIDOLGOZÁS, egy ELŐKÉSZÍTÉS, négy KÖVETKEZÉS és egy NEM AKART OK (1. és 2. diagram). Bár ezek a „kvalitatív” eltolódások – mint láttuk – nem módosítanak a szöveg fő retorikai funkcióján, a propozicionális tartalmát megváltoztatják.

Az elemzés következő lépése az eredetiben és a fordításokban megegyező kapcsolódási propozíciók gyakoriságának meghatározása, hogy felmérhessük, hogy az eredetiek és a fordítások retorikai szerkezete (s ebből fakadóan kapcsolódási propozicionális tartalma) mennyiben esik egybe. Ez a szövegpárokban egyező relációk számának összeadásával, majd a korpuszban szereplő összes relációhoz viszonyított százalékos arányának meghatározásával adható meg. Az 5. táblázat mutatja e számokat minden egyes szöveg esetében, valamint az egyezés mértékét (a 4. oszlopban), százalékban kifejezve.

Az eredmények átlagosan 91,73%-os egyezést mutatnak a forrásnyelvi és a célnyelvi korpusz között. Ha azonban egyenként megvizsgáljuk a szövegeket, jelentős különbségek figyelhetők meg az egyezés mértékében: a teljes azonosságtól (pl. 03, 04-es szöveg) a csupán 66,67%-os egybeesésig (15-ös szöveg). A 15-ös szöveg esetén nemcsak a különböző mondat szerkesztési normák, hanem a kötőszók törlésében vagy megváltoztatásában megnyilvánuló (l. a (3)-as példa kiemeléseit) eltérő értelmezés is szerepet játszik a retorikai szerkezeti eltolódásban, s következésképp a módosult kapcsolódási propozicionális tartalomban (logikában) a fordításban.

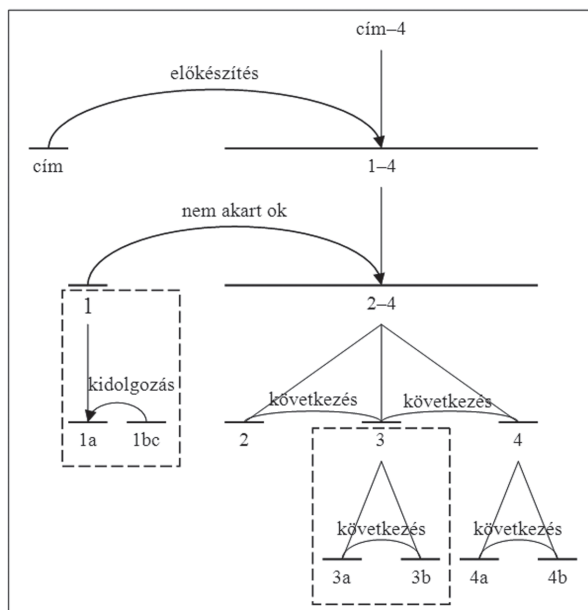
1. diagram

A HST17 kódszámú szöveg hierarchikus retorikai szerkezete

2. diagram

Az ETT17 kódszámú fordítás hierarchikus retorikai szerkezete

5. táblázat

A forrasszövegek és a fordítások retorikai szerkezetének egyezése

Szöveg	Azonos KP-k HST + ETT	Összes KP HST + ETT	Egyezés %-ban (azonos vs. összes KP)	Retorikai szerkezeti eltolódás
01	9 + 9 = 18	11 + 14 = 25	72,00	+
02	9 + 9 = 18	10 + 12 = 22	81,82	+
03	7 + 7 = 14	7 + 7 = 14	100,00	
04	10 + 10 = 20	10 + 10 = 20	100,00	
05	11 + 11 = 22	12 + 14 = 26	84,62	+
06	8 + 8 = 16	8 + 8 = 16	100,00	
07	5 + 5 = 10	5 + 5 = 10	100,00	
08	11 + 11 = 22	12 + 11 = 23	91,30	+
09	5 + 5 = 10	6 + 5 = 11	90,91	+
10	15 + 15 = 30	16 + 15 = 31	96,77%	+
11	9 + 9 = 18	9 + 9 = 18	100,00%	
12	12 + 12 = 24	12 + 12 = 24	100,00%	
13	6 + 6 = 12	6 + 8 = 14	85,71%	+

Szöveg	Azonos KP-k HST + ETT	Összes KP HST + ETT	Egyezés %-ban (azonos vs. összes KP)	Retorikai szerkezeti eltolódás
14	10 + 10 = 20	11 + 11 = 22	90,91%	+
15	5 + 5 = 10	7 + 8 = 15	66,67%	+
16	8 + 8 = 16	9 + 8 = 17	94,12%	+
17	6 + 6 = 12	7 + 7 = 14	85,71%	+
18	11 + 11 = 22	11 + 11 = 22	100,00%	
19	8 + 8 = 16	9 + 8 = 17	94,12%	+
20	20 + 20 = 40	20 + 20 = 40	100,00%	
Összesen	185 + 185 = 370	198 + 203 = 401	91,73%	

(3) Eltérő értelmezés (logika) a 15-ös szövegben (3. és 4. mondat):

3	<i>Másfelől a koalíció költségvetési politikájának hibái folytán 2006 nyarára az államháztartás minden területén elodázhatatlanná váltak a komoly megszorítások. Az egészségügyi ellátás reformjára ezért [= hence] a források szűkítésének idején kerül sor,</i>	3	<i>Ø By the summer of 2006 – due to the political blunders of the coalition – the introduction of wide scale austerity measures to every sphere of the fiscal budget became imminent.</i>
4a	<i>ráadásul ez egyszerre több területen, drasztikus lépésekben,</i>	4a	<i>Hence, the process of reforming the health service is simultaneously taking place with the drastic tightening of resources in several spheres,</i>
4b	<i>a 2006-os választási ígéretnek ellentmondva és hiteltelen kormányzati kommunikációval övezve történik.</i>	4c	<i>which contravenes the 2006 election promises on the one hand [= egyfelől],</i>
		4b	<i>and [= és] is being communicated in an obscure manner by the government, on the other [= másfelől].</i>

A kvalitatív elemzés harmadik lépése a retorikai és a műfaji szerkezet együttes vizsgálata. Az elemzés arra keres választ, hogy a kapcsolódási propozicionális eltolódások a hírszövegek eseménystruktúrájának mely komponenseit érintik. A vizsgálat alapján megállapítható, hogy az eltolódások hatással vannak-e a műfaj-szerkezetre és az információtartalomra. A 6. táblázatban láthatók azok a szövegek, amelyekben azonosítható eltolódás; az eseménystruktúra-komponensek, amelyek érintettek ebben; valamint az egyes komponensekre jutó eltolódások száma.

6. táblázat

A kapcsolódási propozicionális eltolódások helye az eseménystruktúrában¹

	Háttér		Sz	Cs	Utóesemény		Kommentár			Helyszín
	KE	T			R	K	É	KO	V	
01	2	1	1	1						
02			1	1						
05					1		1			
08								1		
09							1			
10				1						
13								1		
14								1	2	
15		1		1		1	1			1
16				1						
17			2	2						1
19										1
Σ:	2	1	2	2	1	1	3	3	2	2
Σ/kom.	3		2	2	2		8			2

Eltolódások a Háttér, a Szereplő, a Cselekmény, az Utóesemény, a Kommentár és a Helyszín komponensekben fordul elő. Érdekes ugyanakkor, hogy legnagyobb számban eltolódás a Kommentár elembe azonosítható (összesen 8) – abban az elembe, amely éppen az újságírónak a cikkben leírt eseményről alkotott szubjektív véleményét, értékelését és elvárásait fogalmazza meg. Retorikai szempontból – vagyis az író által közölni kívánt mondanivaló tekintetében – ez a hírszöveg legjelentősebb, legszubjektívebb komponense. Az, hogy éppen ebben fordul elő az eltolódások túlnyomó többsége, arra enged következtetni, hogy az eltolódások által – akarva vagy akaratlanul – a fordítók módosítják e komponens propozicionális tartalmát, s ezen keresztül – alig észrevehető módon – az újságíró által közölni kívánt üzenetet.

4.3. A kapcsolódási propozíciók nyelvi jelölése. A 7a és 7b táblázat foglalja össze a magyar és az angol alkorpuszban a relációk jelölésére alkalmazott kötőszók számát. A magyar alkorpusz összesen 28 kapcsolódási propozíciója közül csak 16-ot jelöl kötőszó, míg az angol fordításokban az összesen 27-ből 15-öt. Az angol alkorpuszban az ÚJBÓLI ÁLLÍTÁS és az ÉRTÉKELÉS relációkat nem jelölik, a KÖRÜLMÉNY relációt (amely a magyar korpuszban nem szerepel) viszont igen.

¹ Rövidítések: Σ = összesen; kom. = komponens; KE = korábbi epizódok; T = történelem; Sz = Szereplő; Cs = Cselekmény; R = reakciók; K = következmények; É = értékelés; KO = kontextus; V = várakozások.

Angol fordítások	Σ KP	Jelölt Σ KP	Összekapcsolás	Ellentét	Nem akart eredmény	Következés	Kidolgozás	Felsorolás	Nem akart ok	Szétválasztás	Feltétel	Akart eredmény	Igazolás	Körülmény	Háttér	Antitézis	Akart ok
04	10	2									1	1					
05	14	3	1	2													
06	8	1	1	1													
07	5	1	1	1												1	
08	11	3	1		1												
09	5	1						1									
10	15	6	1	1	1		2	1									
11	9	0															
12	12	1		1													
13	8	3	1	1						1							
14	11	3	1								1						1
15	8	4	2	1	1												
16	8	2								1				1			
17	7	2			1			1									
18	11	5	3		1							1					
19	8	1			1												
20	20	7	1		2		1	2				1					
Σ	203	56	11	9	7	6	5	4	3	2	2	2	1	1	1	1	1

Összefoglalva: a magyar alkorpusz összesen 198 relációja közül 51 jelölt (25,76%), míg az angol fordítási korpuszban ugyanez az arány kicsit magasabb: a 203 relációból 56 jelölt (27,59%). Ez összhangban áll TABOADA–MANN (2006: 441) kutatásának eredményével, miszerint az általuk vizsgált összesen 187 egységből álló korpuszban a relációk 72%-a nem jelölt. Ugyanakkor az, hogy a jelölt és a jelöletlen relációk aránya között az itt vizsgált két alkorpusz esetében nincs jelentős eltérés (alig 2%), arra enged következtetni, hogy a retorikai szerkezeti eltolódásokat a fordításban jellemzően nem kötőszók kihagyásával vagy betoldásával okozzák. Ez azt is jelenti, hogy a fordítások funkcionális egyezése (ekvivalenciája) a forrásszövegekkel általában nem sérül eltérő kötőszóhasználat miatt. Így az előző részben kimutatott propozicionális tartalomeltolódás feltehetőleg más, nem nyelvi, hanem kognitív (logikai) tényezők következménye.

5. Összegzés

E leíró jellegű, feltáró vizsgálat eredményei alapján a következő alaphipotézis fogalmazható meg a retorikai szerkezet célnyelvi (re)produkciójáról: a magyar–angol sajtófordításban azonosíthatók olyan kapcsolódási propozicionális eltolódások, amelyek módosítják a célnyelvi szöveg retorikai szerkezetét, s következésképp a fordítás propozicionális tartalmát és mondanivalóját. Az adatok kvantitatív és kvalitatív elemzése nyomán ez az állítás az alábbi, konkrétább megfigyelésekkel egészíthető ki:

1. A forrásszövegek és a fordítások között az őket alkotó kapcsolódási propozíciók tekintetében statisztikailag szignifikáns mennyiségi eltolódás nem azonosítható.

2. Kapcsolódási propozicionális eltolódás a fordításokban nem annyira a propozíciók száma, mint inkább azok minősége és előfordulási helye szempontjából keletkezik.

3. A forrásszövegek és a fordítások által közvetített fő retorikai funkció az ELŐKÉSZÍTÉS, a KIDOLGOZÁS és az ÖSSZEFOGLALÁS. E relációk összhangban vannak a vizsgált műfaj jellemző legfontosabb céljával, vagyis hogy felkeltse az érdeklődést, kidolgozzon egy témát (vagy leírjon egy eseményt), és/vagy közöljön egy álláspontot (vagy kritikus elemzést nyújtson). Ezekben a fő funkciókban a fordításokban nincs eltolódás.

4. Azonosítható azonban „kvalitatív” retorikai szerkezeti eltolódás a fordításokban a struktúra alacsonyabb szintjein, és ezek változtatnak a fordítások propozicionális tartalmán.

5. Kapcsolódási propozicionális eltolódások a hírszövegek eseményszerkezetének azon komponensében fordulnak elő leginkább, amely az újságírónak a cikkben leírt eseményről alkotott szubjektív véleményét, értékelését és elvárásait fogalmazza meg (Kommentár). Így az eltolódások által – akarva vagy akaratlanul – a fordítók módosítják e komponens propozicionális tartalmát, s ezen keresztül – alig észrevehető módon – az újságíró által közölni kívánt üzenetet.

6. A kapcsolódási propozíciók jelöltségnek mértéke – a korábbi kutatások eredményeivel összhangban – nem mutat számottevő eltérést a forrás- és a célnyelvi szövegek között. A vizsgált fordításokban talált propozicionális tartalomeltolódás feltehetőleg nem nyelvi, hanem kognitív (logikai) tényezők következménye.

Leíró jellegéből és feltáró szándékából fakadóan e tanulmány nem vizsgálta meg azt a fontos kérdést, hogy az eredmények hogyan viszonyulnak az olvasói megítéléshez. Itt erre a hely szűke miatt nem volt lehetőség. Lényeges és szükséges jövőbeli feladat azonban a retorikai szerkezet célnyelvi megfeleltetésének alaposabb megértése érdekében, hogy a szövegelemzés eredményeit összevessük az olvasók – a szöveg minőségéről és közvetített mondanivalójáról alkotott – szubjektív/intuitív megítélésével.

Bár a korpusz mérete miatt általánosítható következtetéseket nem lehet az eredmények alapján megfogalmazni, az adatok három vizsgálódási terület számára is hoznak új eredményt. Hozzájárulnak általában véve a diskurzuselemzés és konkrétan a retorikakutatás eredményeihez azáltal, hogy bár TABOADA–MANN (2006: 430) megfogalmaztak bizonyos aggályokat, a retorikaistruktúra-elmélet – bizonyos elemzés-módszertani kiegészítésekkel – nagyobb szövegegységeken is haszonnal és megbízhatóan alkalmazható. Mivel hosszabb szöveg esetén többféle szerkezet hat egymásra, a retorikaistruktúra- elmélet kombinációja más (a műfaj szempontjából releváns) strukturális elemzéssel fontos információkkal szolgál nemcsak a fordítás mint szöveg, hanem a koherencia fordítási viselkedésének feltérképezéséhez is. A vizsgálat a sajtófordítás számára is hoz újszerű eredményeket. BELL elemzési modellje segít azt megérteni, hogy a vizsgált, érvelő hírműfajhoz tartozó szövegeket tartalmazó korpuszban fordítás során hogyan jön létre (vagy éppen sérül!) a szakirodalomban (pl. REISS 2000: 30) elvárásként megfogalmazott funkcionális ekvivalencia.

Kulcsszók: retorikaistruktúra-elmélet (RSE), kapcsolódási propozíciók, koherencia, eltolódás a fordításban, sajtófordítás.

Hivatkozott irodalom

- BAKER, MONA 1992. *In Other Words*. Routledge, London.
- BELL, ALLAN 1991. *The Language of News Media*. Blackwell, Oxford.
- BELL, ALLAN 1998. The discourse structure of news stories. In: BELL, ALLAN – GARRETT, PETER eds., *Approaches to Media Discourse*. Blackwell, Oxford. 64–104.
- BÉKÉSI IMRE 1982. Szövegszerkezeti alapvizsgálatok (Magyar újsághíryananyag alapján). *Nyelvészeti Tanulmányok* 20. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BIELSA, ESPERANÇA 2007. Translation in global news agencies. *Target* 19/1: 135–155.
- BLUM-KULKA, SHOSHANA 1986. Shifts of cohesion and coherence in translation. In: HOUSE, JULIANE – BLUM-KULKA, SHOSHANA eds., *Interlingual and Intercultural Communication: Discourse and Cognition in Translation and Second Language Acquisition Studies*. Gunter Narr, Tübingen. 17–35.
- CONNOR, ULLA 1996. *Contrastive Rhetoric*. Cambridge University Press, Cambridge.
- DEME LÁSZLÓ 1978. *A beszéd és a nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- GAYOR, HELÉN RONINI 2008. *Rhetorical Structure Theory in translation analysis*. Szakdolgozat. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- GOTTLIEB, HENRIK 2010. Multilingual translation vs. English-fits-all in South African media. *Across Languages and Cultures* 11/2: 189–216.
- HARSÁNYI ILDIKÓ 2008. Metaforarendszerek fordítása – sajtószövegek elemzése kognitív megközelítésből. *Fordítástudomány* 10/1: 42–60.
- HARSÁNYI ILDIKÓ 2010. A metafora mint az alternative konceptualizáció eszköze a fordításban. *Fordítástudomány* 12/2: 5–23.
- HATIM, BASIL – MASON, IAN 1990. *Discourse and the translator*. Longman, Harlow.

- HOLLAND, ROBERT 2006. Language(s) in the global news: Translation, audience design and discourse (mis)interpretation. *Target* 18/2: 229–259.
- KÁROLY KRISZTINA 2007. *Szövegtan és fordítás*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÁROLY, KRISZTINA 2010. Shifts in repetition vs. shifts in text meaning: A study of the textual role of lexical repetition in non-literary translation. *Target* 22/1: 40–70.
- LEE, CHANG-SOO 2006. Differences in news translation between broadcasting and newspapers: A case study of Korean–English translation. *Meta* 51/2: 317–327.
- MAGNUCZNÉ GODÓ, ÁGNES 2003. *Cross-cultural perspectives in academic writing. A study of Hungarian and North American students' L1 argumentative rhetoric*. PhD disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- MANN, WILLIAM C. – MATTHIESSEN, CHRISTIAN M. I. M. – THOMPSON, SANDRA A. 1992. Rhetorical structure theory and text analysis. In: MANN, WILLIAM C. – THOMPSON, SANDRA A. eds., *Discourse description: Diverse linguistic analyses of a fund-raising text*. Pragmatics and Beyond. New Series 16. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 39–78.
- MANN, WILLIAM C. – THOMPSON, SANDRA A. 1986. Relational propositions in discourse. *Discourse Processes* 9: 37–55.
- MANN, WILLIAM C. – THOMPSON, SANDRA A. 1988. Rhetorical structure theory: toward a functional theory of text organization. *Text* 8/3: 243–281.
- MANN, WILLIAM C. 2005. *RST–Rhetorical Structure Theory*. [http://www.sfu.ca/rst/01intro/\[-\]definitions.html](http://www.sfu.ca/rst/01intro/[-]definitions.html) (2013. 07. 11.)
- NORD, CHRISTIANE 1991. *Text analysis in translation: Theory, methodology and didactic application of a model for translation-oriented text analysis*. Rodopi, Amsterdam–Atlanta (GA).
- NORD, CHRISTIANE 1995. Text-functions in translation: Titles and headings as a case in point. *Target* 7/2: 261–284.
- NORD, CHRISTIANE 1997. *Translating as a purposeful activity – Functionalist approaches explained*. St. Jerome, Manchester.
- PAKSY ESZTER 2005. Szerző és olvasó viszonya a fordított szövegben. *Fordítástudomány* 7/1: 60–69.
- PAKSY ESZTER 2008. Metaszöveg és ethosz a fordításban. *Fordítástudomány* 10/2: 47–60.
- PÁSZTOR KICSÍ MÁRIA 2007. Vajdasági magyar médiaszövegek mondat szerkesztésének összehasonlító kvantitatív elemzése. *Hungarológiai Közlemények* 2: 71–85.
- PAPEGAALJ, BART – SCHUBERT, KLAUS 1988. *Text coherence in translation*. Foris Publications, Dordrecht–Providence (RI).
- REISS, KATHARINA – VERMEER, HANS J. 1984. *Grundlegung einer allgemeinen Translations-theorie*. Niemeyer, Tübingen.
- REISS, KATHARINA. 2000. *Translation Criticism – The Potentials and Limitations*. St. Jerome, Manchester.
- RENKEMA, JAN 2004. *Introduction to Discourse Studies*. John Benjamins, Amsterdam.
- SAGER, JUAN. C. 1997. Text types and translation. In: TROSBORG, ANNA ed., *Text Typology and Translation*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 25–42.
- SHLESINGER, MIRIAM 1995. Shifts in cohesion in simultaneous interpreting. *The Translator* 1/2: 193–214.

- SIDIROPOULOU, MARIA 1995a. Headlining in translation: English vs. Greek press. *Target* 7/2: 285–304.
- SIDIROPOULOU, MARIA 1995b. Causal shifts in news reporting: English vs. Greek press. *Perspectives: Studies in Translatology* 3/1: 83–92.
- SIDIROPOULOU, MARIA 1998. Quantities in translation: English vs. Greek press. *Target* 10/2: 319–333.
- TABOADA, MARÍA TERESA 2004. *Building Coherence and Cohesion. Task-oriented Dialogue in English and Spanish*. John Benjamins, Amsterdam.
- TABOADA, MARÍA TERESA – MANN, WILLIAM C. 2006. Applications of Rhetorical Structure Theory. *Discourse Studies* 8/4: 567–588.
- TIRKKONEN-CONDIT, SONJA 2002. Process research: State of the art and where to go next? *Across Languages and Cultures* 3/1: 5–19.
- VALDEÓN, ROBERTO A. 2005. The ‘translated’ Spanish service of the BBC. *Across Languages and Cultures* 6/2: 195–220.
- VALDEÓN, ROBERTO A. 2009. Euronews in translation: Constructing a European perspective of/for the world. *Forum* 7/1: 123–153.
- VIRTANEN, TUIJA 1995. Analysing argumentative strategies: a reply to a complaint. In: WÄRWIK, BRITA – TANSKANEN, SANNA-KAISA – HILTUNEN, RISTO eds., *Organization in Discourse. Proceedings from the Turku Conference*. Anglica Turkuensia 14. University of Turku, Turku. 539–547.

The recreation of rhetorical structure in Hungarian–English media translation

The study explores the relationship between rhetorical structure and functional equivalence in translation. Applying Mann and Thompson’s (1986) Rhetorical Structure Theory, it generates initial hypotheses regarding the recreation of rhetorical structure in Hungarian–English news translation and demonstrates the way in which rhetorical and discourse structure interact as functionally adequate translations are created. Results show that quantitatively the rhetorical structure of translations do not differ significantly from their sources. However, the corpus provides evidence for considerable shifts in the quality and the place of particular relational propositions within the rhetorical structure of translations. These shifts influence not only the discourse structure of the target text, but also the actual message (the news content) communicated by the text.

Keywords: Rhetorical Structure Theory (RST), relational propositions, coherence, shift of translation, news translation.

KÁROLY KRISZTINA
Eötvös Loránd Tudományegyetem

Hány etimológiai megfelelője van a *bánt* igeének a lengyelben?*

5.3. Térjünk vissza DE VINCENZ és HENTSCHEL (2010) azon gondolatára, mely szerint az óle. *bantować* a kfn. (*ge*)*bannt*, a *bannen* '1. bíróság elé állít; 2. büntetés veszélye mellett megtilt valamit v. felszólít valamire' ige múlt idejű melléknévi igenevének átvétele. A gondolatot két okból mondhatjuk kecsegtetőnek. Egyrészt a magdeburgi városi dekrétumok lengyel fordításaiban nem lehet meglepő egy német jövevényszó használata. Másrészt a német *bannen* ige jogi szakszó státusza és az ólengyel ige jelentéséhez való közelállósága vitathatatlan. Azonban ebben az elgondolásban is van, ami kétségebe vonható. Ezen kétségek a kfn. *ge-* prefixumot és le. *-t-* magyarázatát illetik.

5.3.1. Az ólengyel adatok feltételezett középfelnémet eredete kapcsán elsősorban a kfn. *ge-* prefixum leválása szorul magyarázatra. Köztudott, hogy a prefixum magánhangzója erősen redukált ejtésű volt a német nyelvjárásokban és gyakran ki is esett – még magánhangzó előtti helyzetben is (l. pl. Eis 1950: 125). Ezen magánhangzó-kiesést rendre igazolják a lengyel nyelv német jövevényszavai, vö. pl. le. *gbur* 'fajankó, neveletlen ember' < kfn. *gebûr* '1. szomszéd; 2. paraszt' (LEXER 1872–1878. 1: 764; BORYS 2005: 158; DE VINCENZ – HENTSCHEL 2010), le. *gmach* '(nagy) épület' < kfn. *gemach* 'ház; jobbágyok számára kialakított épület házi szükségleteik kielégítése céljából' (LEXER 1872–1878. 3: 190; BORYS 2005: 166; DE VINCENZ – HENTSCHEL 2010), le. *gmerk* 'kézjel' < kfn. *gemerk* '1. határ, határjel; 2. jel, ismertetőjel' (DW. 5: 3277; DE VINCENZ – HENTSCHEL 2010), vö. még le. *grat* 'roncs', *gwint* 'csavarmenet', le. *gwalt* 'erőszak' stb. Azonban az összes ilyen példa azt is mutatja, hogy a szóeleji *g-* rendre megőrződik, amit semmiképpen sem lett volna szabad a feltevés forrásául szolgáló etimológiai szótár szerzőinek figyelmen kívül hagyniuk. Elvileg tehát **gb-* szegmenssel kezdődő szóalakokat várhatnánk egy német *gebannt* átvétele esetén.

Hogy a *ge-* prefixum mégis hiányzik, az talán annak a következménye, hogy ún. tudós átvételek esetében az adaptációs mechanizmusok nem mindig a várt módon mennek végbe, s a fordítások szerzői tudatosan leválasztották a prefixumot az igeről. (E meggondolás mellett, közvetetten, az is szólhat, hogy a *ge-* prefixumot tartalmazó ismert német átvételek a lengyelben az elemzett ige kivételével mind főnevek. Ez azonban nyitott kérdés kell hogy maradjon.)

5.3.2. Megoldatlan maradt még az ólengyel adatok *t-*je. DE VINCENZ és HENTSCHEL (2010) elgondolása szerint a szó elsőként (*ge*)*bannt* igeneves alakban került át a lengyelbe (ami összhangban van a lengyel adatok felbukkanásának kronológiájával), majd később ez alapján alakult ki az infinitívuszi alak is, magyarán:

* A tanulmány első részét l. Magyar Nyelv 110. 2014: 47–55.

kfn. *(ge)bannt* > óle. *bantowan(y)* → *bantowac*. Az értelmezés tehát azt sugallja, hogy az ólengyel adatok *t*-je a német igenévképző maradványa.

Nehéz azonban bebizonyítani a német igenév ilyen alakjának létezését a középfelnémet időszakban. A *bannen* ige ugyanis erős igeragozású volt ebben az időszakban (l. pl. KLUGE 1960: 50) s a participium praeteriti nem *-t*, hanem *-en* végződést kapott. A *-t* a gyenge igeragozású igék esetében volt használatban, akkor is, s ez már az ófelnémet idősakra is igaz volt a *bannen* ige esetében, amit a német szótárírodalom is igazol – l. MhdW. (1: 85), LEXER (1872–1878. 1: 123; 1943: 9), MWb. (*bannen* a.), AhdW. (1/2: 805–806), BZDEGA (1959: 15) –, ahol a *bannen* múlt idejű igeneves alakja *gebannen*. Mi több, a rendelkezésünkre álló középfelnémet és korai újfelnémet nyelvtanokban sem találunk említést arról, hogy a *bannen* ige a kivételek csoportjába tartozna (l. EIS 1950: 125; PAUL 1918: 72; SÜTTERLIN 1924: 477–478). Az egyetlen olyan kommentárt, mely esélyt ad egy *gebannt*-féle alak létezésére a középfelnémet korban, az MWb.-ben találjuk, ahol a következőt olvashatjuk: „st[arkes] V[erbum] [...] selten s[ch]w[aches] V[erbum]”; igaz az összes idézett példában kizárólag erős igeragozású alakokat találunk.

A késői újfelnémet források és a még fiatalabbak azonban már azt mutatják, hogy a *bannen* ige a gyenge igeragozású igék paradigmája szerint képzik a múlt idejű melléknévi igeneves alakot. Ezt egyértelműen alátámasztja a GRIMM testvérek szótára (DW. 1: 1115–1117): ott az olyan szerzőktől, mint pl. Johann Wolfgang von Goethe (1749–1832) vagy Friedrich Schiller (1759–1805) idézett forrásanyagokban rendre *gebannt* alakot látunk. Az ólengyel adatok szempontjából ezek azonban már kései adatok.

A két tényt úgy lehetne közös nevezőre hozni, ha feltesszük, hogy az óle. *bantowan(y)* igeneves alak egy kfn. nyj. (valószínűleg felső-szász) **gebannt* átvétele, mely középfelnémet alak, bár nem került be a német lexikográfia legfontosabb szótáraiba, használatban volt, és a későbbi idők folyamán bekerült a német nyelv sztenderd változatába az újfelnémeten keresztül. A felső-szász dialektus azért megfelelő jelöltje ez esetben a szó eredetének, mivel fontos szerepet töltött be a sztenderd német nyelv kialakulásában, annak ellenére, hogy a középfelnémet időszakban nem volt nevezhető egyetlen mérvadó nyelvjárásnak. Már a 15. századtól, kiváltképp III. Bölcs Frigyes szász választófejedelem országlása idején (1463–1525) a szász kancellária nyelve nagy hatással volt az egész Birodalom nyelvére, s ebben Luther Márton bibliafordítására is, amit Luther nem is titkolt (l. pl. SZULC 1991: 171). Később, a 16.-tól a 18. századig terjedő időszakban a nyelvtan- és szótárírók főleg a középnémet felső-szász dialektusán alapuló német nyelvre támaszkodtak munkáikban. Ennek lényeges példája Johann Christoph Adelung (1732–1806) ötkötetes Versuch eines vollständigen Grammatisch-kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen Mundart (1774–1786) című szótára, mely mintául szolgált többek között az említett irodalmároknak (l. pl. SZULC 1991: 176–177).

Az ilyen meggondolást alátámasztja ADELUNG (1793: 720) későbbi szótára, ahol a *bannen* szócikkben az ígéről az áll, hogy [eredeti helyesírásban] „ehedem wurde es irregulär conjugiret, daher man oft gebannen für gebannt findet”, és az ígét a *verb[um] reg[ulare] act[ivum]* csoportjába sorolja. Ez egybecseng azzal a

lakonikus megjegyzéssel, amit az MWb.-ben találunk a *bannen* címszó alatt. Persze érdemes itt azt is megjegyezni, hogy a felső-szász eredeztetés összhangban van a szóföldrajzi tényekkel: a lengyel nyelvterületre a német telepesek főleg Tübingiából és Felső-Szászországból érkeztek, a 13. századtól (l. ZAJDA 1990: 36–37).

5.3.3. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk a tényt, hogy ha elfogadjuk a német eredeztetést, az óle. *bantować* lenne az egyetlen olyan német jövevényige, melyet igenévből képeztek volna tovább lengyel nyelvi talajon.

Emellett jogos lehet a kérdés, hogy vajon miért csak a *ge-* prefixum leválasztására került sor, míg az igeneves *-t* megmaradt. A német ige meghonosodásának folyamata úgy lenne a logikusabb, ha először a ném. *bannen* kerül átvételre, de ekkor a várt lengyel alak minden kétséget kizáróan **banować* lenne, *-t*- nélkül. Hasonló folyamat ment végbe a lengyelországi középkori lat. (1364) *bannire* 'számúz' (PLEZIA 1953–1958: 1033) esetében, melynek ólengyel megfelelője a (1594) *baniować* 'ua.' (l. SPXVI. 1: 302: *bánniowác*) alak. Ez utóbbi igealak a *-ńń-* szegmens fényében ugyan német jövevénynek nem mondható, de világosan mutatja a lengyel képző a helyesen beazonosított szótőhöz történő hozzáadásának mechanizmusát.

Alternatív megoldásként fel lehetne vetni a szónak egy hasonló jelentésű szóval való keveredését.

Ilyen szó az óle. (1457 u.) *echtowany* ~ (1500) *ochtowan* 'jogfosztott, száműzetésre ítélt' lehet (SStp. 2: 346), amellyel a kontamináció lehetősége annál is valószínűbb, hogy az *ochtowan* szóalak és a *bantowan* egyazon mondatban egymás mellett fordul elő; l. a már említett adatot 1500-ból: *a o tho ochtowan, szlowye banchowan* 'ezért jogfosztott, más szóval büntetett'. S ha igaz az elemzett ólengyel szavunk német származása, a keveredést elősegíthette az is, hogy az *echtowany* ~ *ochtowan* is középfelnémet eredetű, vö. kfn. *âhten* ~ *æhten* 'üldöz; elűz; jogaitól megfoszt, számúz' (LEXER 1872–1878. 1: 31; MWb., *âhten*, *æhten* a.; vö. még MhdW. 1: 17–18, *âhte*, *æhte* a.). Megjegyzendő, hogy a két igeneves szóalak hapax legomenon az ólengyel forrásokban.

Időrendi megfontolásból nem találom valószínűnek egy óle. **banować*-féle alaknak a magyar *bánt* igével való keveredését. Az első minden bizonnyal magyar eredetű kle. *bantować* alak több mint száz évvel a négy biztos és egy bizonytalan lengyel adat után bukkant elő a forrásokban. Emellett egy 14. századi magyar átvétel a lengyel esetében meglehetősen korainak tűnik. WOŁOSZ (1991–92: 13) 15 darab ilyen szót tart számon, SULÁN (1964a, 1964b) csak négyről ír, bár ez utóbbi két cikk ma már idejement. A 15 közül 5 szót egyazon 1500-ból adatolt forrásból ismerünk (l. DIVÉKY 1914), a maradék 10-ből pedig néhány bizonytalan eredetű.

A kontamináció lehetősége elvileg elképzelhető a latin eredetű (és a kfn. *bannen* igével rokon) óle. (1500 k.) *banita* 'száműzött, számkivetett' szóval is, melynek a középlengyel időszakból több alakváltozata és továbbképzett igéje ismert, vö. kle. (1588) *banit* ~ *banita* ~ *bannit* 'száműzetésre ítélt bűnöző' (SPXVI. 1: 302) és kle. (1732) *banitować* 'száműzetésre ítélt, jogaitól megfoszt, az országból kitoloncol, kizár a társadalomból' (LINDE 1807: 50–51, *bandycya* a.;

SWil. 1: 48; SW. 1: 94). Ez utóbbi igének számos alakváltozata ismert: (1605) *bandyzować* ~ (1609) *bannizować* ~ *banizować* ~ *baniować* (LINDE 1807: 50–51), az alakváltozatok sokaságának oka talán a középkori latin korpuszban keresendő, vö. k. lat. *bannire* ~ *bandire* ~ *bamnire* ~ *bampnire* ~ *banniare* ~ *banneiare* ~ *bannare* (NIERMEYER 1976: 80). Igaz, a lengyelországi középkori latin szótárában csak a (1364) *bannire* ~ *banire* '1. elítél (magdeburgi jog szerint); 2. száműz; 3. pénzbírsággal súlyt' és (1424) *bannitare* ~ *banitare* 'elítél (magdeburgi jog szerint)' (PLEZIA 1953–1958: 1033–1034, 1035–1036) szóalakokat találjuk, s az egyes alakokban előforduló *-d-* (amely az említett olasz adatokban is megőrződött) keleti gót eredetű (vö. pl. GDLI. 1: 43; DELI. 1: 112). Bármennyire is kecsegtető azonban egy *banitować*-féle igével való keveredés feltevése, a legkorábbi ilyen lengyel adatot csak a 17. század elejétől tudjuk adatulni, ami komolyan megkérdőjelezi a kontamináció lehetőségét. Korábbi *-t-* tartalmazó adatokat csak a lengyelországi középkori latinból ismerünk.

6. Belátásom szerint még ha nehéz is egyértelmű, kérdőjelektől mentes megoldást találni az ólengyel adatok etimológiájára, azok magyar eredete kevésbé valószínű. Egyértelmű végkövetkeztetések helyett a következőképp tudnám összefoglalni a felvázoltakat.

A (valószínűleg felső-szász) kfn. *bannen* ige a magdeburgi városi dekrétumok lengyel fordításaiban négyszer lejegyzésre került az óle. *bantowan(y)* 'száműzetésre ítélt' formájában (az 1519-es adat szemantikailag nem megbízható). Az ólengyel alak *-t-*-je vagy egy kfn. **gebannt* 'ua.' igeveves alak hatásának köszönhető, vagy pedig az úgyszintén középfelnémet eredetű óle. *echtowany* ~ *ochtowan* 'ua.' ige névvel való keveredés végeredménye.⁶ Azonban meglehetősen korán, a lengyel jogi terminológia polonizálásának eredményeképpen (l. ZAJDA 1990: 18, 1999), ezen szavak kimentek a használatból.

A későbbi időszakban, pontosabban a 17. század első évtizedeiben, talán szlovák közvetítéssel a m. *bánt* bekerült a dél-lengyelországi nyelvjárások nyelvébe (ezt tükrözi egyrészt a 17. századi Krakó környéki népies irodalom és a mai nyelvjárások is), és szintén *bantować* szóalakot eredményezett.

Az ilyen etimológiai forgatókönyv mellett jelentéstani és szóföldrajzi érvek szólnak: a magyarban és a magyar nyelvterülettel közvetlen kapcsolatban álló nyelvekben fellelhető alakok szemantikailag konzisztens csoportot alkotnak. E tekintetben nehéz azokat az ólengyel adatokkal egyeztetni.

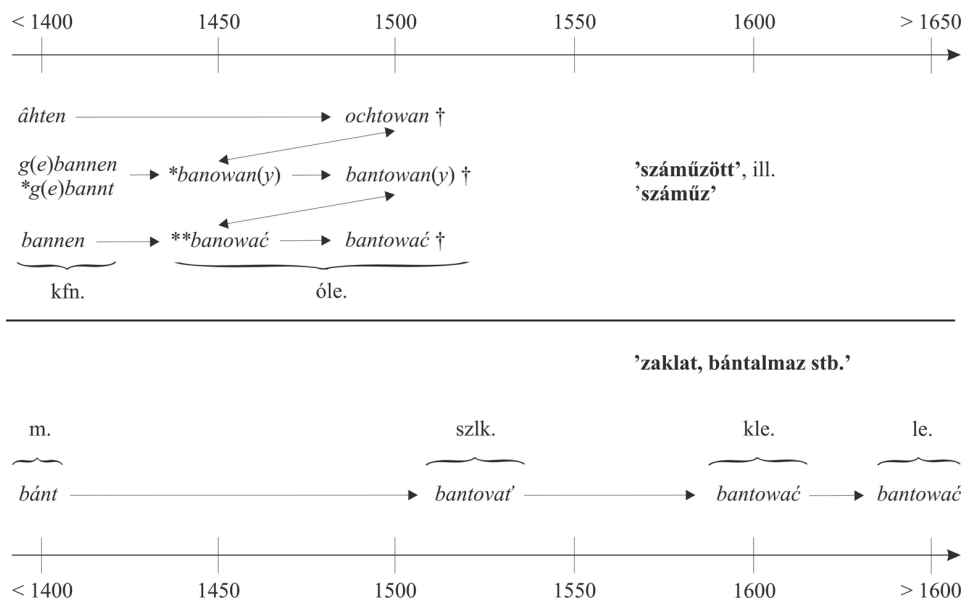
Ha azonban igaz az állítás, akkor a két jelentés nincs sem poliszém viszonyban (mert két különböző etimonról van szó), sem pedig homonímiáról nem lehet szó, mert a két szó nem volt sosem egyidejű használatban ugyanazon időben, nyelvterületen és nyelvváltozatban.

⁶ Tudatában kell azonban lennünk a kontamináción alapuló feltételezés gyenge oldalainak. Először is, mint ahogy azt már említettem, kérdéses egy német igeveves alak átvétele s abból a lengyelben egy ige továbbképzése. Továbbá, ha két lengyel ige név keveredését feltételezzük, fel kell tennünk azt is, hogy az így keletkezett *bantowan(y)* ige név analógiás hatására végbement egy **banować* > *bantować* változás, azonban nem maradt fenn sem egy **banowan(y)* sem pedig egy **banować* alak ebből az időszakból a kívánt jelentésben.

A végkövetkeztetéseket az alábbi ábra szemlélteti.

1. ábra

A m. *bánt* és ném. *bannen* ige megfelelői a lengyelben

Kulcsszók: etimológia, magyar szófejtés, lengyel szófejtés, német szófejtés.

Hivatkozott irodalom

- ADELUNG, JOHANN CHRISTOPH 1793. *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen Mundart, mit beständiger Vergleichung der übrigen Mundarten, besonders aber der Oberdeutschen* 1. Johann Gottlob Immanuel Breitkopf und Compagnie, Leipzig.
- AhdW. = VON STEINMEYER, ELIAS – KARG-GASTERSTÄDT, ELISABETH – FRINGS, THEODOR 1952. *Althochdeutsches Wörterbuch* 1/2. Akademie-Verlag, Berlin.
- ASBÓTH OSZKÁR 1897. Az oláh nyelvbe átment magyar szók. *Nyelvtudományi Közlemények* 27: 325–341.
- AUGUSTYNOWICZ-CIECIERSKA, HENRIETTA 1957. Mapy symboliczne i napisowe (na przykładzie znaczenia i geografii wyrazów *banować* i *bantować*). *Język Polski* 27/3: 190–198.
- BARTOŠ, FRANTIŠEK 1906. *Dialektický slovník moravský*. Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, Praha.
- BADECKI, KAROL 1948. *Polska fraszka mieszczańska: Minucje sowiżrzalskie*. Polska Akademia Umiejętności. Biblioteka Pisarzy Polskich 88. Polska Akademia Umiejętności, Warszawa–Kraków–Łódź–Poznań–Zakopane.
- BĚLIČ, JAROMÍR főszerk., 1989. *Slovník spisovného jazyka českého* 1. Academia, Praha.
- BERNOLÁK, ANTONIO 1825. *Slovar Slowenski Česko-Latínsko-Německo-Uherski* 1. Typis et Sumtibus Typogr. Reg. Univers. Hungaricae, Buda.
- BIRKOWSKI, FABIAN 1628. *Kazania na Święta doroczne, Kraków*. [http://www.pbi.edu.pl/\[-\]book_reader.php?p=55073](http://www.pbi.edu.pl/[-]book_reader.php?p=55073) (2012. 11. 14.)

- BLAŽEKA, ĐURO – NYOMÁRKAY ISTVÁN – RÁCZ ERIKA 2009. *Mura menti horvát tájszótár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BORYŚ, WIESŁAW 2005. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- BRÜCKNER, ALEKSANDER 1915. Wpływy języków obcych na język polski. § 11. Wpływy węgierskie. In: ŁOŚ, JAN – ROZWADOWSKI, JAN – BRÜCKNER, ALEKSANDER – BAUDOUIN DE COURTENAY, JAN – BENNI, TYTUS. *Encyklopedia polska 2/1. Język polski i jego historia z uwzględnieniem innych języków na ziemiach polskich*. Wydawnictwo Akademii Umiejętności, Warszawa. 144–147.
- BRÜCKNER, ALEKSANDER 1927. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Wiedza Powszechna, Kraków.
- BYSTROŃ, JAN 1887. *O mowie polskiej w dorzeczu Stonawki i Łucyny w Księstwie Cieszyńskim. Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności* 12: 1–110.
- BZDEGA, ANDRZEJ ZDZISŁAW 1959. *Słownik trudniejszych wyrazów niemieckich w aktach stanów Prus Królewskich 1–2. (1479–1492)*. Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Fontes 44. Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Toruń.
- DU CANGE, CHARLES DU FRESNE 1678/1883–1887. *Glossarium mediae et infimae latinitatis* 1. Léopold Favre, Paris.
- DÉCSY GYULA 1955. A cseh szókincs magyar elemeiből. *Magyar Nyelv* 51: 453–463.
- DELI. = CORTELAZZO, MANLIO – ZOLLI, PAOLO 1990–1991. *Dizionario etimologico della lingua italiana* 1. Zanichelli, Bologna.
- DEZSŐ LÁSZLÓ 1989. *A XVI–XVIII. századi kárpátukrán nyelvelmékek magyar jövevényszavai*. Nyelvtudományi Értekezések 128. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DIVÉKY ADORJÁN 1914. *Zsigmond lengyel herceg budai számadásai (1500–1502., 1505.)*. Magyar Történelmi Tár 16. Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, Budapest.
- DW. = GRIMM, JACOB – GRIMM, WILHELM 1854–. *Deutsches Wörterbuch* 1–. Verlag von S. Hirzel, Leipzig.
- EIS, GERHARD 1950. *Historische Laut- und Formenlehre des Mittelhochdeutschen*. Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS 1914–1930. *Magyar etimológiai szótár* 1. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- EWUng. = BENKŐ LORÁND főszerk., 1993–1995. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GDLI. = BATTAGLIA, SALVATORE 1962. *Grande dizionario della lingua italiana* 2. Unione tipografica editrice torinese, Torino.
- GEBAUER, JAN 1903. *Slovník staročeský* 1. Academia, Praha.
- GREGOR, FERENC 1993. *A szlovák nyelv magyar elemeiből*. *Mutatványfüzet*. ELTE, Budapest.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1985. *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Slavistische Forschungen 48. Böhlau Verlag, Köln–Wien.
- HALÁSZ ISTVÁN 1888. Magyar elemek az északi szláv nyelvekben. *Magyar Nyelvőr* 17: 250–255, 300–307, 444–449, 495–500, 532–536.
- HODOROWICZ, STANISŁAW ANDRZEJ 2005. *Słownik gwary Górali skalnego Podhala*. Podhalańska Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Nowym Targu, Nowy Targ.
- HSSJ. = MAJTÁN, MILAN főszerk., 1991. *Historický slovník slovenského jazyka* 1. Veda, Bratislava.
- JUNGMANN, JOSEF 1835. *Slovník česko-německý* 1. Knížecí arcibiskupská knihtiskárna, Praha.

- KarSGP. = KARLOWICZ, JAN 1900. *Słownik gwar polskich* 1. Polska Akademia Umiejętności, Kraków.
- KĄŚ, JÓZEF 2011. *Słownik gwary orawskiej* 1. Księgarnia Akademicka, Kraków.
- KLEMENSIEWICZ, ZENON – LEHR-SPLAWIŃSKI, TADEUSZ – URBAŃCZYK, STANISŁAW 1955. *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- KLUGE, FRIEDRICH 1960. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 18. kiadás. Walter de Gruyter, Berlin.
- KNIEZSA ISTVÁN 1934. A tót és lengyel költőzködő pásztorkodás magyar kapcsolatai. *Ethnográfia-Népelet* 45: 62–73.
- KOSIŃSKI, WŁADYSŁAW 1884. Przyczynek do gwary zakopiańskiej. *Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności* 10: 225–309.
- KOTT, FRANTIŠEK ŠTĚPÁN 1910. *Dotatky k Bartošovu dialektickému Slovníku Moravskému*. Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, Praha.
- LEXER, MATTHIAS 1872–1878. *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch*. 1–3. Verlag von S. Hirzel, Leipzig.
- LEXER, MATTHIAS 1943. *Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch*. Verlag von S. Hirzel, Leipzig.
- LINDE, SAMUEL BOGUMIL 1807. *Słownik języka polskiego* 1/1. Drukarnia XX. Piarów, Lwów.
- MACHEK, VÁCLAV 1968. *Etymologický slovník jazyka českého*. Academia, Praha.
- MALINOWSKI, LUCJAN 1893. O niektórych wyrazach ludowych polskich. Zapiski porównawcze. *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Filologiczny* 2: 1–102.
- MhdW. = BENECKE, GEORG FRIEDRICH – MÜLLER, WILHELM 1854. *Mittelhochdeutsches Wörterbuch* 1. Verlag von S. Hirzel, Leipzig.
- MIKLOSICH, FRANZ 1886. *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wilhelm Braumüller, Wien.
- MWb. = GÄRTNER, KURT föszerk., 2006. *Mittelhochdeutsches Wörterbuch*. Trier. [http://\[-\]www.mhdwb-online.de/index.html](http://[-]www.mhdwb-online.de/index.html) (2012. 11. 10.)
- NÉMETH, MICHAL 2008. *Zapożyczenia węgierskie w gwarze orawskiej i drogi ich przenikania*. Księgarnia Akademicka, Kraków.
- NÉMETH, MICHAL 2012. W sprawie dyskusji nad najstarszymi zapożyczeniami węgierskimi w polszczyźnie: stpol. *bantować* ‘karać’ i pol. dial. *bantować* ‘dokuczać’ — homonimia czy polisemia? *LingVaria* 14: 147–160.
- NIERMEYER, JAN FRIDERIK 1976. *Mediae latinitatis lexicon minus* 1. E. J. Brill, Leiden.
- NOWAK, JÓZEF KAROL 2000. *Słownik gwary górali żywieckich*. Towarzystwo Miłośników Ziemi Żywieckiej, Warszawa.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND 1890. *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig* 1. Hornyánszky Viktor, Budapest.
- OkISz. = SZAMOTA ISTVÁN (gyűjt.) – ZOLNAI GYULA szerk., 1902–1906. *Magyar oklevél-szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Pótlék a Magyar nyelvtörténeti szótárhoz*. Hornyánszky Viktor, Budapest.
- OrtBr. = BRÜCKNER, ALEKSANDER 1882/1884. Die Magdeburger Urtheile. Ein Denkmal deutschen Rechtes in polnischer Sprache aus der Mitte des XV Jahrhunderts. *Archiv für slavische Philologie* 6: 319–392, 7: 525–744.
- OrtMac. = MACIEJOWSKI, WACŁAW ALEKSANDER 1858. *Historia prawodawstw słowiańskich* 6. 2. kiadás. Szerzői kiadás, Warszawa.
- PAUL, HERMANN 1918. *Mittelhochdeutsche Grammatik*. Verlag von Max Niemeyer, Halle a. S.
- PLEZIA, MARIAN szerk., 1953–1958. *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce* 1. Zakład

- Narodowy im. Ossolińskich*. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Kraków–Warszawa.
- RECZEK, STEFAN 1968. *Podręczny słownik dawnej polszczyzny*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- REYCHMAN, JAN 1951. W sprawie zapożyczeń węgierskich w polszczyźnie. *Język Polski* 31/5: 203–211.
- REYCHMAN, JAN 1957. W sprawie pochodzenia wyrazów *banować* i *bantować*. *Język Polski* 37/5: 383–384.
- GI. = BERRÁR JOLÁN – KÁROLY SÁNDOR szerk., 1984. *Régi magyar glosszárium*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ROCCHI, LUCIANO 1999. *Hungarian Loanwords in the Slovak Language* 1. Università degli studi di Trieste, Trieste.
- SCHUBERT, GABRIELLA 1982. *Ungarische Einflüsse in der Terminologie des öffentlichen Lebens der Nachbarsprachen*. Harrassowitz, Wiesbaden.
- SGP. = KARAŚ, MIECZYSLAW – REICHAN, JERZY szerk., 1982. *Słownik gwar polskich* 1/3. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Kraków.
- SKOK, PETAR 1971. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* 1. Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, Zagreb.
- SSN. = RÍPKA, IVOR szerk., 1994. *Slovník slovenských nářečí* 1. Veda, Trenčín–Bratislava.
- SPXVI. = BAK, STANISLAW főszerk., 1966. *Słownik polszczyzny XVI wieku* 1. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- SPXVII/XVIII. = KARPLUK, MARIA főszerk., 1996. *Słownik języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku. Zeszyt próbny*. Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków. <http://sxvii.pl> (2012. 11. 10.)
- SStp. = URBAŃCZYK, STANISLAW főszerk., 1953–2002. *Słownik staropolski* 1–2. Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- SsuM. = ГУМЕЦЬКА, ЛУКІЯ ЛУКІЯНІВНА – КЕРНИЦЬКИЙ, ІВАН МИХАЙЛОВИЧ 1977. *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.* 1. Наукова думка, Київ.
- SULÁN BÉLA 1964a. Über die ältesten ungarischen Lehnwörter des Polnischen. *Slavica* 4: 131–137.
- SULÁN BÉLA 1964b. A lengyel szókincs legrégebb magyar jövevényszavai. *Magyar Nyelv* 60: 423–427
- SÜTTERLIN, LUDWIG 1924. *Neuhochdeutsche Grammatik mit besonderer Berücksichtigung der neuhochdeutschen Mundarten*. C. H. Becksche Verlagsbuchhandlung Oskar Beck, München.
- SW. = KARŁOWICZ, JAN – KRYŃSKI, ADAM ANTONI – NIEDŹWIEDZKI, WŁADYSŁAW 1900. *Słownik języka polskiego* 1. Nakładem prenumeratorów w drukarni E. Lubowskiego i S-ki, Warszawa.
- SWil. = CZEPIELŃSKI, FLORIAN et al. 1861. *Słownik języka polskiego* 1. Orgelbrand Maurycy, Wilno.
- SzT. = SZABÓ T. ATTILA 1975. *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 1. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- SZULC, ALEKSANDER 1974. *Diachronische Phonologie und Morphologie des Althochdeutschen*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- SZULC, ALEKSANDER 1991. *Historia języka niemieckiego*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- TAMÁS LAJOS 1966. *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen (unter Berücksichtigung der Mundartwörter)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- TESZ. = BENKŐ LORÁND főszerk., 1967. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TLH. = BERTA ÁRPÁD – RÓNA-TAS ANDRÁS (KÁROLY LÁSZLÓ közreműködésével) szerk., 2011. *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. Turcologica 84. 1–2. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- TREML LAJOS 1929. Die ungarische Lehnwörter im Rumänischen II. C. Die ungarischen Elemente in den slavonischen Urkunden. *Ungarische Jahrbücher* 9: 274–317.
- DE VINCENZ, ANDRZEJ – HENTSCHEL, GERD 2010. *Das Wörterbuch der deutschen Lehnwörter in der polnischen Schrift- und Standardsprache*. Studia Slavica Oldenburgensia 20. Göttingen–Oldenburg. <http://www.bkge.de/wdlp.php> (2012. 11. 10.)
- VS. = HALAGA, ONDREJ RODMIL szerk., 2002. *Východoslovenský slovník. Historicky dokumentovaný (921–1918), paralely české, slovenské ekvivalenty* 1–2. Universum, Košice–Prešov.
- WOŁOSZ, ROBERT 1989. Wyrazy węgierskie w języku polskim. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 35: 215–317.
- WOŁOSZ, ROBERT 1991–92. Wyrazy węgierskie w języku polskim II. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 37: 3–27.
- ZAJDA, ALEKSANDER 1990. *Staropolska terminologia prawnicza (do 1500 r.)*. Uniwersytet Jagielloński. Rozprawy habilitacyjne 192. Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- ZAJDA, ALEKSANDER 1999. Staropolska terminologia prawnicza odznacza się wybitną rodzimością. *Język Polski* 79/1–2: 47–53.
- ZAJDA, ALEKSANDER 2001. *Studia z historii polskiego słownictwa prawniczego i frazeologii*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- ZARĘBA, ALFRED 1951. Węgierskie zapożyczenia w polszczyźnie. *Język Polski* 31/3: 113–125.

How many Polish cognates does Hung. *bánt* ‘to torment’ have?

The paper investigates the etymology of two words which many authors have regarded as polysemes: OPol. *bantować* ‘to punish (with exile)’ (attested four times in decrees of punishment, from 1475 to 1500, and there is one attestation from 1519 the meaning of which remains uncertain) and MPol. ~ Pol. dial. *bantować* which, generally speaking, means ‘to torment’ (attested since 1614). Interpreted as polysemes, they were both explained as a single loan word from Hung. *bánt* ‘to torment.’ However, the semantics of the Hungarian word speaks against this interpretation: Hung. *bánt* was never used as a legal term meaning ‘to punish with exile.’ It seems possible that the Old Polish word is a loan word from MHG *bannen* ‘to punish with exile, to banish’ even though the issue of *-t-* and the lack of the expected *g-* in the Polish form remains, for the time being, open. The medial *-t-* may be a remnant of the final *-t* in the MHG past participle **gebannt*, as was suggested by DE VINCENZ – HENTSCHEL (2010), or a result of a blend with OPol. *ochtowan* ‘exiled, banished’. The latter was only attested once in 1500 in the exactly same sentence that also contains OPol. *bantowan* ‘punished with exile’ (see SStp I 60). It does not seem groundless, then, to claim that OPol. *bantować* ‘to punish (with exile)’ and MPol. *bantować* ‘to torment, etc.’ (the latter being still in use in the contemporary dialects of southern Lesser Poland) are neither polysemes as they have different roots, nor homonyms as they have never been used at the same time and place.

Keywords: Hungarian etymology, Polish etymology, German etymology.

NÉMETH MICHAL
 Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Az evaluatív morfológia értékelése – több nyelv vizsgálatára alapozott elemzés*

1. Bevezetés. Gyermekkoromban szüleim zeneiskolába írtattak. Miután egy álló éven át kínoztam magamat, a tanáromat és a hegedűt, egyértelművé vált, hogy nem örököltem édesapám zenei tehetségét, és inkább beiratkoztam egy nyelviskolába. Mindazonáltal zenei képzésem nem volt teljesen haszontalan, hiszen mind a mai napig emlékszem tanárom magyarázatára, mi is valójában a diminúció és az augmentáció a zenében. Minden egyes zenei hang saját értékkel rendelkezik. A diminúció a zenei zsargonnal élve egy hang értékének kicsinyítését, szűkítését jelenti, általában a hang eredeti értékének felére. Az augmentáció ennek az ellentettje – a hang értékének arányos növelése, általában a duplájára nyújtva azt. Egyszerűen szólva, a hang hosszában történik változás.

Egy nemzetiségileg kevert, magyarok és szlovákok által lakott régióban nevelkedve a diminutívumok (kicsinyítő alakok) és az augmentatívumok (nagyító alakok) mindennapi nyelvhasználatom szerves részei. E rövid zeneelméleti és gyakorlati bevezetés után a diminutívumok és augmentatívumok létezése nem hatott a meglepetés erejével, amikor középiskolai tanulmányaim során a nyelv-tanban és a nyelvtanulásnál ismét találkoztam velük. A nyelviskola szerencsés választásnak bizonyult a zeneiskola után.

Egyetemi oktatóként kerültem kapcsolatba először az „értékelő”, más szóval az „evaluatív morfológia” fogalmával. Habár ez a szakkifejezés jóval nagyobb területet ölel fel, mint csupán a diminutívumok és az augmentatívumok, e fogalmak ezen a területen is az értékek változására utalnak, a zenéhez hasonlóan. Itt azonban szavakról beszélünk, nem hangokról.

Ez a tanulmány négy nyelvcsalád evaluatív morfológiai elemzését taglalja. Az első fejezet az elméleti háttérrel elemzi, a második fejezet a vizsgált nyelvekből vett példákat mutat be, a harmadik fejezet pedig a kutatás módszertanát fejti ki. A negyedik fejezet leírja az adatelemzés során alkalmazott új paramétert – az evaluatív morfológiai sűrűséget (szaturációt), amely a későbbiekben, a mintában szereplő minden egyes nyelvcsaládra vonatkozóan kiszámításra kerül. Az elemzés négy nyelvcsalád evaluatív morfológiai összehasonlítását mutatja be, három alapvető paraméter alapján, mégpedig a szóalkotás módjai szerint, a szemantikai kategóriák szerint, valamint a szófajok alapján. Az elemzés következtetéseit az összefoglaló fejezet tartalmazza.

* A szerző szeretne köszönetet mondani a következő adatközlőknek, akik a kutatáshoz szükséges adatokat szolgáltatották: Rene van den Berg, Sherri Brainard, Isabelle Brill, Michael Cahill, Ellen Contini-Morava, M. E. Kropp Dakubu, Jan Don, Eli Anne Eiesland, David Erschler, Barbla Etter, Fenyvesi Anna, Friedel Martin Frowein, Kirsten Fudeman, Paul Geraghty, Nicola Grandi, Marcela Grygerková, Kiefer Ferenc, Annika Kilgi, Vesa Koivisto, Cedric Krummes, Johanna Laakso, Xavier Luffin, John Lynch, Marios Mavrogiorgos, Ivo Mihajlović, Boyan Nikolaev, Bernhard Pöll, Carl Rubino, William R. Schmalstieg, Augusto Soares da Silva, Bonifácus Stundžia, Oye Taiwo, Geoff Woollams.

2. Elméleti háttér, avagy az evaluatív morfológia (EM) bemutatása.¹ Míg a múltban a diminutívumok (kicsinyítő alakok) és az augmentatívumok (nagyító alakok) problémája nem kapta meg a témát megillető figyelmet, ez a terület meglehetősen komoly érdeklődést vívott ki magának SCALISE 1984-ben megjelent gondolatébresztő, egyfajta „harmadik típusú morfológiát”, úgynevezett evaluatív morfológiát feltételező tudományos publikációját követően. Az állításait alátámasztó, az olasz nyelv vizsgálatára alapozott érvei tanulmányok egész sorozatát indították el, amelyek részben alátámasztották, részben kétsége vonták SCALISE érvelését. Elég hamar kiderült például, hogy állítása, mely szerint az evaluatív toldalékok nem változtatják meg a szavak szófaját és/vagy a szótó szintaktikai jellemzőit, nem általánosan érvényes elv. Például a hímnemű *medved* ’medve a semlegesnemű *medved’a* ’medvebocs/medvécske’ kicsinyítő alakra változik. Sőt mi több, a pipilben, egy uto-azték nyelvben kicsinyített főnév képezhető melléknévből is, amely ellentétben áll SCALISE állításával, miszerint a toldalék nem változtatja meg annak a szótónek a szófaját, amelyhez kapcsolódik:

- (1) *tsapa-tsin*
rövid-DIM
'köpcös ember'

Mivel SCALISE következtetései korlátozottan érvényesek, STUMP (1993: 12–13) átdolgozta az evaluatív elveket, és általánosabb értelemben evaluatív tulajdonságokról, nem pedig evaluatív affixumokról beszél. Később az általa megalkotott rendszert alkalmazta aszerint, hogy a morfológiai szabályok milyen kapcsolatot hoznak létre a szótóvekek és a szavak között egy adott nyelven belül. Három különböző típusú szabályrendszert különböztetett meg: ragozási szabályokat, a szóképzés és szóösszetétel kategória-, azaz szófajváltó szabályait, valamint a szóképzés és szóösszetétel kategória-, azaz szófajmegőrző szabályait. STUMP arra a következtetésre jut, hogy az evaluatív morfológia szabályai általánosságban a kategóriamegőrző típusú szabályok közé tartoznak, ahol az első szabály szótóveket képez szótóvekből, a második szabály pedig mind szótóveket képez szótóvekből, mind pedig ragozott szavakat ragozott szavakból. Szintén fenntartja azt, hogy ha az evaluatív morfológia szabályai átfedésbe kerülnek a szóképzés és szóösszetétel kategóriamegőrző szabályaival, tulajdonságaik előre megjósolhatóvá válnak, ezáltal szükségtelen a felsorolásuk úgy, ahogyan ezt SCALISE tette, továbbá nincs szükség az evaluatív szabályokat egy harmadik típusú morfológiához, az evaluatív morfológiához sorolni. STUMP így egyesítette az evaluatív morfológiát a szóképzéssel és a szóösszetételek alkotásával.

¹ A tanulmányban a következő rövidítések szerepelnek: ART = névmás; AP = asszociációs többes szám; AUG = nagyító; CL = osztályjelölő; DIM = kicsinyítő; EM = evaluatív morfológia; FEM = nőnemű; MASC = hímnemű; N = főnév; PL = többes szám; QS = anyagmennyiség; QQ = minőségmennyiség; QA = cselekvésmennyiség; SG = egyes szám; V = ige; WAL.S. = World Atlas of Language Structure [Nyelvi szerkezetek világtalasa].

SZYMANEK (1988) hasonlóképpen expresszív szóalkotásról beszél, visszautalva tanárára, ROBERT BEARDRE. Mindemellett ugyanakkor számos példa hangsúlyozza az evaluatív morfológia szabályainak ragozó jellegét néhány nyelvben. KATAMBA (1983: 211) például megjegyzi, hogy sok afrikai nyelvben a diminitívumokat és az augmentatívumokat olyan toldalékok jelzik, amelyek a ragozó rendszer központi elemei. A lugandában például a *ka-/bu-* előképzők (prefixumok) szerepelhetnek az egyes és többes szám jelületlen ragozó jeleként, mint pl. a *ka-solya* 'tető', illetve a *bu-solya* 'tetők' szavakban, de ugyanígy mint szóképző kicsinyítő előképzők is, mint pl. a *mu-kazi* 'nő', illetve a *ka-kazi* 'kicsi nő', valamint a *ba-kazi* 'nők', illetve a *bu-kazi* 'kicsi nők' szavakban. Ehhez hasonlóan a *bi-* és *ki-* jelületlen ragozó egyes vagy többes számot jelző morfémák szerepelnek a *ki-sero* 'kosár', valamint a *bi-sero* 'kosarak' esetében, de ugyanakkor szóképző nagyító előképző gyanánt funkcionálnak az *in-kazi* 'nagy nő' és a *bi-kazi* 'nagy nők' szavakban.

Mindezen fenntartásokat figyelembe véve BAUER (2004) támadja a ragozás és szóképzés eredeti értelmezését, és átveszi BOOIJ (1996) rendszerét, aki megkülönbözteti a környezettől függő (kontextuális) és a környezettől független (inherens) ragozást, és az evaluatív morfológiának különleges státuszt tulajdonít. Habár ez nem azt jelenti, hogy az evaluatív morfológia a ragozási (inflexiós) és szóképzési (derivációs) morfológia között foglal helyet (mint SCALISE-nél), mégis megerősíti az evaluatív morfológia létjogosultságát és különleges státuszt biztosít számára, amelyet STUMP visszautasított és „sajátságosnak” bélyegzett. Ámbátor BAUER sem kerülheti el, hogy megemlítsé az evaluatív morfológia „furcsa” jellegét, amikor megjegyzi, hogy „az evaluatív morfológiát furcsa módon ebbe a pozícióba helyezik, mivel jellegzetesen szófaj-megőrző, habár szófajváltó is lehet” (BAUER 2004: 286).

Összefoglalva: STUMP az evaluatív morfológia sajátos jellegét említi; BAUER furcsának nevezi a helyzetét, és BEARD kimondja, hogy az ezen témával foglalkozó hatalmas mennyiségű szakirodalom ellenére még mindig titokzatosság övezi ezeket az (expresszív derivációs) alakokat. SCALISE megkísérelt osztályozni egy jelenséget, amely jellemző az olasz nyelvre, de kritériumai nyilvánvalóan összeegyeztethetetlenek számos más nyelvvel. Az evaluatív morfológiára úgy tekinthetünk mint a ragozás és a szóképzés közti fokozatos átmenetre; természete az adott nyelv nyelvi rendszerétől függ.

Az evaluatív morfológia megpróbálja kifejezni az evaluációt (értékelést) morfológiai jelölökkel, evaluatív morfológiai szerkezetekkel. Az evaluatív szerkezet az értékelt (evaluált) szótöbblől és az evaluatív jelölőből áll, amely megváltoztatja/módosítja a szótó jelentését. Ezt létre lehet hozni olyan morfológiai eszközökkel, amelyek bizonyos nyelvekben közelebb állnak a szóképzéshez, míg más nyelvekben inkább a szóképzés-ragozás kontinuumának a ragozási oldala felé tendálnak. És éppen ez az a mód, ahogyan kutatásunkban az evaluatív morfológiához közelítettünk. Megközelítésünk az evaluatív morfológia szemantikájához kiindulási alapként meghatározza a mennyiség szuperkategóriáját, magába

foglalva nem csupán az evaluatív morfológiát, de egyben a pluralitást is a következő jelentésekkel: multiplicitás (többszörösség), gyakoritás (iterativitás), osztó (disztributív), átfogó stb.; valamint az Aktionsart kategóriáját is.²

3. A minta. A minta 72 nyelvet fed le. A nyelvek besorolása a WALS. (World Atlas of Language Structures, azaz Nyelvi szerkezetek világtalasa) alapján történt. A nyelveket nyelvcsaládok szerint osztályoztuk. Az általános mintában szereplő eredeti 72 nyelven kívül a legnépesebb nyelvcsaládok kerültek kiválasztásra további elemzés céljából: az ausztronéz, az indoeurópai, a niger-kongói és az uráli. Az indoeurópai nyelvek számát lecsökkentettük 27-ről 17-re, hogy a minta a lehető legkiegyensúlyozottabb legyen. 2 kritérium szerint történt a nyelvek kiválasztása: a nyelveknek a különböző nyelvcsaládokon belül ágakba/nyelvcsoportokba történő besorolása szerint, valamint a földrajzi elterjedésük alapján.

Ahogy az 1. táblázatból kitűnik, az ausztronéz nyelvcsaládot 6 ág képviselte, amelyek délkelet-ázsiai és óceániai területeken honosak. Az indoeurópai nyelvcsalád mintánkban 9 ágat foglal magába, és a nyelveket Eurázsia területén beszélik. Urali nyelveket szintén használnak ugyanezen a területen, mintánkban négy nyelv képviseli ezt a csoportot. Az Afrikában használt niger-kongói nyelveket 7 ág képviselte. Ahogy az 1. táblázatból és az 1. ábrából kitűnik, egyetlen amerikai nyelvet sem vizsgáltunk. Ennek oka eme nyelvek és nyelvcsaládok aránya. Célunk az, hogy összevessük a nyelvcsaládokat az evaluatív morfológia szempontjai szerint. Amint az amerikai kontinenst vizsgálatunk tárgyává tesszük, rögtön szembesülünk azzal a ténnyel, hogy az esetek többségében egy nyelvcsaládot nem több mint 5-6 nyelv képvisel, sőt, gyakran csupán egy. A legnépesebb nyelvcsalád Dél-Amerika területén az aravak, amelyet egy ág képvisel, és 30 nyelv tartozik bele. Csupán az összehasonlítás kedvéért: a 28 közép-kaukázusi (náh) nyelv Euráziában 4 ágra oszlik, a 176 indoeurópai nyelv 10-re. Ha az összehasonlítás a nyelvcsaládok alapján valósul meg, megtörténhet, hogy egy nyelvcsalád, amely csupán egy nyelvet tartalmaz, összehasonlításra kerül egy nyelvcsaláddal, amelynek 17 tagja van. A nyelvek különbözőségét Észak- és Dél-Amerikában SAPIR (1929: 209) számos nyelvet elemezve úgy jellemezte, hogy „Nincs két nyelv, amely olyannyira hasonló lenne egymáshoz, hogy kimondhassuk, ugyanazt a társadalmi valóságot tükrözik. A világok, amelyeken a különböző társadalmak élnek, távol esnek egymástól, és nem ugyanolyanok, csupán különféle jelöléseket használva.” Ennek a helyzetnek az orvoslására az areális nyelvészet és a tipológia szolgál megoldással, amely területi perspektívával dolgozik.

² Például a fehérorosz nyelvben: папа-гуляць, *FREQ-jár*, 'sokat jární' (adatközlők: Alena Rudenka és Sviatlana Rudaya).

1. táblázat

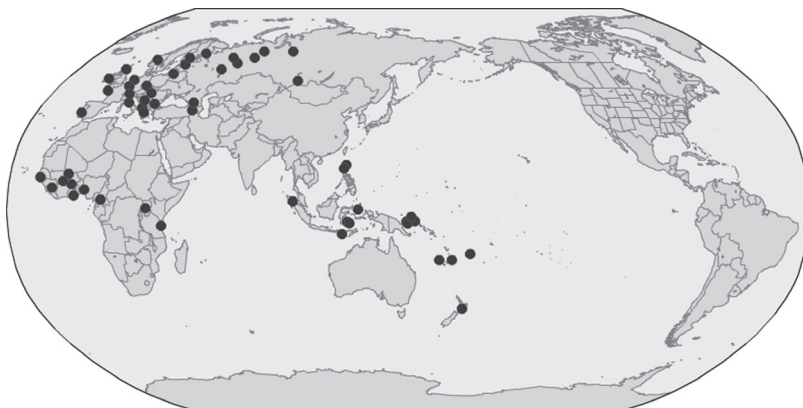
A vizsgált nyelvcsaládok és nyelvek területi elhelyezkedése

Nyelvcsalád	Ág/Csoport	Terület (A WALS. alapján)	Nyelvek
Ausztronéz	óceáni	Délkelet-Ázsia és Óceánia	(9) aneityuñ, maori, nelemwa, vitu, boumaa fidzsi, kalai-kove, nalik, siar-lak
	dél-halmaherai–nyugat-guineai	Délkelet-Ázsia és Óceánia	(1) taba
	észak-Fülöp-szigeteki	Délkelet-Ázsia és Óceánia	(3) ilokano, karao, agta
	központi-maláj-polinéz	Délkelet-Ázsia és Óceánia	(1) kambera (sumbai)
	szumátrai	Délkelet-Ázsia és Óceánia	(1) karo-batak
	celebeszi	Délkelet-Ázsia és Óceánia	(2) muna, tukangbesi
Indoeurópai	újlatin nyelvek	Eurázsia	(3) olasz, portugál, rétoromán (romans)
	szláv nyelvek	Eurázsia	(3) cseh, bolgár, horvát
	görög	Eurázsia	(1) görög
	germán	Eurázsia	(3) norvég, holland, luxemburgi
	balti	Eurázsia	(1) litván
	örmény	Eurázsia	(1) örmény
	albán	Eurázsia	(1) albán
	iráni	Eurázsia	(1) oszét
	kelta	Eurázsia	(3) breton, ír, skót gael
Niger-kongói	gur (voltai)	Afrika	(2) szupjide, konni
	bantu	Afrika	(3) szuahéli, kinubi (ganda/luganda), eton
	defoid	Afrika	(1) joruba
	észak-atlanti	Afrika	(1) djula-fogny
	dél-atlanti	Afrika	(1) kizsi
	kva	Afrika	(1) ga
	dogon	Afrika	(1) dzsamszaj (jamsay)

Uráli	finn	Eurázsia	(3) karél, észt, finn
	mari (cseremisiz)	Eurázsia	(2) mari (cseremisiz),
	ugor	Eurázsia	(2) vogul, osztyják (hanti), magyar
	permi	Eurázsia	(2) komi-zürjén, komi-permják
	szamojéd	Eurázsia	(3) kamassz, nganaszan, szelkup

1. ábra

A vizsgált nyelvcsaládok területi elhelyezkedésének térképe

4. Kutatásmódszertan. A négy nyelvcsaládon elvégzett evaluatív morfológiai elemzés adatlapokon alapult. Az adatlapok kitöltésénél két módszert alkalmaztunk: 1. Íróasztal mellett végzett kutatás: adatlapok készítése és kitöltése a szakirodalom elemzésével; 2. morfológiában jártas és/vagy az adott nyelvekben jártas kutatók bevonása.

Mindkét módszernek megvannak az előnyei és a hátrányai. Először is, nem minden nyelvet dokumentáltak és nem minden forrás áll rendelkezésre. Másodsor, habár az adott nyelv lehet részletesen dokumentált, előfordul, hogy az evaluatív morfológia nem része az elemzésnek, vagy nem szenteltek neki megfelelő figyelmet. Másrésztől viszont e módszer előnye, hogy az adatlapok kitölthetők a kollégák felesleges zaklatása nélkül. Maguktól a morfológus kollégáktól érkező információk általában azonban sokkal pontosabbak és részletesebbek. Mindig lehetőség van arra, hogy az információforrással ismét kapcsolatba lépjünk, ha egy kérdés tisztázásra szorul. Nem mindig lehetséges azonban olyan szakembert találni, aki morfológus és egyben egy bizonyos nyelv specialistája is. Másodsorban a szakértők gyakran nehezen elérhetők – nem találhatók meg az internet segítségével vagy válaszaik későn érkeznek meg, mivel terepmunkán vesznek részt, sőt néhány esetben nem beszélnek az angol nyelvet. Komoly problémaként vetődik fel az evaluatív morfológia szemantikai területeinek és szemantikai

kategóriáinak különféle értelmezése. Mindent egybevetve a két módszer kombinációja ideális megoldásnak bizonyult, habár nem volt mindig zökkenőmentesen, teljes egészében megvalósítható.

Az adatlap négy részből áll. A bevezető rész adatokat gyűjt az adatszolgáltatóról, a nyelvcsaládról, az ágról/nyelvcsoportról és a nyelv morfológiai típusáról. A második rész azokra a szóalkotási módokra fókuszál, amelyeket kicsinyítésre (diminúcióra) és nagyításra (augmentációra) használnak, a harmadik a kicsinyítő alakok és a nagyító alakok által kifejezett szemantikai kategóriákat vizsgálja, az utolsó rész pedig azokra a szófajokra irányul, amelyek kicsinyíthetők vagy nagyíthatók az adott nyelvben. Minden egyes rész egyszerű eldöntendő kérdéseket és példákat tartalmazott (pl.: Használ-e a nyelv morfológiai úton létrehozott kicsinyítő alakokat?).

A legellentmondásosabb szemantikai kategóriáknak az adatszolgáltatók szempontjából az életkor, a nem és a társadalmi helyzet bizonyultak, amelyeket nagyon gyakran összekeverték a dicsérő/elismerő és az ócsárló/pejoratív kategóriákkal. Míg az életkorra vonatkozó kicsinyítő alakok gyakoriak a nyelvekben, ennek ellentetjei, a nagyító alakok, úgy tűnik, nem léteznek. Ez a kategória a rendszerszerűség szempontjai miatt lett beiktatva: az életkorra vonatkozó kicsinyítő kategória feltételezi az életkorra vonatkozó nagyító kategória létezését is. Ezt azonban gyakran félreértették az adatközlők, például a cseh nyelvben a

- (2) *staroch*
star-AUG
'egy öregecske ember, öregfiú'

esetében a nagyító toldalék nem életkorra vonatkozó szemantikai kategóriára utal, hanem pejoratív tartalmú. Hasonlóan az olaszhoz, ahol a

- (3) *dottorino*
dottor-DIM
'rossz, megbízhatatlan orvos'

szóban a toldalék inkább ócsárló jellegű, mint társadalmi helyzetet kifejező. Továbbá a nem kategóriája is gyakori félreértésekhez vezetett, amikor azt összekeverték a kicsinyítő vagy nagyító affixumok nőnemű, hímnemű vagy semlegesnemű alakjaival, vagy fedésbe került az ágens/cselekvő kategóriájával: Például a lengyel nyelvben, ahol

- (4) *kierowniczka*
kierownik-DIM
'menedzserasszony'

Az adatlapok elemzése és kiértékelése a következő algoritmus szerint történt: Létezik-e bármiféle evaluatív morfológia a vizsgált nyelvben?

I. Ha nem, akkor az evaluatív morfológiai sűrűség 0.

II. Ha igen:

A) Csak kicsinyítő alakok léteznek a nyelvben?

1. Ha nem, ugorjon a C-re!

2. Ha igen:

a) Milyen szóalkotási folyamatok zajlanak le?

b) Hogyan lehet ezeket a továbbiakban jellemezni?

c) Milyen szemantikai kategóriákat fejeznek ki?

d) Milyen szófajok vannak képviselve?

e) Milyen az EM sűrűségi érték?

B) Csak nagyító alakok léteznek a nyelvben?

1. Ha nem, ugorjon a C-re!

2. Ha igen:

a) Milyen szóalkotási folyamatok zajlanak le?

b) Hogyan lehet ezeket a továbbiakban jellemezni?

c) Milyen szemantikai kategóriákat fejeznek ki?

d) Milyen szófajok vannak képviselve?

e) Milyen az EM sűrűségi érték?

C) Jelen vannak a nyelvben mind a kicsinyítő, mind pedig a nagyító alakok is?

1. Ha igen, elemezze a kicsinyítő alakokat az A) 2. pontban szereplő szempontok szerint, a nagyító alakokat a B) 2. pontban szereplő szempontok szerint!

2. Számolja ki a végső EM sűrűségi értéket összeadva az A) 2. és a B) 2. pontokban szereplő sűrűségi értékeket!

(Folytatjuk.)

Többnyelvű feliratok a Nagyszentmiklósi aranykincsen

1. Bevezetés. A Nagyszentmiklósi aranykincs az 1799-es felfedezése óta foglalkoztatja a kutatókat (HAMPEL 1884). A turkológus RÓNA-TAS ANDRÁS kimutatta, hogy a Nagyszentmiklósi kincsen és a Szarvasi tütartón lévő rovásfeliratok azonos írásbeliséghez tartoznak. Az írások megfejtésével kapcsolatban RÓNA-TAS a következőket írja: „Egy írás megfejtésének két, szerencsés esetben kombinálható, útja van. Az egyik a belső megfejtés, amely kizárólag magukból a szövegekből indul ki [...] A másik a külső segítséggel történő megfejtés. Ezek között természetesen a legbiztosabb a két- vagy többnyelvű felirat, ahol az egyik felirat nyelve ismert. Sokkal nagyobb veszélyeket rejt magában a már ismert írás(ok)ból való levezetés [...] Az X jel a germán rúnairásban a *g*, *γ* jele, a székely rovásírásban a *b* hangot jelöli, míg a keleti türk írásban olyan *d* hangot, amely csak magas hangrendű szavakban fordul elő” (RÓNA-TAS 1985: 240–241). Ezzel a gondolattal egyetértve ebben a munkában vizsgálatunkat a Nagyszentmiklósi rovásfeliratok közül a két- vagy többnyelvűekre korlátozzuk.

A cikkben röviden áttekintjük a Nagyszentmiklósi aranykincs rovásfeliratainak kérdéskörét, majd vizsgálatunkat a kincs azon tárgyaira szűkítjük, amelyeken többnyelvű rovásfeliratok láthatók – abban a reményben, hogy az azonos edényeken található, de különböző nyelveken készült feliratok valószínűleg hasonló tartalmúak. Végül a számítógépes paleográfia eszközeinek felhasználásával az olvasatokhoz felhasznált ábécé egyes grafémái származásának vizsgálatával foglalkozunk.

A számítógépes paleográfiában használatos fogalmak közül a következőkben összefoglaljuk a cikkben alkalmazottakat. A *j* jel (sign) egy meghatározott írás- emléken szereplő felirat egyik, önmagában egységet képező összetevője, vagyis egy elkülönülő grafikai információ. Fontos megkülönböztetni a *j* el szó ezen értelmét az egyéb jelentéseitől, így különösen a hangértékeket jelölő fonetikai jelektől, valamint a FERDINAND DE SAUSSURE által bevezetett nyelvi jeltől, amely egy fogalom és az azt jelölő hangkép együttese.

A *g r a f é m a a l a k* (glyph) olyan gráf jellegű alakzat, amelynek topológiai tulajdonságai (az egyes részeinek alakja és egymáshoz viszonyított helyzete) információt hordoznak. Ezzel szemben a *g r a f é m a* (grapheme) elvont számítógépes paleográfiai fogalom, amelynek a következő tulajdonságai vannak: a) egy adott íráshoz tartozik; b) egyedí grafémaneve van; c) különböző grafémaalakokban jelenhet meg; d) használati időtartama van és végül e) tartozik hozzá legalább egy, de gyakran több hangérték. A tipizált grafémaalak egy grafémaalak formatervezett megjelenítése, amely egy vagy több írásemlékben található jel vizuális tulajdonságait egyesítve tartalmazza, ugyanakkor a kézzel készített alakzatok esetlegességeit (nem teljesen egyenes vonal, nem szabályos ív, stb.) kiküszöböli. A *n o r m a l i z á l t* grafémaalak olyan tipizált grafémaalak, amelyet egységesítetten használunk az adott grafémára való általában történő hivatkozásnál. Az *é l* (edge)

egy grafémaalak két csomópontja közötti egyenes vagy íves vonal. Az í v (arch) egy grafémaalak két csomópontja közötti íves él.

Az írásemlékek a fenti értelmezés szerint jelekből állnak. Az írásemlék megfejtése azt jelenti, hogy ezen jeleket hozzárendeljük ismert vagy újonnan meghatározott grafémákhoz úgy, hogy az egyes jelek topológiai információja lehetőség szerint megegyezzen a hozzárendelt graféma valamelyik grafémaalakjával, és a felirathoz rendelt grafémák sorozata az írásemlék gyakran ismeretlen készítőjének feltételezett nyelvén lehetőség szerint értelmes szöveget alkosson. A jel és a grafémaalak között tehát az a különbség, hogy míg a grafémaalak mindig egy grafémához tartozik, addig a jel egy fizikailag létező felirat, mint grafikai információk sorozatának egy részlete. Így a jelnek van alakja (topológiai információja), mérete, kora, alakzati megbízhatósága, viszont nincs hangértéke. Ezzel szemben az a graféma, amelynek grafémaalakjához hozzárendeltük a jelet, rendelkezik a fentiekben felsorolt tulajdonságokkal (grafémanév, egy vagy több hangérték, normalizált grafémaalak, jellegzetes további grafémaalakok, használati időtartam).

A graféma lehet betű, képjel, ligatúra, álligatúra (hangcsoportot jelöl, de nem grafémák összevonásából keletkezett, vagy ez már nem ismerhető fel), szám, mellékjel (grafémaalak módosító, pl. a nazális *o* graféma /*o*/ fonetikai jelében az „o” betű alatt lévő farkinca), ékezet és írásjel. Egy-egy grafémára való hivatkozás rendszerint a következő tulajdonságok felsorolásával történik: a grafémát tartalmazó írás neve (dőlten szedve), a grafémaalak, a grafémanév (nagybetűkkel), végül a graféma hangértékei (ferde törtvonalak között és azzal elválasztva történő felsorolás), mivel egyes grafémáknak több hangértéke is volt a történelem folyamán. Pl. a „székely-magyar rovás \mathcal{O} /*o*/u/” megnevezés a székely-magyar rovásíráshoz tartozó, \mathcal{O} grafémaalakú, „*O*” grafémanevű, /*o*/ és /*u*/ hangértékű grafémát jelent. Ebből a példából is látható, hogy a grafémanév nem feltétlenül azonos a graféma hangértékével. Így a grafémanév legfontosabb szerepe a graféma egyértelmű azonosítása, és legfeljebb csak utal a graféma valamelyik hangértékére.

A grafémanevnek nagy része két szóból áll, amiből az első egy, a graféma alakzati tulajdonságaira utaló jelző (BEZÁRT, HEGYES, ÍVES, NYITOTT, VIL-LÁS), míg a második szó a graféma valamelyik hangértékére utal. Pl. a „Kárpát-medencei rovás Φ , Φ BEZÁRT S /*s*/” jelölés a Kárpát-medencei rovásírásban használt, az írásemlékekben Φ vagy Φ alakú, „BEZÁRT S” nevű és /*s*/ hangértékű grafémát jelenti. A grafémanévbeli jelző (pl. a „BEZÁRT” szó) nincs összefüggésben a graféma hangértékével.

A különböző grafémák alakja jellegzetesség szempontjából erősen eltérő. Egy egyszerű függőleges vonalból álló graféma szinte minden írásrendszerben előfordul, természetesen különböző jelentéssel: a latin betűs írásban az ehhez rendelhető grafémák hangértéke /*i*/ vagy /*l*/, míg az összes rovásírásban /*sz*/. Ezért a latin „*I*” vagy „*l*” betű és a rovás *l* SZ /*sz*/ lényegében azonos grafémaalakja semmiféle származási kapcsolatra nem utal. Ha viszont különböző írásrendszerekben található, azonos grafémaalakú és rokon hangértékű grafémák alakja összetett grafikájú, emiatt jellegzetes topológiájú, akkor valószínűsíthető, hogy létezik közöttük valamilyen származási kapcsolat. Erre példa a már hivatkozott Kárpát-medencei

rovás Φ , Θ BEZÁRT S /s/ és a székely-magyar rovás Φ US /s/ graféma, amelyek rokonsága nyilvánvaló. A grafémaalak grafikai összetettségének mérésére vezessük be a grafémaalak-összetettségi mutatót (Glyph Complexity Parameter, GCP), amely azt adja meg, hogy egy grafémaalak topológiailag mennyire bonyolult. A GCP kiszámítása definíciószerűen az (1) képlet alapján történik.

$$(1) \text{ GCP} = (\text{sgn } N) \left(\sum_{i=1}^N e_i^{(N)} - 1 \right) + (\text{sgn } L) \left(\sum_{j=1}^L e_j^{(L)} + 1 \right) + A + (\text{sgn } R) \sum_{k=1}^R e_k^{(R)} + (\text{sgn } (S-1)) S^2,$$

ahol N a csomópontok (node) száma; $e_i^{(N)}$ a vizsgált grafémaalakban, az i -edik csomópontoz tartozó élék (edge) száma; L a grafémaalakban található egymást át nem lapoló hurkok (loop) száma, $e_j^{(L)}$ a vizsgált grafémaalakbeli j -edik hurok csomópontjai közötti vonalak száma; A az egyik hurokba sem tartozó ívelt élék, azaz ívek (arch) száma; R a grafémaalakban vízszintes vagy függőleges tengelyre nézve tükrözött vagy párhuzamos (az eltolás irányára merőleges két párhuzamos tengelyre vett, majd az alakzatra merőleges két párhuzamos tengelyre vett tükrözések szorzata), egybe nem eső élékből álló transzformációs kapcsolatok száma (reflection); $e_k^{(R)}$ a vizsgált grafémaalak vonalainak k -edik tükrözési vagy eltolási transzformációs kapcsolatába tartozó élék száma (azon egymáshoz közvetlenül csatlakozó éléket nem számítva, amelyek egy egyenesre vagy egy ívre esnek); S a grafémaalak topológiáját alkotó egymástól elkülönített (separated) alakzatok száma. Két, egymással találkozó vonalat egyetlen vonalnak tekintünk, ha a találkozási pontban mért gradiensük egyenlő. A koncentrikus íveket párhuzamosnak tekintjük. Az egy vonalba eső és egymással érintkező párhuzamos éléket, illetve koncentrikus íveket csak egyszer számoljuk. Az egymással egyszerre párhuzamos és tükröképi helyzetben lévő vonalakat csak egyszer vesszük figyelembe. Ha egy vonal több különböző tükrözési vagy párhuzamosági viszonyok is része, akkor mindegyik esetben figyelembe vesszük. Az i, j, k futóindexek, amelyek sorban a csomópontok, a hurkok és az alakzatban a különböző transzformációs kapcsolatok sorszámát jelölik. Az $\text{sgn}(x)$ a matematikából jól ismert előjelfüggvény, amely pozitív argumentumra 1, negatív argumentumra (-1) , 0-ra pedig zérus értékű. Az (1) kifejezésben szereplő (-1) összetevők normáló szerepűek, mivel az egyetlen egyenesből álló, legjellegtelenebb grafémaalak GCP-jét 1-re állítják be. Az (1) kifejezés második tagjában szereplő $(+1)$ azt tükrözi, hogy a hurkok a számuknál 1-gyel nagyobb számú diszjunkt területre osztják a síkot, ami önmagában is növeli egy grafémaalak karakterisztikusságát. Az (1) kifejezés utolsó, $\text{sgn}(S-1)$ tagja azt fejezi ki, hogy csak az egynél több diszjunkt részből álló topológiának van a grafémaalak jellegzetessége növelésében szerepe.

Tekintsünk néhány példát a GCP kiszámítására: a bármelyik rovásírásban jól ismert graféma, az \mathfrak{N} GCP-je 2; a székely-magyar rovásbeli \mathfrak{Z} graféma GCP-je 31, az Θ F-é 22, az Φ US-é 12. A tapasztalatok alapján az (1) szerint definiált GCP alkalmas annak leírására, hogy egy grafémaalak mennyire karakterisztikus: minél nagyobb az egymáshoz hasonlító grafémaalakok GCP-je, annál nagyobb megbízhatósággal tételhető fel, hogy ugyanazon vagy egymással rokon grafémákhoz tartoznak.

2. A Kárpát-medencei rovásírás. A Kárpát-medencei rovásírás a 6. század második felétől kezdve fejlődött ki a Kárpát-medencében, és valószínűleg a 11. századig használatban volt (VÉKONY 1987). A Kárpát-medencei rovás írásiránya jobbról balra haladó. A következőkben bemutatjuk a Kárpát-medencei rovásgrafémákat a szokásos hangtani rendszerben. Egyes esetekben az ugyanazon hangot jelölő különböző grafémaalakokat is feltüntetjük, bár nem szerepeltetünk minden, az írásmlékekben előforduló alakváltozatot. A cikkben szereplő Kárpát-medencei rovásmássalhangzók fonetikus rendszere az 1. táblázatban látható. Ez az összegzés az ősmagyar kori mássalhangzók hangtani rendszerén alapul. A cikkben szereplő rovásmagánhangzók hangértékeit az 1. ábra mutatja be.

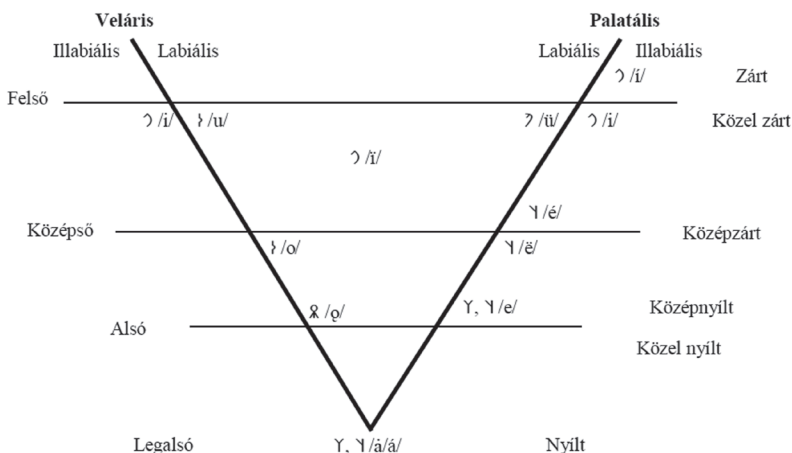
1. táblázat

A cikkben szereplő vagy hivatkozott Kárpát-medencei rovásmássalhangzók grafémaalakjai és hangértékei

Artikuláció helye	Zárhang		Nazális	Spiráns		Affrikáta		Approximáns	Likvida	
	Zöngétlen	Zöngés		Zöngétlen	Zöngés	Zöngétlen	Zöngés		Zöngétlen	Zöngés
Bilabiális	/p/	/b/	ʒ /m/		ɸ /β/					
Labiodentális				/f/						
Alveoláris	ɖ /t/	> /d/	ɔ /n/	l /sz/	ʃ, ʃ̣, ʃ̣̣ /z/				/l/	ɱ /r/
Alveopalatális				ɸ, ɸ /s/		/cs/				
Palatalizált							/dʒs/			
Palatális			/ny/		D /j/				/ly/	
Veláris	ɣ /k/	/g/	/ŋ/	ʎ, ʎ̣ /x/	ʎ /ɣ/			ʂ /u/		
Uvuláris	ʁ /q/									

1. ábra

A cikkben szereplő vagy hivatkozott Kárpát-medencei rovásmagánhangzók grafémaalakjai és hangértékei

Feltűnő, hogy a Kárpát-medencei rovásban ugyanaz a grafémaalak (Ÿ) jelentette mind az /á/á/, mind az /e/, sőt az /ë/é/ hangot is. Ez alátámasztja azt a tényt, hogy végső fokon a *birodalmi arám* ✕ ALEPH /ʔ/ā/ē/ betüből származik (l. 6. táblázat). A Ÿ VILLÁS E /á/ és /é/ hangértéke hangfejlődési tendenciák alapján magyarázható, mivel legkésőbb az ősmagyar kor végére az /aj/ > /á/, /ej/ > /é/ változás végbement, így a Ÿ grafémaalak a kiejtés változását követve az /á/ és /é/ megjelenítésére is használatossá válhatott. Erre nincs ugyan közvetlen bizonyíték, de a leszármazottja, a *székely-magyar rovás* † A emlékekből ismert korai hangértékei között mind az /á/, mind az /é/ szerepel.

Kétféle Kárpát-medencei rovásírásjel ismert, amelyeket a szavak és a mondatok elválasztására használtak: † SZÓELVÁLASZTÓ ÁLLÓKERESZT és † SZÓELVÁLASZTÓ ÁLLÓVONAL.

3. A Nagyszentmiklósi aranykincs. Ez egy 23 aranyedényből álló gyűjtemény, amelyet 1799. július 3-án találtak a Torontál vármegyei Nagyszentmiklóson. A kincs egyedi, a teljes súlya 10 kg, és a stílusa nem köthető egyik nagy műveltségi központhoz sem, nyilvánvalóan helyi termék (BÁLINT 2002). A lelet különleges értékét hamar felismerték, Bécsbe vitték, és azóta is a Kunsthistorisches Museum-beli Antikensammlungban őrzik (GARAM 2002). Átfogóan először HAMPEL JÓZSEF vizsgálta 1884-ben (HAMPEL 1884). 1984-ben BÓNA ISTVÁN régész megállapította, hogy a kincs az avarokhoz kötődik (BÓNA 1984a, 1984b). Az edények készítésének módja alapján a régész BÁLINT CSANÁD szerint a Nagyszentmiklósi kincs valószínűleg a 7–8. században készült (BÁLINT 2004), és a késő avar kor vége felé kerülhetett a föld alá (BÁLINT 2010). A feliratok nagy része a készítés idejénél később került rájuk, ahogy azt RÓNA-TAS (1996) kimutatta.

TRUGLY SÁNDOR régész kimutatta, hogy az aranykincs egyes motívumai szorosán kapcsolódnak a Komárom-hajógyári (Révkomárom, Szlovákia) késő avar temetőhöz, amely a 8. század közepe és a 9. század első évtizedei között keletkezett (TRUGLY 1991: 259, 2008). ERDÉLYI ISTVÁN régész szerint a Nagyszentmiklósi kincs stílusa közép-ázsiai elemeket hordoz. A kincs nem egy készlet, hanem alkalmaslag összegyűlt kincslelet (ERDÉLYI-PATAKY 1968: 35–43).

Az aranytárgyakon többféle felirat is található, egy részük rovásírással készült részben poncolással, részben karcolással. Poncolással készültek az elsődleges görög betűs és görög nyelvű, görög betűs és más nyelvű, illetve egyes rovásfeliratok, míg a többi rovásfelirat pusztán edénykarcolat. A továbbiakban ezekkel, az edényekre másodlagosan karcolt feliratokkal foglalkozunk. A kutatók hamar felismerték, hogy ez az írás különbözik a *székely-magyar rovásírás*-tól, amelynek minden ismert emléke a székelyekhez köthető, és csak a 19. századtól kezdett elterjedni az egész magyar nyelvterületen. Ezzel szemben a Nagyszentmiklósi kincs rovásfelirataihoz hasonló írásemlékek a Kárpát-medence több különböző területéről is előkerültek (pl. Jánoshida, Környe, Szarvas), ezért nevezte el VÉKONY GÁBOR régész-történész ezt az írást *Kárpát-medencei rovásírás*-nak.

LÁSZLÓ GYULA a Nagyszentmiklósi kincset Ajtonyhoz (kb. 955 – kb. 1028) kötötte (LÁSZLÓ-RÁCZ 1977: 187). Az aranykincs felbukkanásának helye 10 km-re van a hajdani Marosvártól (későbbi Csanádvár), amely Ajtony egyik székhelye

volt (CSALLÁNY 1967: 61). Megjegyzendő továbbá, hogy a nagyőrszi csata (ahol Csanád legyőzte Ajtonyt) nagyon közel volt Nagyszentmiklóshoz. A nyelvész BENKŐ LORÁND szerint az *Ajtony* név – BENKŐ jelölése szerint – a török *altun*, *altyn* a türk /altun/ 'arany' köznévre megy vissza ugyanilyen alakú török személynév közvetítésével. Ez a magyar nyelvben a következőképpen változott: /lt/ > /χt/ > /jt/ (BENKŐ 2001: 63). A korai magyar forrásokban a neve fennmaradt többek között az *Achtunmonostora* (1315) névben és a hajdani Kolozs megyei Ajton (románul Aiton) helység nevének 1320-as adataiban: *Ohtunh*, *Ohtunteleke*, továbbá az *Ahton* (1329) alakban. BENKŐ szerint Ajtony nevének további írásváltozatai *Ohtum*, *Achtum*, *Acthum* világosan jelzik a név korai ómagyar kori /aχtom/, esetleg /aχtum/ kiejtését. Az /n/ ~ /m/ váltakozás határozottan magyar nyelvi jellegzetesség. Ezek az adatok bizonyítják, hogy az *Ajtony* nevet magyar nyelvi környezetben használták (BENKŐ 2001: 63).

Megjegyzendő, hogy a honfoglalók biztosan nem ismerték a Kárpát-medencei rovást. Anonymus Ajtonyt nem tartotta a honfoglalók leszármazottjának. Mindez magyarázatot adhat arra, hogy ha tényleg Ajtonyhoz köthető a kincs, akkor miért maradt fenn Ajtony udvarában a Kárpát-medencei rovásírás ismerete.

4. A Nagyszentmiklósi kincs rovásfeliratainak korábbi olvasatai. A kincs rovásfeliratainak több számozása is létezik, amelyeket az egyértelműség kedvéért egymásnak megfelelően ismertetünk, l. 2. táblázat. A jelen cikkben ROBERT GÖBL és RÓNA-TAS ANDRÁS számozási rendszerét használjuk (GÖBL–RÓNA-TAS 1995).

2. táblázat

A nagyszentmiklósi kincs rovásfeliratai különböző számozásainak összevetése (HAMPEL 1884, 1905; GÖBL–RÓNA-TAS 1995)

Edény	Rovásfelirat (normalizált betűkkel)	HAMPEL 1884	HAMPEL 1905	GÖBL – RÓNA-TAS 1995
23. kehely	𐌵𐌶>𐌶. 𐌵𐌶𐌵	6a	12.	2/5.
23. kehely	𐌵𐌶𐌶𐌶 𐌵𐌶>𐌶	6b	13b	3.
6. korszó	𐌵𐌶>𐌶	8.	5b	4.
6. korszó	𐌶𐌶. 𐌶𐌶𐌶 𐌶𐌶	7.	5a	5.
6. korszó	𐌶𐌶>	9.	5c	6.
5. korszó	𐌶𐌶𐌶	13.	4a	9.
5. korszó	𐌵𐌶𐌶	14.	4b	10.

Vizsgálatainkat a Nagyszentmiklósi kincs 5. korszóján a 9. és 10., a 6. korszóján a 4., 5. és 6., valamint a 23. kehelyen a 2/5. és 3. rovásfelirat vizsgálatára korlátozzuk. A rovásfeliratokról készült igen nagy számú olvasati kísérlet közül csak a tudományos körök által legjelentősebbnek tekintettekkel foglalkozunk. Nem térünk ki – többek között – DIETRICH 1861-ben adott, rúna jelekkel átírt, gót nyelvű olvasatára (DIETRICH 1866: 177–209) annak általános elutasíthatósága miatt. A feliratokat a kutatók többsége török nyelvű feliratként olvasta, rendszerint a THOMSEN (1922) által megfejtetett türk írás ábécéje alapján. Ezeket az olvasatokat

nyelvészeti szempontból ebben a cikkben nem elemezzük, mivel a későbbi kutatók elvetették a türk írás alapján történő megfejtést. A jól ismert székely-magyar rovásírás alapján is sokan igyekeztek értelmezni a feliratokat.

VÉKONY szerint a Nagyszentmiklósi kincs a székely-magyar rovással rokon, de attól a legtöbb grafémaalakban eltérő Kárpát-medencei rovással készült. A két rovásírás közötti rokonságot szemlélteti a 3. táblázat, amely a cikkben vizsgált feliratok jeleinek megfelelő Kárpát-medencei rovásgrafémákat és a velük kapcsolatba hozható székely-magyar rovásgrafémákat mutatja be (HOSSZÚ 2013: 92). A már korábban leírtaknak megfelelően hangsúlyozzuk, hogy a grafémák elnevezései nem mindig tükrözik azok hangértékét, továbbá a megfelelő Kárpát-medencei, illetve székely-magyar rovásgrafémák nem feltétlenül egyenes ági rokonai egymásnak. A 3. táblázat alapján látható rokonsági kapcsolatokat a grafémaalakok összehasonlító topológiai analízise alapján határoztuk meg. Ezt az eljárást úgy modellezhetjük, hogy az ismert főnyciai grafémákból (egyes esetekben türk képjelekből) kiindulva végigvezetjük a grafémák fejlődését, és a különböző lehetséges leszármazási utak közül azt választjuk ki legvalószínűbbként, amelynél a leszármazási fában lévő szomszédos grafémaalakok közötti alakzati különbségnek az egész leszármazási ágra vonatkozó összege minimális; l. a (2) képletet alább.

3. táblázat

A Nagyszentmiklósi kincs 5., 6. és 23. darabján lévő rovásfeliratokon szereplő, a székely-magyar rovással rokonítható Kárpát-medencei rovásbetűk és az ezekkel rokon székely-magyar rovásbetűk felsorolása

Kárpát-medencei rovás	Székely-magyar rovás
Υ VILLÁS A /á/e/, Υ VILLÁS E /a/á/ e/ë/ (az utóbbi valószínűleg a székely-magyar rovás megfelelőjének közvetlen elődje)	Ϡ A /a/á/ (korai rovás emlékekben /á/e/é/ hangértékkel is szerepelt)
D BEZÁRT J /j/i/ly/	Ϡ LY /ly/
ϣ NYITOTT M /m/	Ϡ M /m/
ϣ NYITOTT O /o/u/	Ϡ O /o/ (korai rovás emlékekben /u/ hangértékkel is szerepelt)
8 ÍVES Q /q/	Ϡ CH /χ/ (a /q/ > /χ/ átmenet bizonyára a rovásgraféma onogur nyelvből való közvetítéséből adódik, mivel a turkológus VÁSÁRY ISTVÁN szerint a csuvasos nyelvekben lépett fel a /q/ > /χ/ változás)
И GH /γ/	ϣ NYITOTT Ü /ü/ü/ (l. HOSSZÚ 2012)
Ϡ, Ϡ NYITOTT Z /z/	Ϡ, Ϡ Z /z/

Az általunk vizsgált feliratokban szereplő rovásgrafémák néhány kutató által javasolt hangértékei láthatók a 4. táblázatban, ahol az 1-es felső index a veláris, a 2-es felső index a palatális szótagokban használandó betűket jelenti.

4. táblázat

Néhány javaslat a vizsgált rovásgrafémák hangértékeire

Alak	Jelen cikkben használt grafémánév	NÉMETH (török hangjelölés)	CSALLÁNY (török hangjelölés)	RÓNA-TAS (török hangjelölés)	VÉKONY (magyar hangjelölés)
Υ	VILLÁS A	/γ/	/t/	/g/	/a/
>	HEGYES D	/a/ä/	/a/	/o/u/	/d/
Υ	VILLÁS E	/γ/	/t/	/g/	/a/
И	GH	/q/	/k ¹ /	/q/	/γ/
⌘	HEGYES H	/m [?] /	/ok ¹ /	/uq [?] /u [?] /	/χ/
ᵛ	ÍVES I	/z/	/i/j ¹ /	/r ² /	/i/i/i/
D	BEZÁRT J	/š/	/an ¹ /	/y/	/j/
ᶑ	NYITOTT M	/g/	/d ¹ /	/nč/	/m/
ᵛ	VILLÁS N	/i/i/	/i/	/i ¹ /	/n/
ᶑ	NYITOTT O	/j/	/o/	/č/	/o/u/
⌘	HÁRMAS O	/ʔ/	/u/ (cirill betű)	/l ^e /	/q/
8	ÍVES Q	/ŋ/	/n ^a g ¹ /	/i ² /	/q/
Π	BEZÁRT R	/u [?] /ü/	/u/	/d/	/r/
∅	BEZÁRT S	/l/	/l ² /~/y/	/l/	/s/
∅	BEZÁRT S	/l/	/alj ¹ /	/l/	/s/
l	SZ	/s/	/s ¹⁻² /	/s/	/sz/
∅	BEZÁRT T	/r/	/n ^a d ¹ /	/r ¹ /	/t/
⌘	HEGYES U	/v/	/b ¹ /	/v/	/u/
ᶑ, ᶑ	ÍVES Ü	/t/	/š ¹ />/č/	/t/	/ü/
ᶑ	NYITOTT V	/b/	/p ¹⁻² />/b/	/b/	/β/v/
ᶑ, ᶑ	NYITOTT Z	/č/	/z ¹⁻² />/s/	/j/	/z/

A Nagyszentmiklósi kincs általunk vizsgált, a szakirodalomból ismert olvasati kísérleteinek eredményét az 5. táblázatban foglaltuk össze.

5. táblázat

A Nagyszentmiklósi kincs 5., 6. és 23. darabján lévő rovásfeliratok korábbi olvasati kísérletei

Szerző	Olvasat
NÉMETH GYULA	9.: /än ^z g ^s / 'mit breitem Mund', 10.: /lb ^a k/ '(Personenname)', 5.: /Šäv ¹ nüg b ⁱ č ^a / 'Die Fürstin Sävinüg', 4.: (Nincs olvasat), 6.: /ay ¹ / 'Schatz, Geschenk', 2/5.: /Tur ^m ? 'čaj ^a q/ 'Turum's Trinkgefäß', 3.: /ba(ä)s byln/ Megjegyzés: Török – közelebből besenyő – nyelven olvasta a feliratokat (NÉMETH 1932a: 65–85, 129–139; 1932b: 22).
ALTHEIM, FRANZ	9.: /b ^d n/ᶑ, 10.: /ögükä/ 'für den Klugen', 5.: /sub nošda qaq/ 'Wasser im Trunk (ist) Shade (eigentlich Schlagen).', 4.: /qoyum/ 'mein Lamm', 6.: (Nincs olvasat), 2/5.: /noš irtä qoður/ 'Trunk (= trinke) am frühen Morgen (und) tue es mit Eifer!', 3.: (Nincs olvasat) Megjegyzés: Türk írás segítségével történő olvasatáról (ALTHEIM 1948: 195 kk., 1962: 293–298) HARMATTA JÁNOS kimutatta, hogy hibás (HARMATTA 1950: 59–60).

Szerző	Olvasat
CSALLÁNY DEZSŐ	9.: /n ^a g-idis/ 'nagyúr', 10.: /el ^a p ^k el ^a b ^k / 'Elye b ^g ~nagyúr', 5.: /sab ^a nud B ^z / 'Béz ispán (~ zapan) úr(a)', 4.: /pan ^a u ^a 'úr', 6.: /atí/ 'férfi rokon, nővér fia (?)', 2/5.: /Šun ^a d-ok zaok/ 'Šunád-törzs' (szerinte Csanád nevének korábbi változata), 3.: /pan ^a u ^a Bath-alj ^a n/ 'Both-alja ur(a)' Megjegyzések: Többnyire török nyelvű olvasatok. <i>Elye</i> ~ <i>Ilya</i> – Bodrog vármegyei történeti földrajzi személy- és helynév (GYÖRFFY 1958: 595–607). A 3. felirat első /pan ^a u ^a / szavát szlávként olvasta 'úr', úr tulajdona' értelemben (CSALLÁNY 1967: 31–74).
RÓNA-TAS ANDRÁS	9.: /i ^a r ^č / 'rovómester', 10.: /lb ^a k ^(o) / 'Ilbek (személynév)', 5.: /suv ^a d ⁿ č b ^a ž ^a / b ^a ž ^a /b ^z z ^a / (l. a megjegyzést) 'sógor' vagy 'böjtölj', 4.: /buy ^l / 'Büyle', 6.: /ugi/ ügi/ 'bagoly', 2/5.: /t ^a druq joč ^a q ^(o) / 'Todruq/Todurus/Todrus kis gyerek(e)', 3.: /buy ^l b ^g l ^r / 'Büyle bégek' Megjegyzések: a) Török nyelvű olvasatok (RÓNA-TAS 1985: 243–248). – b) A 9. feliratban ʃʒ8 szót ʃʒ8-ként értelmezi, ami paleográfaiailag indokolatlan. – c) A 10. feliratban a ʋ jelet – amelynek általában /q/ hangértéket ad – itt /k/-val írja át, valószínűleg a székely-magyar rovás ʋ NYITOTT K /k/-val rokonítva. – d) Az 5. feliratot ʃ1, ʃ1 ʃ1 alakban írja át. RÓNA-TAS átírása azon alapul, hogy GÖBL jobbról a második betűt nem a HAMPEL átírásából ismert ʃ alakban, hanem ʋ betűként írja át (GÖBL–RÓNA-TAS 1995; RÓNA-TAS 1996: 113). Azonban RÓNA-TAS az íves ʋ jelet a szögletes > grafémaalakként értelmezte, ez pedig indokolatlan, mivel a jel felső és alsó része ívesen kapcsolódik, szemben a 6. korszón található két > jellel, amelyek egyenesekből álló, alsó és felső szára szöveget alkot (l. 3. ábra). – e) RÓNA-TAS szerint a <i>Buyla</i> név vagy cím az, amiből a feliraton szerinte olvasható <i>Büyle</i> szó keletkezett. Ez a dunai bolgárban végbement /Buyla/ > /Büle/ > /Pile/ fejlődés egy átmeneti formája (RÓNA-TAS 1995: 126–127). – f) A /suv ^a d ⁿ č/ szó olvasata RÓNA-TAS szerint a török 'szomjazik' ige -d lenézivumképzővel ellátott alakja. Az ehhez járuló jól ismert -inč egy reflexív -n és egy deverbális nomenképző -č-ből áll (RÓNA-TAS 1985: 245).
VÉKONY GÁBOR	9.: /qim ^a s/ 'kumis ^z (törökül), 10.: /s ^a v ^a γ/ 'savó ~ kumis ^z (magyarul), 5.: /šij ^a -s ^a r ^m v ^z ^(o) / 'víz-szűrő' (törökül) 'víz' (magyarul), 4.: /v ^a d ^a jo/, 9.: /dan ^(o) / 'víz' (alánul), 2/5.: /ür ^a č iz ^a doy/ 'ürítés hevülő' (magyarul), 3.: /v ^a d ^a jo vaši/ 'vizzel tiétek' (szlávul) Megjegyzések: VÉKONY szerint a feliratokban problematikus a ʃ jel /β/ olvasata, mivel ugyanezen jel az ugyanazon edényen található szláv nyelvű feliratban viszont /v/-t jelöl (VÉKONY 1985, 1987: 69).

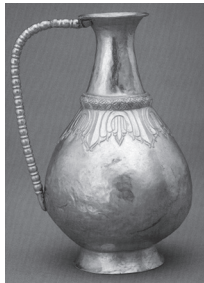
Az 5. táblázatban szereplő olvasati kísérletek közül a VÉKONY által létrehozottak esetén a felirat értelme összhangban áll a felirat hordozójának funkciójával. Vagyis a korszók alján legtöbbször folyadéknevek szerepelnek, mintegy jelezve, hogy mit kell beletölteni, míg egyéb, gyakran kiemelt helyen szereplő feliratok pedig jókívánságok. A kisméretű nyeles tálkákön erdei gyümölcsökre utaló felirat van. Ezek a nyeles tálkák italfogyasztásra alkalmatlanok, méretükből adódóan erdei bogyók felszolgálására lehetnek használhatók (VÉKONY 2004: 156–157). A VÉKONY által adott hangértékek figyelembevételével sikerült a Nagyszentmiklósi kincsen lévő jeleknek megfelelő grafémákat beilleszteni a főniciai ábécéből induló és többségében a székely-magyar rovásban végződő grafémánkénti genealógiai láncokba (l. 6. táblázat). Az eddig felsorolt érvek ugyan alátámasztják VÉKONY olvasatait, azonban a teljes igazolásukhoz szükséges a magyar nyelvű olvasatok nyelvi elemzése is. Ennek során VÉKONY olvasatainak számos pontatlanságát sikerült javítani, így a következőkben a javítások után kapott, módosított olvasatokat fogjuk részletesen megvizsgálni.

5. A Nagyszentmiklósi kincs többnyelvű feliratai. A feliratok túlnyomó többsége magyar, de van néhány szó ogur (történeti okokból valószínűleg onogur), szláv és alán nyelven is. Ez összhangban van azzal az adattal, hogy azon a területen, ahol az aranykincset megtalálták, döntően magyarul beszélő népesség élt a korai Árpád-korban (BENKŐ 2002: 101).

5.1. Az 5. számú korsó. A 2. ábra bemutatja a korsót és a rajta lévő két rovásfeliratot.

2. ábra

Az 5. korsó fényképe (KOVÁCS főszerk. 2002: 21) és a rajta lévő 9. (középső) és 10. (jobb) számú felirat (HAMPEL 1884)

1378 ✓70

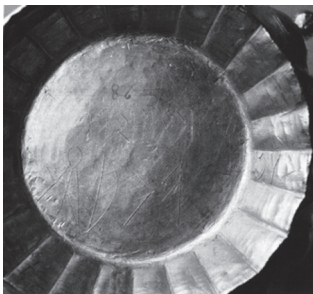
A 9. felirat (1378) VÉKONY olvasatában /qīm¹s/ és jelentése ogur nyelven 'kumisz'. A /qīmiz/ török szó itt a /qīm¹s/ alakban jelenik meg (VÉKONY 2004: 135–136).

A 10. felirat (170) magyar nyelvű olvasata VÉKONY szerint /s^aβ^oγ/, aminek jelentése 'savó', a 'kumisz'-szal azonos értelemben. A /qīmiz/ és a /s^aβ^oγ/ jelentésbeli kapcsolatának alátámasztására példának hozza fel a török /qīmiz almıla/ 'savanyú alma' kifejezést (VÉKONY 2004a: 138).

5.2. A 6. számú korsó. A 6. korsó nagyon érdekes, mivel négy hasonló értelmű, de különböző – ogur, magyar, szláv és alán – nyelvű feliratot tartalmaz (3. ábra), amelyek mindegyikének jelentése a vízzel kapcsolatos.

3. ábra

A 6. számú korsó aljának fényképe (KOVÁCS főszerk. 2002: 22) és a rajta lévő 5., 4. és 6. számú felirat (HAMPEL 1884)

A középső felirat (𐌶𐌵, 𐌶𐌵 𐌶𐌵) két részét a SZÓELVÁLASZTÓ ÁLLÓVONAL különíti el. Az ettől jobbra eső rész VÉKONY szerint ogur nyelven készült. A 𐌶𐌵 /siu/ alak mutatja, hogy ebben az ogur nyelvben a csuvasos /s/ > /š/ változás nem következett be. A feliratban szereplő török /siu/ 'víz' szó utóda a mai magyarban megtalálható a *Sió* és a *séd* folyóvizet jelölő szavainkban (TLH.: 728–730, *Sió* a.). VÉKONY (2004: 137–138) a 𐌶𐌵 szót /s^ürim/ 'szűrő'-nek olvasta, azonban szemantikailag ennél jobban illik a szövegbe a turkológus DANKA BALÁZS 2013-ban tett javaslata, ő a 'sör' vagy 'bor', tehát 'alkoholos ital' jelentésű keleti ótörök /s^orim/ (ED. 852) vagy az ennek alapján rekonstruált nyugati ótörök /*s^orim/ alakot javasolja. Ez a török szó az ótörök /sör/ 'szopni, felinni, felszívni' (ED. 843, *sör* a. 'to suck up') igéből származik.

VÉKONY olvasatát a középső felirat bal oldalára (𐌶𐌵) vonatkozóan 2011-ben pontosítottuk: /βⁱzⁱ/, jelentése: 'víz'. Az olvasat végén szerepel az /i/, mivel ebben a korban a tövégi magánhangzó még általában megvolt. A 𐌶𐌵 /βⁱzⁱ/ szó mindkét magánhangzója rövid, ezért nem írták ki a 𐌶𐌵 feliratban a magánhangzókat (Hoszsú 2013: 94, Table 1).

A Nagyszentmiklósi 6. számú korszó feliratának második sora, vagyis a 4. számú felirat (𐌶𐌵>𐌶) jobbról utolsó jele (𐌶) egész biztosan a korai cirill betűs írásból származik. Az ottani megfelelője a 𐌶 YUS /o/, amely grafémának az elnevezése az óegyházi szláv nyelvben *onsъ* volt. A cirill 𐌶 YUS (*onsъ*) /o/ adaptálása a Kárpát-medencei rovásba 𐌶 HÁRMAS O /o/-ként nem történhetett meg a cirill ábécé létrejötte, vagyis 893 és 927 közötti időszak előtt, amikor Simeon bolgár cár udvarában azt kifejlesztették (RÓNA-TAS 1996: 338).

A 4. felirat VÉKONY szerint szláv nyelven készült; az általa adott olvasat: /v^od^oj^o/, jelentése: 'vízzel' (VÉKONY 2004: 149). A szlavista ZOLTÁN ANDRÁS megerősítette az olvasatot, szerinte a főnév eszközhatározós alakban van. ZOLTÁN szerint 900 körül minden szláv nyelven /v^od^oj^o-nak hangzott a 'vízzel' alak. A feliratban szerepel a /o/, a szlávban a nazális magánhangzók (/e/, /o/) eltűnése területenként eltérő volt. A keleti szláv nyelvben a 10. század közepén már nem voltak meg a nazálisok, a szlovénban pedig a 10. században tűntek el. A bolgár szláv viszont tovább megőrizte a nazálisokat, így még a 12–13. században is előfordultak (vö. ZOLTÁN 2012a: 383–387). A feliratnak a korai cirill eredetű 𐌶 jele alapján, a fentiekben leírtak szerint a 10. századnál korábbi keletkezését kizárhatjuk, sőt a 10. század első fele is kevésbé valószínű, hiszen a 10. század elején Bulgáriában keletkezett cirill írás Erdélybe történő terjedéséhez is kellett idő. Ezért olyan szláv nyelvet kell feltételeznünk a felirat nyelvének, amely még a 10. század második felében vagy a 11. század elején is őrizte a nazálisokat. Ennek a feltételezésnek leginkább a bolgár szláv nyelv felel meg, ami viszont tovább erősíti azt a feltételezést, hogy ez a felirat a bolgár, majd bizánci vazallus Ajtony udvarában keletkezett.

A jobb oldalon, a korszó aljának peremébe írt felirat (𐌶𐌵>) VÉKONY szerint alán nyelven készült, iranista fonetikus átírása /dan^(u)/, jelentése: 'víz' (VÉKONY 2004: 149).

Érdeemes megfigyelni, hogy a *víz* szó mind a négy nyelven, míg a 'sör' vagy 'bor' jelentésű csak törökül szerepel a 6. korszó alján lévő feliratokban. Szerintem ennek az lehet az oka, hogy a /*s^orim/ szót, mint általánosan ismert italnevet, felesleges lett volna többször leírni. Ezzel szemben a vízre minden, a korszó felirataihoz használt nyelv saját szóval rendelkezett.

A négy különböző nyelvű felirat arra utal, hogy a korszokban a sör vagy bor és a víz keverékét helyezhették el. Ezzel kapcsolatban érdemes felhívni a figyelmet az ókori ember borfogyasztási szokásaira. Közismert tény, hogy a görögök és a rómaiak a bort vízzel hígítva itták. Ahogy arra ZOLTÁN felhívta a figyelmünket, a görögök barbárnak tartották azokat, akik hígítás nélkül itták a bort. Bizáncban is rendszeresen fogyasztotta az arisztokrácia a meleg vízzel hígított fűszeres-mézés bort (JÓZSA 2013: 232).

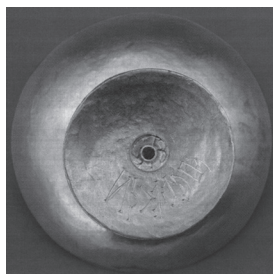
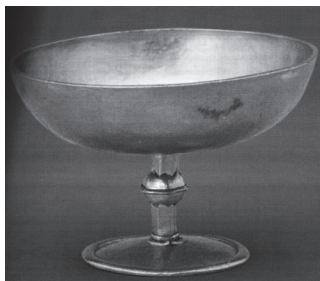
A 6. korszó négy nyelvű felirata igazolja, hogy magyar, ogur, szláv és alán nyelven beszélők együtt éltek. RÓNA-TAS ANDRÁS szerint a honfoglaló magyarok török nyelven beszélőket is találtak a Kárpát-medencében (RÓNA-TAS 1995: 274, 2001: 13). Az antropológus FÓTHI ERZSÉBET bebizonyította, hogy voltak az alánhoz közel álló, szarmata csoportok is a Kárpát-medencében a késő avar korban, többek között a mai Ártánd falu (Bihar megye) közelében, 200 km-re Nagyszentmiklóstól (FÓTHI 1991: 488). Természetesen FÓTHI antropológiailag igazolta a szarmaták továbbélését, amiből a régész CSIKY GERGELY szerint még nem következik feltétlenül azok nyelvi továbbélése.

A különböző nyelvű feliratok közül az alánt és a szlávot biztosan más személyek írták, mint aki vagy akik az ogur és a magyar feliratot. A szláv nyelvű felirat szemmel láthatóan egy gyakorlatlan kéz írása, hiszen a) a betűk kevésbé formáltak, b) nem mérte fel jól a szükséges helyet, amit az mutat, hogy az utolsó betűt a többinél feljebb kellett elhelyeznie, valamint c) jobbról a második betűt (> HEGYES D /d/) írás közben elrontotta. ZOLTÁN ANDRÁS az írásképtől függetlenül szintén megállapította, hogy ha egy irodalmilag művelt szláv lett volna ezen felirat szerzője, akkor az egészet cirill betűkkel írta volna fel a korszó aljára.

5.3. A 23. számú kehely. A kehely alján látható két felirat (4. ábra) egyike a 3. számú felirat tartalmazza a ⚡ HÁRMAS O /o/ grafémát. A 6. számú korszó felirataival kapcsolatban leírtak szerint a 3. felirat a 10. század előtt nem keletkezhetett.

4. ábra

A 23. kehely oldalának és aljának fényképe (KOVÁCS főszerk. 2002: 43) és a rajta lévő 2/5. (alsó) és 3. (felső) felirat (HAMPEL 1884)

A 4. ábrán látható 3. felirat (ⲓⲐⲩⲓ ⲗⲔⲟⲩ) olvasata: /v°d°ýo vašb/. Ennek jelentése: 'Vízzel tiétek!', ami mai nyelven 'Vízzel igyátok!' értelmű. A 12. század előtt, így a felirat keletkezése idején a /b/ kiejtése biztosan rövid *i* (redukált *i*) volt.

ZOLTÁN ANDRÁS szerint lehetséges, hogy a 𐌆𐌋𐌒 olvasata /vaše/, ha feltételezzük, hogy a kifejezés a borra vonatkozott, így felirat készítője gondolatban a szláv /vino/-val egyeztethette. Ennek alapján a Kárpát-medencei rovás 𐌆 ÍVES I graféma hangértékei a máshonnan ismert /i/ és /j/ mellett /ĩ/ vagy /e/.

A bolgár nyelvben a 10. században a redukált *i* kezdett átalakulni: bizonyos helyzetekben eltűnt, máshol pedig /e/-vé alakult. Az /ь/ > /e/ átalakulásra példa: bolgár /чѣст/ > /чест/ 'tiszt' kialakulása. Megjegyzendő, hogy a magyar *tiszt* szó a szláv /чѣст/-ből származik; a /tiszt/ első /t/ hangja a szóvégi /t/-hez történt hasonulás eredménye (TESz.). ZOLTÁN ANDRÁS szerint az /ь/ > /e/ átalakulás után is előfordulhatott, hogy az akkor már /vaše/ kiejtés ellenére került bele a feliratba a 𐌆𐌋𐌒 /vašь/. Ennek az oka akár a helyesírás konzervativizmusa, akár a hiperkorrekt írásmód volt. A hiperkorrekt írásra későbbi példa a magyar nyelvből a *boldog*, illetve a *Miskolc* szavakba bekerült *l*, az ezzel rokon népi etimológia hatását pedig az „értelmesítés” eredményeként a *h* hang közbeszúrásával létrejött *Keszthely* szóban figyelhetjük meg.

A 4. ábrán látható, 2/5. feliratban szereplő 𐌆 jel egyetlen másik előfordulása sem ismert. A nagyfokú alakzati hasonlóság alapján valószínűsíthető, hogy a 𐌆 az egyéb rovásfeliratokból ismert 𐌆 HEGYES CH /χ/ (VÉKONY 2004: 216) származéka. Az alakzati hasonlóság alapján a 𐌆 jelnek megfelelő rovásgraféma neve „HEGYES H”. Megvizsgálva a két rovásgraféma grafémaalak-összetettségi mutatóját, látszik, hogy mindkettő viszonylag nagy: GCP(𐌆 HEGYES H) = 24, GCP(𐌆 HEGYES CH) = 13. Összehasonlításként a felirat többi betűjének GCP értéke a következő: GCP(𐌆 ÍVES Ū) = 6, GCP(𐌆 BEZÁRT R) = 16, GCP(𐌆 BEZÁRT T) = 16, GCP(𐌆 NYITOTT Z) = 19, GCP(𐌆 HEGYES D) = 5, GCP(𐌆 NYITOTT O) = 8, GCP(𐌆 GH) = 7. Látható, hogy a 𐌆 HEGYES H graféma 24-es GCP értéke a feliratban előforduló grafémaalakok közül a legnagyobb. Vagyis ennek a grafémaalakja különösen jellegzetes, így kicsi az esélye, hogy a hozzá igen hasonló 𐌆 HEGYES CH-től eltérő egyéb betűből származna. Mivel a Nagyszentmiklósi aranykincsen lévő többi Kárpát-medencei rovásgraféma egyike sem ligatúra, ezért valószínűsíthető, hogy ez sem az. Ennek alapján valószínűsíthető, hogy a 𐌆 HEGYES H a 𐌆 HEGYES CH alakváltozata, és ezért a hangértéke /χ/. A nagyszentmiklósi feliratokon megfigyelhetők a 𐌆 NYITOTT Z különböző alakváltozatai: 𐌆, 𐌆, 𐌆 (HAMPEL 1884), amelyek egy-egy jobbra emelkedő, rövid ferde segédvonalban különböznek. A 𐌆 HEGYES H alakja a 𐌆 HEGYES CH alakjától is csak egy ilyen segédvonalban különbözik, ezért is feltételezhető a 𐌆 > 𐌆 alakváltozás. Megjegyzendő, hogy a Kárpát-medencei rovás egyik előzményének tekinthető rovásírással készült ačičtaši (Talasz-völgyi) fapálca feliratán a HEGYES CH mind 𐌆, mind 𐌆 alakban megtalálható (VÉKONY 2004: 287), így elképzelhető, hogy a Kárpát-medencei rovásban is ismerték az 𐌆 alakot. Ezért az 𐌆 alak kialakulása az 𐌆 és 𐌆 alakok egységesüléséből is adódhatott.

A 4. ábrán látható, 2/5. feliratban az *ür-* alapszó származéka látható. Az *ür-* alighanem nomenverbum lehetett (TESz.). A 𐌆 BEZÁRT T /t/ névszóképzőnek (vö. *evet*, *sziget*, *menyét*) az *ür-* alapszóval való származéka későbbi adatokkal nem igazolható. Az így alakult szótóhoz kapcsolódó 𐌆 HEGYES H /χ/ a *-h* denominális igeképzővel lehet azonos (ez csupán képzőbórok elemeként mutatha-

tó ki, vö. *bünhöszi*k, *hírheszi*k, *bűzhödi*k). Mindkét képző az ősmagyar kor során elavult (D. BARTHA 1958: 55; SZEGFÜ 1991: 206). Ennek alapján egy /ür^ety/ 'ürül' jelentésű, más forrásokból nem adatolt szót tehetünk fel, amely a feliratban egyes szám 3. személyben áll.

Ahhoz, hogy a felirat második szavát elemezhesük, vizsgálni kell az *izzik* ige származtatását. BENKŐ szerint ez valószínűleg finnugor eredetű (TESz. 2: 254–255), eredeti jelentése 'hevül', 'melegít'. Az $\mathbb{U} > \mathbb{A} /i_z^a doy/$ szó az ital által okozott felmelegedésre, felhevülésre utaló 'hevítő' jelentésű.

Így a 2/5. felirat ($\mathbb{U} > \mathbb{A} \cdot \mathbb{A} \mathbb{D} \mathbb{P} ?$) olvasata: /ür^ety $i_z^a doy$ /. Ennek értelmezése: 'ürül hevítő'. A kifejezés mai magyar nyelven körülírva ez lehetne: 'kiürülve melegít' vagy 'amikor isszák, felhevít'. A felirat eredetileg VÉKONY által adott olvasatát (VÉKONY 2004: 144–149) 2011-ben és 2014-ben javítottuk.

A közölt olvasatok alapján látszik, hogy az edényekben tárolt italok nevét ráírták azokra. A legtöbb esetben ez a felirat a tárgy alján van – vagyis akkor lehet megnézni, amikor az edény üres. Ebből következik, hogy a felirat utasítás arra, hogy mit töltsenek az edénybe. Az 5. és 6. számú korsókon hasonló tartalmú, többnyelvű feliratok láthatók. A 23. számú kehely alján a szláv nyelvű, 3. számú felirat utasítás arra, hogy vízzel kell a kehelybe töltendő italt inni, a mellette lévő magyar nyelvű, 2/5. számú felirat pedig egy jókívánság vagy mulatómondás. Ez utóbbi poncolt, míg az összes többi vizsgált felirat karcolt, így a 2/5. feliratot elkülöníthetjük a többi vizsgált felirattól.

6. Számítógépes paleográfiai megközelítés. A cikkben szereplő grafémaalakok leszármazására kialakított, a korábbiakban már említett hierarchikus leszármazási rend (HOSSZÚ 2010: 5–21, 2013: 92–93) egyszerűsített változata látható a 6. táblázatban. Ez a leszármazási rend egymáshoz kapcsolódó grafémaleszármazási láncokból áll, amelyben az egymás melletti grafémák között páronként rokonsági viszony van. Ezzel az írásfejlődés napjainkra nagyrészt ismeretlen valóságán belül az egyes grafémák fejlődését leíró grafémaleszármazási láncokat rekonstruálhatjuk. A kidolgozott grafemaszármaztatási módszerben csak azon grafémák közötti kapcsolatot fogadjuk el lehetséges leszármazási viszonyként, amelyek között adott határértéknél kevesebb topológiai transzformáció alkalmazásával teremthető kapcsolat. A grafémaláncok konstruálásának további kritériuma a benne szereplő grafémák hangértékbeli azonossága vagy nyelvészetileg indokolható eltérése. Az egyes grafémaláncok úgy jöttek létre, hogy a különböző leszármazási lehetőségek közül azt választottuk, amelyikkel a láncban szomszédos grafémák alakjai egymástól összességében a legkevésbé tértek el. Ennek az eljárásnak a lényegét írja le a (2) képletben megadott hibafüggvény minimalizálása:

$$(2) \quad E_{GC}(g_1, g_2, \dots, g_{N_H}) = \frac{1}{N_H - 1} \sum_{i=1}^{N_H} [d(g_i, g_{i+1})]^2,$$

ahol g_i a vizsgált grafémaleszármazási lánc i -edik grafémájának grafémaalakja, N_H a grafémaleszármazási lánc elemeinek száma és $d(g_i, g_{i+1})$ az i -edik és az $(i+1)$ -edik grafémaalak eltérése. A (2) képletbeli négyzetre emelés célja a nagylakozati eltérések súlyának növelése a kisebb eltérésekkel szemben, mivel ez

utóbbiak kézírásból eredő egyedi változatokból is adódhatnak, így kevésbé alkalmasak a leszármazási kapcsolatok leírására.

Az egyes grafémák rokonsági kapcsolatairól szóló megállapítás megbízhatósága függ a grafémaalakok összetettségétől, így minél nagyobb egy grafémaleszármazási lánc elemeinek átlagos GCP-je – vagyis a (3) kifejezés értéke –, annál megbízhatóbb egy adott grafémaleszármazási lánc levezetési vonala:

$$(3) \frac{1}{N_H} \sum_{i=1}^{N_H} \text{GCP}(g_i),$$

ahol $\text{GCP}(g_i)$ a g_i grafémaalak (1) szerinti grafémaalak-összetettségi mutatója.

Megjegyzendő, hogy a paleográfiai szakirodalomban is gyakran alkalmazott az az eljárás, amely az egyes grafémákat páronként hasonlítja össze azok alakzati tulajdonságai alapján. Ennek a módszernek hátránya az, hogy nem veszi figyelembe a különböző írásokban szereplő, egymással rokon grafémaalakok (alakváltozatok) együtteséből adódó, a leszármazási viszonyaikra vonatkozó információkat. Ezzel szemben a grafémáknak a (2) képlet szerinti vizsgálatai nagyobb megbízhatósággal adnak leszármazási információkat a képletből adódó, egy teljes grafémaláncre vonatkozó globális optimalás miatt.

A (2) képletnek a rovásírásokra való alkalmazásakor kiindulópontunk általában valamilyen főnicipi graféma. A grafémaleszármazási lánc rekonstruálása során fel kell tételezni azonosítatlan közvetítő írás (vagy írások) meglétét, ha az átadó írás ismert használati időszaka az átvevő írás létrejötte előtt befejeződött. A 6. táblázatban egyes grafémaalakok előtt zárójelben a legelső ismert felbukkanásuk helye és ideje is szerepel. Természetesen ebből nem tudhatjuk meg azt, hogy az adott grafémaalak mikor alakult ki, és azt sem, hogy meddig használták. További nehézséget jelent, hogy egy-egy grafémaalak földrajzi elterjedtsége sem mindig pontosan ismert. Így a 6. táblázatbeli leszármazási láncok csak a grafémaalakok közötti lehetséges rokonsági kapcsolatot mutatják, de a grafémaalakok tényleges átadásának körülményei (hely, idő, átadó és átvevő írás) ettől eltérhetnek.

Ismét hangsúlyozzuk, hogy a grafémák elnevezései nem feltétlenül tükrözik a hangértéküket (amelyek időben változhattak is). A 6. táblázatban a tömörség kedvéért a következő rövidítéseket alkalmaztuk: *kmr.* a Kárpát-medencei rovást, az *szmr.* pedig a székely-magyar rovást jelenti. A nem rovásgrafémákra vonatkozó leszármazási kapcsolatok a nemzetközi paleográfiai irodalomban széleskörűen elfogadott álláspontot tükrözik. A nem rovásgrafémák esetén a szakirodalomban leggyakrabban előforduló grafémaalakokat használtuk, egyes arám grafémaalakok FAULMANN-tól (1880: 79) valók. A *kmr.* X HEGYES U /u/ és a D BEZÁRT J /j/ nem szerepelnek a 6. táblázatban, ezek valószínűleg türk képletekből származnak (vö. *türk* X /b/ és D /y/, THOMSEN 1893: 9). A főnicipi írás esetén a táblázatbeli grafémaalakokat (LILA.: Phoenician) megőrző írásemlékek megtalálási helye Búblosz (Libanon) és Karatepe (Törökország). A pártus írás esetén ilyen lelőhelyek Nisa (a pártusok első fővárosa, Türkmenisztán; SKJÆRVØ 1996: 518–519) és Hājiābād (Perszopolisz közelében, Irán; TAYLOR 1883).

6. táblázat

A cikkben szereplő rovásgrafémák egyszerűsített leszármazása

föníciai (Büblasz, Kr. e. 11–10. sz.) ⚡ ÁLF /ʔ/ > föníciai (Karatepe, Kr. e. 700) ⚡ ÁLF /ʔ/ > arám (korai) ⚡ ÁLEF /ʔ/ > arám (birodalmi) ⚡ , ⚡ , ⚡ ÁLEF /ʔ/ā/ē/ > pártus (Nisa, Kr. e. 1. sz.) ⚡ , (Häjiabād, Kr. u. 3. sz.) ⚡ ÁLEF /a/ā/ > ... > kmr. (Kr. u. 7. sz.) ʔ , ʔ ÍVES Ü /ü/, kmr. (7. sz.) ʔ VILLÁS A /ā/e/, kmr. (8. sz.) ʔ VILLÁS E /ā/e/ē/ > szmr. (900 körül) ʔ A /a/ā/ā/e/ē/é/
föníciai (Büblasz, Kr. e. 11–10. sz.) ⚡ GAML /g/ > arám (korai) ⚡ GIMEL /g/ > arám (birodalmi) ⚡ , ⚡ GIMEL /g/γ/ > szogd (korai) (Kr. u. 4. sz.-tól) ⚡ GIMEL /γ/ > ... > kmr. (Kr. u. 6–7. sz.) ⚡ , ⚡ , ⚡ N GH /γ/ > szmr. (1598) ⚡ NYITOTT Ü /ü/ü/
föníciai (Büblasz, Kr. e. 11–10. sz.) ⚡ DELT /d/ > arám (korai) ⚡ DÁLET /d/ > arám (birodalmi) ⚡ , ⚡ , ⚡ , ⚡ DÁLET /d/δ/ > ... > kmr. (Kr. u. 6–7. sz.) > HEGYES D /d/, szmr. (12–13. sz.) ⚡ T /t/d/ > szmr. (1400 körül) ⚡ D /d/
föníciai (Büblasz, Kr. e. 11–10. sz.) ⚡ HÉ /h/ > föníciai (Karatepe, Kr. e. 700. sz.) ⚡ HÉ /h/ > föníciai (Büblasz, Kr. e. 5–4. sz.) ⚡ HÉ /h/ > ... > kmr. (Kr. u. 8. sz.) ⚡ HEGYES CH /χ/ > kmr. (Kr. u. kb. 8. sz.) ⚡ HEGYES H /χ/
föníciai (Büblasz, Kr. e. 11–10. sz.) ⚡ VAU /u/ > görög (korai) ⚡ *VAU /u/ > lüdiai (Kr. e. 7. sz. – Kr. e. 4. sz.) ⚡ V /v/ > ... > kmr. (Kr. u. 6–7. sz.) ⚡ NYITOTT V /β/v/ > szmr. (900 körül) ⚡ NYITOTT V /β/
föníciai (Büblasz, Kr. e. 11–10. sz.) ⚡ VAU /u/ > arám (korai) ⚡ VÁV /u/ > arám (birodalmi) ⚡ VÁV /u/ō/ū/ > ... > kmr. (Kr. u. 8. sz.) ⚡ NYITOTT O /o/u/ > szmr. (900 körül) ⚡ O /o/u/, glagolita o ON /o/ > glagolita ⚡ AS (onsb) /o/ > cirill (korai) ⚡ YUS (onsb) /o/ > kmr. (10–11. sz.) ⚡ HÁRMAS O /o/
föníciai (Büblasz, Kr. e. 11–10. sz.) ⚡ ZAI /z/ > arám (korai) ⚡ ZAYIN /z/ > arám (birodalmi) ⚡ ZAYIN /z/ > ... > kmr. (Kr. u. 7. sz.) ⚡ SZ /sz/ > szmr. (13. sz.) ⚡ SZ /sz/
föníciai (Büblasz, Kr. e. 11–10. sz.) ⚡ JOD /y/ > arám (korai) ⚡ JOD /y/ > arám (birodalmi) ⚡ JOD /y/ī/ē/ > pehlevi (féliratos) ⚡ JOD /y/ī/ > ... > kmr. (Kr. u. 7–8. sz.) ⚡ ÍVES I /i/ī/ vagy e/
föníciai (Büblasz, Kr. e. 11–10. sz.) ⚡ KÁF /k/ > föníciai (Karatepe, Kr. e. 700. sz.) ⚡ KÁF /k/ > arám (korai) ⚡ KÁF /k/χ/ > arám (birodalmi) ⚡ , ⚡ , ⚡ KÁF /k/χ/ > pártus (féliratos) ⚡ KÁF /g/k/ > középperzsa (Kr. u. 3. sz.) ⚡ , (érmék, Kr. u. 4–6. sz.) ⚡ , ⚡ KÁF /g/k/ > ... > kmr. (Kr. u. 8. sz.) ⚡ NYITOTT K /k/ > szmr. (15. sz.) ⚡ NYITOTT K /k/ak/ák/
föníciai (Büblasz, Kr. e. 11–10. sz.) ⚡ MÉM /m/ > ... > kmr. (Kr. u. 8. sz.) ⚡ NYITOTT M /m/ > szmr. (12–13. sz.) ⚡ M /m/ > szmr. (14–15. sz.) ⚡ M /m/
föníciai (Büblasz, Kr. e. 11–10. sz.) ⚡ NUN /n/ > arám (korai) ⚡ NUN /n/ > arám (birodalmi) ⚡ , ⚡ NUN /n/ > ... > kmr. (Kr. u. 8. sz.) ⚡ VILLÁS N /n/
föníciai (Büblasz, Kr. e. 11–10. sz.) ⚡ SZEMK /s/ > föníciai (Büblasz, Kr. e. 5–4. sz.) ⚡ SZEMK /s/ > ... > kmr. (8. sz.) ⚡ , ⚡ , ⚡ NYITOTT Z /z/ > szmr. (14–15. sz.) ⚡ , ⚡ Z /z/
föníciai (Büblasz, Kr. e. 11–10. sz.) ⚡ SZEMK /s/ > arám (korai) ⚡ SZEMKÁT /s ^s / > arám (birodalmi) ⚡ , ⚡ SZÁMEH /s/ > ... > (ogur rotacizmus: /s/ > /t/) > ... > kmr. (Kr. u. 7. sz.) ⚡ BEZÁRT R /r/
föníciai (Büblasz, Kr. e. 11–10. sz.) ⚡ KOF /q/ > föníciai (Büblasz, Kr. e. 5–4. sz.) ⚡ , ⚡ KOF /q/ > ... > kmr. (Kr. u. 8–11. sz.) ⚡ ÍVES Q /q/, szmr. (15. sz.) ⚡ CH /χ/
föníciai (Büblasz, Kr. e. 11–10. sz.) ⚡ SIN /š/s/ > arám (korai) ⚡ , ⚡ SIN /š/ > arám (birodalmi) ⚡ , ⚡ SIN /š/ > károsti s, ⚡ SSA /ša/ > ... > kmr. (Kr. u. 8–11. sz.) ⚡ , ⚡ BEZÁRT S /s/ > szmr. (15. sz.) ⚡ US /s/
föníciai (Büblasz, Kr. e. 11–10. sz.) ⚡ , (Büblasz, Kr. e. 5–4. sz.) ⚡ TÁU /t/θ/ > arám (korai) ⚡ TÁV /t/θ/ > arám (birodalmi) ⚡ , ⚡ TÁV /t/θ/ > ... > kmr. (Kr. u. 8. sz.) ⚡ BEZÁRT T /t/

7. Befejezés. A cikkben ismertettük a Nagyszentmiklósi aranykincs többnyelvű rovásfeliratait: a kincs 5. számú korsóján a 9. és 10. számú, 6. számú korsóján a 4., 5. és 6. számú, valamint a 23. kelyhen a 2/5. és 3. számú feliratokat. A kiválasztott rovásfeliratok eddigi jelentősebb olvasati kísérleteit összehasonlítottuk, és ezek közül a szemantikailag legvalószínűbbek részletes nyelvészeti elemzését is közreadtuk. A grafémák fejlődésének a legkisebb topológiai eltérések alapján rekonstruált leszármazási láncai szerint mutattuk be a kiválasztott Kárpát-medencei rovásgrafémák valószínű kifejlődését a föníciai írásból. A leírt nyelvészeti elemzések összhangban vannak a nyelvtörténet által mostanáig elért eredményekkel, így a cikkben szereplő – a korábbiakhoz képest javított – olvasatok valószínűleg hitelesen adják vissza az aranykincsen szereplő többnyelvű rovásfeliratok jelentését.

Kulcsszók: Kárpát-medencei rovásírás, Nagyszentmiklósi aranykincs, számítógépes paleográfia, székely-magyar rovásírás, két- és többnyelvű feliratok.

Hivatkozott irodalom

- ALTHEIM, FRANZ 1948. *Hunnische Runen. Literatur und Gesellschaft im ausgehenden*. Niemeyer, Halle an der Saale.
- ALTHEIM, FRANZ 1962. *Geschichte der Hunnen* 5. Niedergang und Nachfolge. De Gruyter, Berlin.
- BÁLINT CSANÁD 2002. A nagyszentmiklósi kincs. *História* 24/3: 3–7.
- BÁLINT CSANÁD 2004. *A nagyszentmiklósi kincs. Régészeti tanulmányok*. Sor. Varia Archaeologica Hungarica 16a. Balassi Kiadó, Budapest.
- BÁLINT, CSANÁD 2010. *Der Schatz von Nagyszentmiklós: archäologische Studien zur frühmittelalterlichen Metallgefäßkunst des Orients, Byzanz' und Steppe*. Varia Archaeologica Hungarica 26b. Balassi Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 2001. Észrevételek Erdély déli részeinek korai Árpád-kori történetéhez. In: DÁVID GYULA szerk., *Erdély a keresztény Magyar Királyságban*. Erdélyi Tudományos Füzetek 231. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 7–68.
- BENKŐ LORÁND 2002. *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Periújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről*. Társadalmi és Művelődéstörténeti Tanulmányok 29. MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
- BÓNA ISTVÁN 1984a. A népvándorláskor és a korai középkor története Magyarországon. In: SZÉKELY GYÖRGY főszerk., *Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 265–373.
- BÓNA ISTVÁN 1984b. *A XIX. század nagy avar leletei. Die grossen Awarenfunde des 19. Jahrhunderts*. Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv 1982–1983: 81–160.
- CSALLÁNY DEZSŐ 1967. A nagyszentmiklósi aranykincs rovásfeliratainak megfejtése és történeti háttere. In: CSALLÁNY DEZSŐ szerk., *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 10. Jósza András Múzeum, Nyíregyháza. 31–74.
- D. BARTHA KATALIN 1958. *A magyar szóképzés története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- DIETRICH, FRANZ 1866. Runeninschriften eines gothischen Stammes auf den Wiener Goldgefäßen des Banater Fundes. *Germania* 11: 177–209.
- ED. = CLAUSON, SIR GERARD 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Clarendon Press, Oxford.

- ERDÉLYI ISTVÁN – PATAKY LÁSZLÓ 1968. A nagyszentmiklósi „Attila-kincs” lelet körülményei. In: BALINT ALAJOS szerk., *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*. Móra Ferenc Múzeum, Szeged. 35–45.
- FÓTHI ERZSÉBET 1991. A Kárpát-medence avar korának összehasonlító embertani vizsgálata. In: LŐRINCZY GÁBOR szerk., *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1984–1985*. Móra Ferenc Múzeum, Szeged. 483–502.
- GARAM ÉVA 2002. Az avarok aranya. A nagyszentmiklósi kincs Budapesten. *Magyar Múzeumok* 8/1: 27–29.
- GÖBL, ROBERT – RÓNA-TAS, ANDRÁS 1995. *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szentmiklós: eine paläographische Dokumentation*. Verl. der Österreichischen Akad. der Wissenschaften, Wien.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1958. A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. 2. rész. *Századok* 92: 565–615.
- HAMPEL JÓZSEF 1884. A nagyszentmiklósi kincs. Tanulmány a népvándorláskori művészetről. *Archeológiai Értesítő* 4: 1–166.
- HAMPEL, JOSEPH 1905. *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn* 1–3. F. Vieweg und Sohn, Braunschweig.
- HARMATTA JÁNOS 1950. Recenzió F. Altheim: *Hunnische Runen* c. könyvére. *Archeológiai Értesítő* 77: 59–60.
- HOSSZÚ GÁBOR 2010. Az informatika írástörténeti alkalmazásai (Plenáris előadás). In: CSERNY LÁSZLÓ szerk., *IKT 2010, Informatika Korszerű Technikai Konferencia (2010. március 5–6.)*. Dunaújvárosi Főiskola Informatikai Intézet, Dunaújváros. 5–21.
- HOSSZÚ GÁBOR 2012. Rovás paleográfia: Dinamikus vagy statikus? *Nyelv és Tudomány*. [http://www.\[-\]nyest.hu/hirek/rovaspaleografia-dinamikus-vagy-staticus](http://www.[-]nyest.hu/hirek/rovaspaleografia-dinamikus-vagy-staticus). (2012. 08. 15.)
- HOSSZÚ, GÁBOR 2013. The Rovas: A Special Script Family of the Central and Eastern European Languages. *Acta Philologica* 44: 91–102.
- JÓZSA LÁSZLÓ 2013. Táplálkozás és alkoholfogyasztás Bizáncban. *Orvosi Hetilap* 154: 232–237.
- KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- KOVÁCS TIBOR főszerk., 2002. *Az avarok aranya. A nagyszentmiklósi kincs*. Magyar Nemzeti Múzeum – Helikon, Budapest.
- LÁSZLÓ GYULA – RÁCZ ISTVÁN 1977. *A nagyszentmiklósi aranykincs*. Corvina Kiadó, Budapest.
- MNAMON. = *Antiche Scritture del Mediterraneo. Guida critica alle risorse elettroniche*. Scuola Normale Superiore, section Laboratorio Informatico per le Lingue Antiche (LILA), Pisa. <http://lila.sns.it/mnamon/index.php?page=Simboli&id=23&lang=en> (2014. 02. 28.)
- NÉMETH GYULA 1932a. A nagyszentmiklósi kincs feliratai. *Magyar Nyelv* 28: 65–85, 129–139.
- NÉMETH GYULA 1932b. *A nagyszentmiklósi kincs feliratai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 30. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- NÉMETH GYULA 1934. *A magyar rovásírás*. A magyar nyelvtudomány kézikönyve II/2. füzet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS szerk., 1982. *Chuvash Studies*. Bibliotheca Orientalis Hungarica 28. – Asiatische Forschungen 79. Akadémiai Kiadó – Harrassowitz, Budapest–Wiesbaden.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1985. A szarvasi tűtartó felirata. *Nyelvtudományi Közlemények* 87: 225–248.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1995. *A magyarság korai története (Tanulmányok)*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 9. József Attila Tudományegyetem Magyar Őstörténeti Kutatócsoport, Szeged.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1996. *A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe*. Balassi Kiadó, Budapest.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 2001. *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 16. Balassi Kiadó, Budapest.

- SKJÆRVØ, PRODS OKTOR 1996. Aramaic Scripts for Iranian Languages. In: DANIELS, PETER T. – BRIGHT, WILLIAM ed., *The World's Writing Systems*. Oxford University Press, New York – Oxford. 515–535.
- SZEGFÜ MÁRIA 1991. A névszóképzés. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana* 1. Akadémiai Kiadó, Budapest. 188–258.
- TAYLOR, ISAAC 1883. *The Alphabet: An Account of the Origin and Development of Letters*. Kegan Paul, Trench & Co., London.
- THOMSEN, VILHELM 1893. *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*. Suomalais-ugrilainen seuran toimituksia 5. La société de littérature Finnoise, Helsingfors.
- THOMSEN, VILHELM 1922. *Samlede Afhandlinger* 1–3. Gyldendalske Boghandel, København.
- TRUGLY SÁNDOR 1991. A Komárom-hajógyári avar temető feltárása (1979–1989). In: LŐRINCZY GÁBOR szerk., *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1984–1985*. Móra Ferenc Múzeum, Szeged. 257–264.
- TLH. = RÓNA-TAS, ANDRÁS – BERTA, ÁRPÁD 2011. *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian* 1–2. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- VÉKONY GÁBOR 1985. Késő népvándorláskori rovásfeliratok. *Életünk* 22/1: 71–84.
- VÉKONY GÁBOR 1987. *Későnépvándorláskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében*. Életünk Szerkesztősége – Magyar Írók Szövetsége Nyugat-Magyarországi Csoportja, Szombathely.
- VÉKONY GÁBOR 2004. *A székely írás emlékei, kapcsolatai, története*. Nap Kiadó, Budapest.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2012. Szláv nazálisokat tükröző régi szláv jövevényszavaink időrendje. In: KOCSIS MIHÁLY – MAJOROS HENRIETTA szerk., *Legendák, kódexek, források. Tanulmányok a 80 esztendő H. Tóth Imre tiszteletére*. JATE Press, Szeged. 383–387.

Multilingual Inscriptions on the Golden Treasure of Nagyszentmiklós

This paper presents the bilingual and multilingual Rovash inscriptions of the Golden Treasure of Nagyszentmiklós, including inscriptions No. 9 and 10 on the No. 5 Jug, the inscriptions No. 4, No. 5, and No. 6 on the bottom of the No. 6 Jug, and the inscriptions No. 2/5 and 3 on the bottom of the No. 23 Cup. This paper introduces the archaeological data of the Treasure and the most significant attempts at deciphering it. Based on palaeographical reasons, one of the transcriptions is selected for further analysis, the one best fitting the probable function of the cup and jugs. Then improvements to the transcriptions of the Hungarian-Ogur, Hungarian-Slavic bilingual, and the Ogur-Hungarian-Slavic-Alan quadrilingual inscriptions are detailed. The deciphered texts fully fit the results of historical linguistics, which largely improves the reliability of the transcriptions. Moreover, the glyphs of the Carpathian Basin Rovash alphabet used for transcribing the rovash inscriptions are analysed based on the topological relations among the graphemes. As a result of the calculations, descent lines of rovash graphemes originated from the Phoenician letters are also generated.

Keywords: Carpathian Basin Rovash script, Golden Treasure of Nagyszentmiklós, computational palaeography, Szekely-Hungarian Rovash script, bilingual and multilingual inscriptions.

HOSSZÚ GÁBOR
Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem

ZELLIGER ERZSÉBET
Eötvös Loránd Tudományegyetem

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Alaktörténeti problémák

1. Az *-ik* kiemelő jel történetéhez. A kiemelő jel a mai magyar nyelvhasználatban három helyen figyelhető meg. Produktív módon, korlátozás nélkül járulhat a közép- és felsőfokú melléknevekhez. Szerepe az (általában redundáns) kiemelés: *az erősebb versenyző győzött/az erősebbik versenyző győzött* mondatok között nincs lényeges/valódi jelentéskülönbség, csupán stíláriis, esetleg affekcionális eltérés. Megtalálhatjuk e jelet a sorszámnévképző részeként (*-dik*). E minőségében nincs önálló jelentése, csupán a törtszámnévképzővel (*-d*) való szembeállítás eszköze. Az egykor csupán *-d* képzőt tartalmazó sorszámnév (vö. *harmadnapon, negyedfél* stb.) az *-ik*-kel kiegészülve a „hányadik a sorban” kérdésre ad választ, szerepe itt is a pontos(kodó)bb megjelölés. Megtalálható végül néhány névmásban (*egyik, másik, melyik, hányadik, olyik* stb.), s itt is a pontosabb megjelölés, a determinálás, a határozott(abb)á tétel eszköze. Elnevezése megfelel szerepkörének: a kiemelés, a pontosabb megjelölés a feladata, s e minőségében beleillik a magyar nyelvnek a határozottság/határozatlanság megkülönböztetésére kialakított eszközrendszerébe.

A kiemelő jel eredetét SIMONYI ZSIGMOND kötötte a birtokos személyjel T/3. személyjéhez (1896: 716). A birtokos személyjel kijelölő szerepe ugyanis még a nyelvtörténetileg kevésbé tájékozott beszélő számára is nyilvánvaló lehet pl. a következő mondatból: *A bálon ott volt a lányok szebbje és a fiúk erősebbje*. A mondatban a birtokos személyjel egyértelműen partitívuszi szerepű. S mivel a magyar nyelv történetében a számban egyeztető szerkezet is létezett, a T/3. személyjel is hasonlóan kiemelő, meghatározó szerepű lehetett.

SIMONYI ebben a személyjelben benne látta az egyes szám harmadik személyű személyjelet és a többes szám jelét (*kez/i/k*). A változatok közül (*-ik/-ok/-ék/-ök/-uk/-ük*) – állítja – az *-ik* az eredetibb (vö. HB. *czucun*, MünchK. *farcasocnac cozicbe*), s csak a hangrend szerinti illeszkedés alakítja ki a többi változatot. E birtokos személyjeltől – meglátása szerint – a genitívusz partitívusz (részelő birtokviszony) egyeztető szerkezete (*emberek kezük*) hozza létre a kiemelő jelet a többes harmadik személyre való utalás elhomályosulása következtében (1913: 149–150). E nézethez csatlakozik MELICH JÁNOS (1918: 246–247), aki alapként hivatkozik az *-ik -i* elemének személynévmási eredetére. Mindezek alapján a többes szám harmadik személyből való eredeztetést fogadja el a TESz. is (*egy a.*). Szintén érv lehet az *-ik* birtokos személyjeltől való eredete mellett az, hogy ugyanúgy határozott igeragozást követel meg, mint a birtokos személyjelezés (KOROMPAY 2011: 155).

De: a T/3. *-ik* személyjele nem lehet eredeti, a személyjelben ugyanis nincs személyre utaló elem, csak tövéghangzó/előhangzó és többesjel. Az *-ik* csak másodlagos, a T/3. személyjel változatai nem nyitódással, hanem záródási tendencia következtében alakultak ki (BENKŐ 1980: 196–202). (Erre utal számos kódex adata, amely középső nyelvállású magánhangzót tartalmazó toldalékot ad a mai felső nyelvállású helyén: pl. JókK. 117. *ew lelkeknek*, 19. *ruhajokban*, 102. *ewuelek*, 114. *ew epeleseekben*, 115. *ew bewczesegeknek*; MünchK. 14vb. *azocnac hutokèt*, 15va. *o zemekèt*, 15vb. *o golèkezetekben*; Könyvecse 2v. *kezekben*, 3r. *o telhetetlensegeknek*; BodK. 3r. *o ziueket es minden kiuangagokat, o telhetet-*

len zemeket; SándorK. 2r. *mynd ezoknek ertelmeket a uag peldazasokkath*, 3v. *kenzooknak kenzaassokwal*; WeszprK. 13r. *kiknek ... birodalmok* (de 14r. *az vrak kozikbe*); DöbrK. 170v. *elmeiekben*, 172v. *v kezeket, neveken*; DomK. 25v. *az ev valasztottaynak erdemekre*, 26r. *az te fraterydnek byneket, ev nyomorvsagogbol*; FestK. 79r. *ew zyweknek*; MargL. 12v. *az sororoknak kezeknek mosadegyoknak vizet*, 13v. *az sororoknak meeg agyoknak allyat*; további példákat l. KOROMPAY 1992: 335). Mindezek miatt a HB. két adatának olvasata (*cuzicun, uimadsagucmia*) sem szükségszerűen felső nyelvválású magánhangzót olvasó (BENKŐ 1980: 206). Ez az érvelés kihúzza a talajt a kiemelő jel személyjel-eredetét hangoztató felfogások alól, hiszen ha a birtokos T/3 -ik forma csak másodlagos, nem lehet a kiemelő jel (amely az *egyik/másik* névmásban már az ómagyar kort megelőzően is meglehetett [SIPOS 1991: 394, D. MÁTAI 2011: 144]) alapja.

Súlyos kronológiai probléma áll tehát a kérdés hátterében: a T/3. -ik alak másodlagossága azt jelenti, hogy – amint a kódexek adatai mutatják – nem jelenhetett meg a korai ómagyarban, és még a kései ómagyarban is igen ritka a felső nyelvválású előhangzóval álló személyjel. Továbbá az ómagyar kor végének a beszélt nyelvhez közel álló adatai is azt mutatják, hogy a T/3. birtokos személyjel előhangzója szinte kivétel nélkül alsó, illetőleg középső nyelvválású. Néhány példa: KL. 35. sz. (1517): *es w maradekyokra ne zallyon*, KL. 63. sz. (1526): *egyeb vraknal kyk Ide kylthek keweteketh*, KL. 76. sz. (1529): *az en vraym igen yzentenek volt az ew porkolabyoknak*, KL. 84. sz. (1530): *az wraym Igen zolnak hogy penzek Nynch*, KL. 97. sz. (1531): *nem Meryk az yo pinzt kezekbowl ki adnj*, KL. 122. sz. (1533): *nem my vagwnk elsewk kyknek dolgoc kilemben tertent hog nem veelték volna*, KL. 151. sz. (1537): *.k. aztys irtya hogy lowokoth wetek wolnya el az .k. iobagynak*, KL. 221. sz. (1540): *tahat ysmeg kezekbe erezene almast*. Ezek a levelek a nyelvterület különböző részéből származnak, nem lehetnek tehát csak egy-egy régióra jellemző nyelvjárási sajátosságok. A nyíltabb alakok dominanciája még a középmagyar kor első évtizedeiben is jellemző, ezt mutatják ABAFFY ERZSÉBET adatai: 157 alsó-középső nyelvválású előhangzóval mindössze 8 felső nyelvválású áll szemben Sopron megyében (1965: 153), és hasonló képet kapunk a 16. század végi székelyudvarhelyi nyelvjárásból is: a megvizsgált korpuszban 23 középső nyelvválású alak áll szemben 1 felső nyelvválású alakkal (HEGEDŰS 1986: 213).

BENKŐ (1980: 206) és további adatok és következtetések (KOROMPAY 1992: 353–354) alapján (pl. hogy az adatok többségében az *egyik–másik* nem birtokos szerkezetben jelentkezik, vagy hogy a nyelvi tudatban a többes birtokossal való összekapcsolás nem érvényesült, s ezért kapnak még egy birtokos személyjelet is: *bornak egyike* stb.) a kiemelő jel eredete bizonytalan. Ami valószínű: „kialakulása ... elsősorban a rendkívül gyakori *egyik–másik* névmáspárhoz köthető” (353).

Ezt a bizonytalanságot tükrözik a Magyar nyelvtörténet (MNyt.) különböző szerzők által írott fejezeteinek megállapításai: az *egyik/másik -ik*-je ősmagyar kori, funkciója: kiemelő jel (D. MÁTAI MÁRIA 2003: 219); ómagyar kor, kiemelő jel, „a kiemelés, megkülönböztetés eszköze” (SÁROSI ZSÓFIA 2003: 365); ómagyar kor, kijelölő jelzői szerep (HORVÁTH LÁSZLÓ 2003: 466).

E történeti áttekintés után felmerül néhány kérdés: 1. mikorra tehetjük a kiemelő jel eredetét, kialakulását? 2. mi lehetett a jel legősibb funkciója, s megegyezik-e ez a későbbi szerepekkel? 3. Önálló magyar nyelvi kialakulást feltételezve mely elem vagy elemek átértékelődése (funkcióváltása) lehetett az alapja a kiemelő jel létrejöttének?

Úgy vélem, a kiemelő jel egy lehetséges alapja: az *-ik* (~ *-ig*) latívuszi raghalmozás (ugyanaz, amelyből majd a terminatívuszrag [első adata a JókK.-ben: KOROMPAY 1991: 294] alakul). Létrejöttének ideje az ősmagyar kor lehetett. A raghalmozás eredete: a két ősi latívuszrag, az *-i* és a *-k* összeforrása új minőséget eredményezett: a raghalmozásban „a megerősítő, nyomatékosító funkció domborodik ki” (KOROMPAY 1991: 293). KOROMPAY értelmezésében a „megerősítő, nyomatékosító funkció” úgy értendő, hogy a nyomatékosítás a latívuszt és annak tágabb szerepkörét érinti, a két primer rag egymást erősíti, s így a létrejövő *-ig* rag „a cselekvés térbeli vagy időbeli határát jelölte meg” (293–294). Az én értelmezésemben azonban a raghalmozásban a megerősítő, nyomatékosító funkció mint a határozottság új minősége jelenik meg, s ez az új minőség előre vetíti a későbbi pontosító (*egyik*), felsorolást rendező (*harmadik*), kiemelő (*öregbik*) szerepeket.

Az *-ik* alaki rögzülése és az eredeti latívuszragoktól való jelentésbeli elkülönülése magával hozhatta a ragfunkció elhomályosulását. Az eredeti ragfunkció elhomályosulása (a határozottságra való utalás szerepének felerősödése) pedig okozhatta azt, hogy (jelle válva) más jelet, továbbá határozóragokat és tárgyragot vehetett fel (*egyike, másika, egyikkel, másikra, harmadikat, nagyobbikban*). Hasonló példát mutat a szintén latívuszragból jellé vált birtokjel, mely új minőségében szintén jel- és ragfelvevő lehet. Szintén az eredeti ragfunkció elhomályosulása figyelhető meg azokban a példákban is, amelyek az *-ig* ragszilárdult alakulatai: *addig(-ra), meddig(-re), alig, kedig ~ pedig*. (A ragszilárdulással keletkezett alakokhoz újabb ragok csatlakozhatnak: *esté(-re), messzi(-ról)* stb.)

A raghalmozás ősmagyar kori kialakulását és az eredeti latívuszrag-összetevőktől való jelentésbeli elkülönülését követően még ebben a nyelvtörténeti korban két út mutatkozhatott a továbbalakulásra. Az egyik út a funkciómegtartás lehetősége. Ennek kapcsán a meglevő nyomatékosító funkció erősödhetett fel, s az *-ik* jel a megerősítés, kiemelés eszköze lett a névmásokban (*egyik/másik*). A másik út a funkcióeltolódás lehetősége, mely az *-ig* terminatívuszragot eredményezi. Az, hogy a latívuszrag új árnyalatot kap, nem feltétlenül magyar jelenség, adatolhatók finnugor párhuzamok a két latívuszrag további funkcióeltolódására (vö. a vogulban, osztyájkban, finnben: latívuszi *k* > translatívusz, zürjénben, votjákban: latívuszi *j* > tranzitívusz [BERECZKI 1998: 83]). De ez az *-ig* nem csupán a „cselekvés térbeli vagy időbeli határát” (KOROMPAY 1991: 294) jelölhette. Néhány újabb példa azt mutatja ugyanis, hogy a nyomatékosítás, kiemelés jelentésjegy részbeni megőrződése az *-ig* változatban is feltételezhető: ’egészen ...-ig, teljesen ...-ig’ > ’egészen, teljesen’ (*fenéki!*, *nyakig merül a munkába, térdig (le)járja a lábát, rogyásig járja a táncot*).

Az ősmagyar kort követően az *-ik* ómagyar kori története a következő lehetett: 1. a határozatlan névmás nyomatékosítása (*egyik/másik*). 2. a nyomatékosítás átvonódása a kérdő névmásra (*melyik* [TESz.: 1420!]), 3. az *egyik/másik* a felsorolás kiindulópontja lehet „s ilyen módon az utána megjelenő sorszámnevek alaki viselkedését is befolyásolja” (KOROMPAY 1992: 353) – kialakul az összetett sorszámnévképző (*-dik*). S mivel a nyomatékosítás funkciómegtartása folyamatosan jellemezhetette, az ómagyar kor végén kiemelő jelként melléknevek közép és felsőfokú alakjaiban is megjelenhetett.

2. Az *-and/-end* besorolásához. BERRÁR JOLÁN (1967: 415): „A j ö v ő i d ő jelévé szintén még az ősmagyar korban válhatott az *-(a)m(o)d* kezdőige-képző: *futamod(ik)*: > *futand*. A jövő időnek ez a kifejezőmódja már a HB.-ben megvan: *emdul* ’enni fogsz’.”

BÁRCZI GÉZA ugyanitt árnyaltabban fogalmaz: „a jövő idő kifejezésére nyelvünk ősi időktől fogva a jelen idejű alakokat használja, használta tehát az ómagyarban is. Láttuk, hogy ezen kívül kifejlődött az ősmagyar kor vége felé egy új jövő idő, mely mindig a bizonytalan, vagy a jövőben befejezett cselekvést jelölte, azaz a latin *prasesns* [!] *perfectum conjunctivine* vagy a *futurum perfectum*nak felelt meg, így már a HB.-ben: „*ysa ki nopun emdul oz gimils twl...*” (1967: 516). „Jövő idő félé”-nek „bizonytalan jövő”-nek nevezi BÁRCZI később is (1990: 46, vö. 56, 62). ABAFFY ERZSÉBET „bizonytalanságot kifejező, mellékmondatbeli jövő időnek” tartja (1992: 168). Lényegében BÁRCZI állítását ismétli meg SÁROSI ZSÓFIA: „Kijelentő módban keletkezett még egy igeidő az ősmagyar korban, a korszak vége felé: a jövő idő. Természetesen a jövő időt korábban is ki tudta fejezni a magyar nyelv egy olyan eszközzel, melyet a mai napig alkalmaz (sok már nyelvhez hasonló módon): az ige jelen idejű alakjával. Emellé kezdett a kései ősmagyar korban jövőidő-jellé átvértékelődni az *-amod/-emed* képzőbokr, amely eredeti funkciójában kezdő-mozzanatos igéket képez [...]. A jelen idővel kifejezett, jelöletlen jövő idő a jövőben biztosan bekövetkező eseményekre utalhatott, míg az *-md* jeles a bizonytalan, feltételekhez kötöttekre” (2003: 153).

E felfogás szerint a változás menete a következő: (képző + képző) > jövőidő-jel (melynek + modalitása van: 'bizonytalan, feltételhez kötött' jelentést biztosít).

É. KISS KATALIN értelmezésében másként jelenik meg a folyamat és annak végeredménye is: „Kérdéses a *mondand* igealak státusa. Kétségtelenül a jövőre vonatkoztatva alkalmazták: azonban használata mind műfaji-társadalmi elterjedtségét, mind funkcióját tekintve korlátozott volt. Egyrészt hiányzott a beszélt nyelvhez közel álló szövegtípusokból, például a misszileisekből. Másrészt az írott műfajokban sem használták az általános jövő kifejezésére (erre a jelen idejű alakokat alkalmazták): az esetleges, feltételhez kötött jövő jelölésére szolgált (vö. E. ABAFFY ERZSÉBET *Az igemód és igeidőrendszer*. In: *TNYt. II/1: 120–83*), és ennek megfelelően csak alárendelt mellékmondatban fordult elő. A kódexírók, illetve -fordítók a latin jövő idejű feltételes mellékmondatok *futurum perfectum*ának feleltették meg. Íme egy jellegzetes példa a Halotti Beszéd és Könyörgésből (HB. 1192–5.). A jövőre vonatkozó főmondati ige jelen időben áll: csak az esetlegességet kifejező mellékmondat igeje tartalmaz *-nd* toldalékot:

(5) *isa ki nopun emdul oz gyimilcstül, halálnék haláláál holsz* (ysa ki nopun emdul oz gimilstwl. Halalnec halaláál holz.)

A fenti tények alapján azt feltételezem, hogy az *-nd* az ómagyar korban nem időjelként, hanem modális képzőként (a *-hat/-het* modális képző távoli rokonaként) funkcionált. Az eshetőséget, feltételtől függő lehetőséget kifejező modalitás jelentésénél fogva alkalmas volt a jövő idő kifejezésére is” (É. KISS 2005: 422).

Meg kell jegyezni, hogy valószínűleg BÁRCZI GÉZA is hasonlóra gondolt. A Halotti Beszéd elemzéséről megjelent posztumusz könyvében ugyanis az *emdul* alak tárgyalásának kezdetén ezt találjuk: „*-mdu-* az időjel (módjel?) ...” (1982: 101). A könyvet sajtó alá rendező és szerkesztő ABAFFY ERZSÉBET bevezetőjéből tudjuk, hogy BÁRCZI még nem szánta kiadásra a kéziratot, még csiszolgatni, alakítani akarta (7–8). Ha ideje enged, valószínűleg kifejtette volna az idézett helyen megjelölt bizonytalanságot.

É. KISS KATALIN szerint tehát az ómagyar kori státus a következő: Képző (melynek sajátos modalitása miatt + idővonatkozása van).

A két megközelítés tehát alapjában különbözik. Melyik állhat közelebb a valósághoz?

A HB.-t (-*md*) követően az -*nd* alak első felbukkanása a Marosvásárhelyi Sorokban található, mindjárt három helyen is („Ha medue el *viuend* valami neme kelket [...] es ha miden te atyad dauid kyal chach eggiet meg *elend* s valaky azt *hallandia* az nog yeltest tezen”). A második és harmadik előfordulás egy kapcsolatos mellékmondatban található, melyek a főmondat feltételes alárendelése. Az első előfordulás esetén hiányzik a főmondat, de a bevezető *Ha* biztosítja a feltételességet.

VELCSOV MÁRTONNÉ tanulmánya a Bécsi kódex -*nd*-s igealakjait veszi vizsgálat alá. Megállapítja, hogy „a kódex valamennyi *and/end*-es igealakja mellékmondatban fordul elő”, mégpedig leginkább feltételes és időhatározói mellékmondatokban (1975–1976: 305). Megállapítja továbbá, hogy a latin szöveg azonos mellékmondatait egyszer jelen idővel, másszor -*nd*-vel fordítják. Véleménye szerint ezek a szabad fordítások azt mutatják, hogy az -*nd* nem általában a jövő időt, hanem a jövőbeli cselekvésnek a főmondat-tól való függését jelölte. Általános szabályként jelenti ki, hogy az adott kódex nyelve „a vizsgált időjellel a függőséget, az alárendeltséget fejezi ki” (306). Néhány további kódex adata szintén a szándékot, feltételességet, lehetőséget hangsúlyozza, s nem a jövő időt: BodK. 2v. „Valaki *akarand* lenny ez velagnak baratta. Istennek lezen ellensege”; DöbrK. 173v. „valaki *vallanga* hog iesus istennek fia legen isten v benne lakozik és v es istenben”; PéldK. „Ha megh ternye *akarandaz* vr isten teged penitencya tartot<h> bochanatra vezen”. (További példák a kódexekből: KLEMM 1928: 102.)

É. KISS (és ABAFFY 1992: 168) állításával szemben a spontán keletkezésű missziliksekben is megtalálhatók -*nd*-s alakok. Használta tehát az írás- és talán az élő beszédgyakorlat is őket, leginkább a feltételesség jelölésére: KL. 25. „hatewb nem leheh czakakar harom zaz az wagy keth zaz forynthoth kyldenil az wagy hoznal deha kyldes hogy tyn magad nem *jewendes* tehath boczassad emberedeth hogy kynek adnam byzonsagomath” – a *jewendes* egész szövegkörnyezete a feltételességet hangsúlyozza, s nem az időbeliséget. Szintén a feltételességet hangsúlyozza a KL. 26. levele is: „yol tугya keged kegyelmed mynemő marha wagyon az sydoba es ygen sok wsora telyk rea kerem kegyelmedet hogy valcaky kegyelmed mert ha az ember yde *yowend* az kye es en elo nem adhatom neky az marhat hyzem hogy yonewen tolem nem wezy” – és egy másik részletében szintén: „yrya meg nekem kegyelmed mykora yoz yde hogy ha ez boytre yde mem [!] *yowendez* hat az ystenert kerlek hogy wytesen haza k[e]gyelmed”. Egy 1524-es levél (KL. 49.) részlete szintén a feltételességet hangsúlyozza: „ees ez Thanossaga az kyal emberenek hogy ha [a számadásra kötelezett] Igaz zamoth *adand*, kegyelmednek meg ne hagyja bolgathny, de ha adossa maradand az ew hamyssagaba [a király megbízottja] Ne fogyon melletthe”. S végül egy idézet Hédervári Lőrinc 1533-as leveléből (KL. 118), melyben az -*nd* kizárólag a feltételesség kifejezője, s nem időjel, ezt mutatja a mondatban meglevő „ma”: „ki ha ma meg *haland*: holnap az ebek ezyk meg”. Az idézett példák azt mutatják, hogy a 16. század első felében az -*nd* használata az írásgyakorlatban közönséges volt, s a lehetőség, a feltételesség modális kifejezése volt a használat célja, mely természetesen a jövő időre való utalást is magában hordozta.

Az -*nd* használata azonban a 16. század folyamán visszaszorult, a 17. századi Nógrád megyei anyagból mindössze egy adatunk van rá 1606-ból (GRÉCZI-ZSOLDOS 2007: 99: „ha ke[gyelme]d meg *fogadangia*”), a már ismert *ha* kötőszós bevezetéssel. Ez a visszaszorulás – úgy tűnik – általános lehetett a nyelvterület egészén (erről vallanak a nyelv-

tanírók is – vö. KLEMM 1928: 101; BÁRCZI 1963: 279), a forma archaizálódott, illetőleg az írásbeliség területére húzódott vissza (NÉMETH 2004: 119–120.). De még ekkor is őrizte a sajátos modalitást. RÉVAY VALÉRIA egyik példájában (keletkezési ideje: 1703) a megálázkodó, körülményeskedő nyelvhasználat eszköze, nem pedig a jövő időé, s ez abból látszik, hogy a feltételes alárendelés két kapcsolatos tagmondata közül csak az egyik állítmánya *-nd-s*, a másik nem: „El annyira el nyomorodtunk jó K(egye)lmes Urunk, hogjha Excellentiadnak Uri K(egye)lmes Gra(tia)ja hozzánk nem járulánd és nyomorult állapotunkban édes Attyai K(egye)lmes szemekkel reánk nem tekint végső pusztulásra kell jutnunk” (RÉVAY 2010: 72).

Az élő nyelvhasználatból lassanként kiszoruló morfémmal szerkesztett igealak használatát a nyelvújítás és a romantika eleveníti fel. A szórványosan a régi irodalomban is előforduló feltételes és felszólító módú *-nd-s* alakok (*jutandana*, *ü lendgyen*) mellé e kor teremt meg a múlt idejű alakokat (*ütendé*, *ajándékozandá*, *leendett*, *sikerülendett*) (KLEMM 1928: 102–103).¹ BÁRCZI GÉZA az *-nd-s* alakok 19. század végi használatában azok „különleges stilisztikai értékét” hangsúlyozza (1963: 371).

Végül is képzőnek vagy jelnek tartjuk-e az *-nd-t*? A válaszban fontos elem a „mikor inkább” és a „melyik nyelvváltozatban” megszorítása. Kétségtől van idővonatkozása (ezt a mozzanatos képzői eredet magától biztosítja), továbbá számos példában inkább időhatározói a mellékmondat, mint feltételes, ám ez az idő mindig együtt jár a feltételességgel. Ha viszont azt a formai kritériumot hangsúlyozzuk, hogy a magyar igejelezés és -ragozás sajátja, hogy egy igealakon egyszerre vagy csak időjel, vagy csak módjel állhat, akkor már árnyalódik a kép: a Bécsi Kódex példáiban nem követi módjel az *-nd-t* (vö. KÁROLY 1965: 185–186), tehát inkább időjel, más példák alapján viszont inkább képzőnek kell tartanunk már a 15. században is (vö. JókK. 86, 109: *yutandana*).² A 18. századi hivatali írásbeliségben a hivatali formulák archaizáló nyelvében található meg (NÉMETH 2004: 120, 126), a romantika műveiben pedig (főként Jókainál – vö. KLEMM 1928: 103), leginkább a stilizálás, a szándékolt archaizálás eszköze. E kor írói igenevet is képeznek belőle, s ezekben a példákban az irodalmi nyelvben mint a lehetségesség („más lényt képzelék *talállandani*” – idézi TOMPA 1955: 366), vagy a tartósság/huzamosság („[Kínpadon] vétkét *bevállandani* kényszeríték” – TOMPA i. h.) jelentéstartóbbt adó morféma szerepel. A hatóképzővel való együtt szereplése (Arany: *leendhetett*, *képzendhetné* – TOMPA i. h.) alapján TOMPA JÓZSEF is képzőszerűnek tartja. S mivel e korban is előfordul ugyanabban a mondatban a jelen idővel keverten (példák TOMPA i. h.), egyre inkább csupán modális/hangulati jelentéstartóbbt nyújtó képzőnek tekinthetjük.

¹ KOROMPAY KLÁRÁNAK e tanulmányhoz fűzött személyes megjegyzése szerint az *-and/-end* divatját nagyban elősegíthette, hogy terjedésének verstani okai is lehettek. Amint írja: „a 19. század költői megint nagyon felkapták, kimondottan jövőidő-jel funkcióban! Vö. Madáchnál (Lucifer mondja a Második színben): „Nagy sor *jövend* utánad, szép hugom”. És itt semmi feltételesség, semmi modális jelentéstartóbbt! Ebben a használatban ismét időjel!

Még valami, amit nagyon fontosnak tartok. Biztos vagyok benne, hogy verstani okai is vannak a terjedésének. Az időmértékes verselés (itt például a jámbus) szempontjából ideális, egyszótagú, a verselésbe jól belesimuló toldalék! Ez szerintem evidens, de a szakirodalom nem figyel rá eléggé. A nyelvtörténet számomra tele van verstani, prozódiai kérdésekkel.”

² ABÁFFY a „dupla jel”-helyzetet megpróbálja azzal magyarázni, hogy „az *-nd* időjel ez idő tájt jött létre egy mozzanatos-inchoatív képzőbokorból” (1992: 138). Itt azonban némiképp ellentmondásban áll önmagával, mivel korábban az adott „időjel” ősmagyar kor végi kialakulását állítja (1991: 111).

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1965. *Sopron megye nyelve a XVI. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 1991. Az igemód- és igeidő-rendszer. In: *TNyT*. I: 104–121.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 1992. Az igemód- és igeidőrendszer. In: *TNyT*. II/1: 120–183.
- BÁRCZI GÉZA 1963. *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1967. A magyar nyelvtörténet összefoglaló áttekintése. In: *MNyT*. 487–578.
- BÁRCZI GÉZA 1982. *A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése*. Sajtó alá rendezte és szerkesztette E. ABAFFY ERZSÉBET és N. ABAFFY CSILLA. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1990. *A magyar igeragozás története*. (Nyelvtudományi Értekezések 130.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemélei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BERECZKI GÁBOR 1998. *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Második kiadás. Universitas Könyvkiadó, Budapest.
- BERRÁR JOLÁN 1967. Mondattörténet. In: *MNyT*. 389–485.
- GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ 2007. *Nógrád vármegye nyelve a XVII. században*. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján.
- HEGEDŰS ATTILA 1986. Székelyudvarhely XVI. század végi nyelve a Székely Oklevéltár alapján. *Magyar Nyelv* 82: 210–215.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2003. Szó szerkezet-történet. In: *MNyT*. 430–482.
- KÁROLY SÁNDOR 1965. *A Bécsi kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. KISS KATALIN 2005. Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról. *Magyar Nyelv* 101: 420–435.
- KLEMM ANTAL 1928. *Magyar történeti mondattan*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- KOROMPAY KLÁRA 1991. A névszóragozás. In: *TNyT*. I: 284–318.
- KOROMPAY KLÁRA 1992. A névszójelezés. In: *TNyT*. II/1: 321–354.
- KOROMPAY KLÁRA 2011. Két nézőpont találkozása: magyartanítás más anyanyelvűeknek... és a magyar nyelvtörténet. In: KÁDÁR EDIT – SZILÁGYI N. SÁNDOR szerk., *Szinkronikus nyelvleírás és diakrónia*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 148–162.
- D. MÁTAI MÁRIA 2003. Szófajttörténet. In: *MNyT*. 204–233..
- D. MÁTAI MÁRIA 2011. *Magyar szófajttörténet*. Argumentum Kiadó.
- MELICH JÁNOS 1918. Adatok a történeti magyar nyelv tanhoz. *Magyar Nyelv* 14: 230–252.
- MNyT. = *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- MNyT. = *A magyar nyelv története*. Szerk. BENKŐ LORÁND. Tankönyvkiadó, Budapest, 1967.
- NÉMETH MIKLÓS 2004. *Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnoki nyelvváltozatban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- RÉVAY VALÉRIA 2010. *A nyelvhasználat szintjei a XVII–XIX. században Északkelet-Magyarországon*. Iskolakultúra, Veszprém.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003. Morfémátörténet. In: *MNyT*. 129–172.
- SIMONYI ZSIGMOND 1895. *Tüzetes magyar nyelvtan*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- SIMONYI ZSIGMOND 1913. *A jelzők mondattana*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- SÍPOS PÁL 1991. A névmások. In: *TNyT*. I: 353–400.
- TNyT. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991–1995.
- TOMPA JÓZSEF 1955. Az irodalmi nyelv. In: PAIS DEZSŐ szerk., *Nyelvünk a reformkorban*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 313–434.
- VELCSOV MÁRTONNÉ 1975–1976. Az AND/END időjeles jövő idő történetéhez. *Néprajz és nyelvtudomány*. 19–20: 303–310.

HEGEDŰS ATTILA
Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Helyre utaló gyümölcsfajtanevek az ó- és középmagyar korban

1. A gyümölcsfajtanevekben igen sokféle névadási motiváció kifejeződhet más növénynevekhez hasonlóan. A növénynevekről szóló szakirodalom a névadás alapjául szolgáló tényezőket részletesen tárgyalja (l. MOLLAY 1983; PÉNTEK 2003; VÖRÖS 2008 stb.); a gyümölcsnévadásban szerepet játszó indítékokról, illetve azok rendszerbe foglalásáról – ó- és középmagyar kori korpuszt tekintve az elemzés alapjául – disszertáciomban igyekeztem teljességre törekvően képet adni (PELCZÉDER 2011). A gyümölcs sajátosságát, tulajdonságát kifejező névrészfunkciókat két nagy csoportra tagoltam: 1. a gyümölcsnek valamely központi, lényegi sajátosságát kifejezők (pl. itt soroltam fel a gyümölcsnek valamely érzékszervünkkel felfogható tulajdonságait, mint a méretét, ízét, színét stb.); 2. a gyümölcsnek valamely külső dologhoz, körülményhez (pl. időhöz, helyhez, személyhez) való viszonyára utalók (vö. a két csoportot a közvetlen és közvetett motiváció fogalmával, HOFFMANN 2007: 60).

Jelen tanulmányomban a helyet (élőhelyet, származási helyet) megnevező gyümölcsfajtanevek csoportját vizsgálom, ez a névadási motiváció a 13–18. századi gyümölcsfajtanevekben ugyanis domináns funkció: a két névrészfunkciót tartalmazó gyümölcsfajtanevek 16%-a sorolható ide, megelőzve ezzel a színre (14%, pl. *vörös körte*) és az érési időre utaló elnevezéseket (12%, pl. *árpával érő körte*).

2. A gyümölcs viszonya valamely helyhez alapvetően kétféleképpen fejeződik ki: a növény élőhelyére, termőhelyére avagy (eredeti) származási helyére való utalással.

2.1. A növény élőhelyére utaló nevekben e névadási indítékot az *erdei, kerti, mezei, vízi -i* melléknévképzős szavak fejezik ki. Az *erdei, mezei* ↔ *kerti* oppozíció utal a növény vad, gyűjtögetés útján szerzett, illetve kerti termesztésbe vont formájára. A Pisoni kert a mogyorónak például *erdei* és termesztett változatát említi, LIPPAY JÁNOS azt írja, hogy a kertiek inkább a hosszúkások közül kerülnek ki: „Két-féle ez, Erdei és kerti: mellyek, nem igen különböznek egymástól, fő-képpen a gömbölyök. [...] A kit a kertben szoktak nevelni, inkább hozzúkások” (1667. 3: 212). Az egest LIPPAY már kertben termesztett gyümölcsként említi és megkülönbözteti a mezei fajtájától, HARMAT szerint ez a magyar kőszmététermesztésnek a legrégebbi irodalmi adata (HARMAT szerk. 1987: 9): „A kerti, csak avval különbözik a máfiktól: hogy, ez, valamennyire nagyobb szemet hoz” (LIPPAY 1667. 3: 222). Egyéb kerti növény a *kerti körte*, míg vadon termő gyümölcs a *mezei szeder* és az *erdei vadalma*. A szedret a 20. századig nem vonták be a kerti termesztésbe (SURÁNYI 1988: 31–32), LIPPAY ezért használhatja a *mezei* jelzővel, élőhelyére utalva (1667. 3: 227). A *vízi dió* (VÖRÖS 2008: 137), *vízi gesztenye* (VÖRÖS 2008: 187), *vízi sulyom* (VÖRÖS 2008: 362) és *vízi tribulus* (MELIUS 1578/1979: 175) szinonimák, mind a sulyomot nevezik meg, amely vízben élő gyümölcs: „A *vízi Tribulus* a sulyom, aki tóban terem” (MELIUS 1578/1979: 175). A vizsgált korszak időhatárán túl megjelenő név a *kanálisi cseresznye*, amely név szintén a növény élőhelyére utal: ez a fajta cseresznyefa a falu határában, a Kanális partján nő (S1). Lexikális szempontból abban különbözik a többi névtől, hogy előtagja *-i* képzős helynév, mikronév.

2.2. A gyümölcsfajta vélt vagy valós származási helye az egyik leggyakoribb motíváló tényezője a névadásnak, a vizsgált korszakban 57 név létrejöttében játszott szerepet.

2.2.1. A nevek nem mindig a pontos vagy valós származási helyet nevezik meg: a *görög/dinnye* előtagja például arra utal, hogy a növény a bizánci birodalom területéről került hozzánk (TESZ.). A *salzburger/körte* elsősorban Felső-Ausztriában és Bajorország Duna menti területein volt elterjedt (ROLFF 2002: 183), valószínűleg tősgyökeres is ezen a területen, bár salzburgi származása nem bizonyított (AN). Nem feltétlenül a végső forrást nevezi meg tehát a névadó közösség, hanem sokszor azt, hogy ők honnan kapták, hiszen ez volt a fontosabb számukra – írja KISS JENŐ a szőlőfajták neveiről (1991: 65), ez a feltételezés nagy valószínűséggel a gyümölcsnevek esetében is helytálló. A tárgyalt korszak határain kívül eső adat pl. a saját gyűjtésből származó *viski alma* (S1). Az almafajta a megyében található *Visk* településről került a faluba, a névadó közösség ezt jelöli meg az elnevezésben. Feltételezem azonban, hogy régebben, a tárgyalt időszakban is hasonló tényezők játszhattak szerepet a névadásban.

A „gyümölcs vélt vagy valós származási helye” funkcionális-szemantikai kategória belső tagoltságot is mutat, ugyanis pl. a gyümölcs származási helyének megnevezése utalhat arra a helyre, ahonnan a fajta elterjedt, ahol találták, vagy ahonnan kiemelték (az utóbbira a tudományos névadás köréből említhetünk példákat). A bizonyosan idesorolható példák újabb koriak, hiszen az egyes fajták származását, keletkezési módját a modern pomológiai szakirodalom dokumentálta megfelelő alapossggal, azonban bizonyos mértékig ebből is tudunk következni a régi névadási módokra. Például a *zelli/mogyoró* a zelli kolostorból terjedt el (MOHÁCSY–PORPÁCSY–MALIGA 1957: 214). A *csereszegi/mézes* nevű cseresznyefajtát Villás Pál fedezte fel Keszthely határában a Csereszegi-szőlőhegyen, a fajtát a felfedezés helyéről nevezték el (RAPAICS 1940: 301). A név utalhat arra a területre, ahol elterjedt, jól ismeretes, gyakori és bőtermő a növény: például a *marosszéki/piros/párizs* ősi székely almafajta, Maros-Torda megyében, Erdélyben elterjedt, neve BERECKI szerint már a 17. században is felbukkan (1877–1887. 3: 299). Az intézményes gyümölcsnemesítés korából való tudatos névadással keletkezett nevek utalhatnak a kikísérletezés, kiválasztás helyére, illetve a kipróbálás helyére, pl. a *pomázi/hosszúszerű* cseresznyefajta anyafajtát Pomáz határában emelték ki (TOMCSÁNYI szerk. 1979: 139). Mandulafajták közül az *akali* 60-ast a Balaton-felvidék tájtypusai közül válogatták ki (i. m. 334–335). Az *érdei/bőtermő* meggyfajta mesterséges magyar fajtahibrid (i. m. 161–164). A *ceglédi/biborkajszit* a Cegléden folyó táj kutatás során szelektálták (i. m. 238–241), a *ceglédi* elnevezés sárgabarackfajta nevéként később a népi névhasználatban is megjelenik (S2). A *besztercei/szilva* név elsősorban nem is a gyümölcs termesztési helyét jelöli, hanem arra utal, hogy valószínűleg besztercei gyógyszerészek készítettek belőle először kiváló minőségű aszálványt gyógyászati célokra, és ez tett szert nagy hírnévre később szinte egész Európában (EtSz., RAPAIKS 1940: 126).

2.2.2. A továbbiakban az ó- és középmagyar kori gyümölcsneveket számba véve azt vizsgálom meg, hogy a származási helyre utaló nevek mit árulhatnak el magának a gyümölcsnek az eredetéről. Magából a jelzőből nem lehet pontos következtetéseket levonni a gyümölcs hazáját illetően, hiszen egy-egy jelző, mint például a 15–16. században felbukkanó *török*, *görög*, *spanyol*, *olasz* esetleg csak újat, délről eredőt jelent a megszokott, ismert középkorival szemben – írja RAPAIKS is (1940: 102) – azonban a gyümölcsfajta-állomány bővülésének forrásairól nagy vonalakban mégiscsak tájékoztatást adhat, illetve megerősítheti a gyümölcsészeti kutatások ilyen irányú megállapításait.

A vizsgálat korpuszát képező nevek fele (29 név) magyar helynevet – többnyire településnevet, ritkábban tájnevet, illetve a *magyar* népnevet – tartalmazza, a másik fele (28 név) nem magyarországi származásra utal – ezek egyrészt szintén településnevek, másrészt ország-, illetve népnevek.

A magyar származásra utaló elnevezések között erdélyi (*udvarhelyi*/királykörte, *szebeni*/tányér, augusztusban érő/*segesvári*/körte stb.) és felvidéki helynevek (*mosóci*/körte, *pozsonyi*/alma stb.) különösen nagy számban fordulnak elő, ám ez nemcsak az adott területek természeti adottságaival, gyümölcsstermesztési hagyományaival magyarázható, hanem esetleg az írásos források eloszlásának területi egyenetlenségeivel is (például az SzT. számos gyümölcsnévi adatot közöl). A helyi nevet viselő tájfajták sorát 1522-ben a *besztercei* (OKLSz. 71) szilvafajtanév nyitja, ám a településnévi gyümölcsnevek csak később, a 18. században szaporodtak fel.

A külföldi származásra utaló fajtanevek legjelentősebb hányada (17 név) arra enged következtetni, hogy a gyümölcsök tőlünk délre eső, melegebb éghajlatú vidékekről kerültek az országba, mint pl. a *spanyol*/meggy, *katalán*/szilva, *görög*/dió, *török*/mogyoró. Ezt a feltételezést megerősítik a pomológusok megállapításai is: RAPAICS azt írja, hogy a 15–16. században elsősorban Nyugat-Ázsiából származó fajtákkal bővült a gyümölcsfajta-állomány, a legrövidebb és legfontosabb kereskedelmi út pedig a Balkánon át vezetett Magyarországra, a gyümölcsök egy része török vagy délszláv közvetítéssel került az országba, illetve a Szerémség is fontos közvetítő állomás volt (1940: 102–105). Az elnevezések zöme a 16–17. századból való, korai kivételként említendő a *görög/dinnye*, amely már a BesztSzj.-ben is szerepel, bár vitatott, hogy vajon ’uborka’ vagy a mai értelemben vett ’görögdinnye’ jelentésében (RAPAICS 1940: 105; TESz.). Néhány egyéb példa: a *perzsiai/barack* ’őszibarack; *Prunus persica*’ előtagja azzal lehet kapcsolatban, hogy a gyümölcsöt perzsiai eredetűnek, illetve közvetítésűnek tartották (RAPAICS 1940: 33; BRÓZIK–KÁLLAY szerk. 2000: 69), mai európai nyelvekben használatos nevei is ennek emlékét őrzik. A *tengeri/barack* ’*Prunus armeniaca*’ jelzője a növény tengerentúli származására utal, illetve arra, hogy a tengeren át jutott hozzánk: „Némelyek, tengeri baracknak-is hívják: mivel a tenger mellől hozták ezekre à Tartományokra à magvát” – írja LIPPAY (1667. 3: 181). Az *olasz/gesztenyéről* LIPPAY a következőképpen számol be: „Az öreg gefztenye, kit mi Olafzgefztenyének nevezünk, nem igen terem à mi Országunkban” (1667: 216). RAPAICS szerint ez a fajta azonos a később *maróninak* nevezett növénnyel, e néven különböztették meg az őshonos gesztenyétől a máshonnan behozottat (1940: 157). A *kármán/körte* előtagja a régi nyelvi, oszmán-török eredetű (esetleg a középkori latin által közvetített) *kármány* ’dél-anatóliai, Karaman vidékén élő török népcsoport’ jövevényszó (TESz.). Az elnevezés szintén a gyümölcs származására utalhat (RAPAICS 1940: 104; TESz.). A *boszniai/alma* elnevezés első névrésze valószínűleg azt a helyet nevezi meg, ahonnan a gyümölcs hozzánk jutott: „Bósznából, vagy mint korunkban nem helyesen mondjuk, Boszniából jutott hozzánk” (RAPAICS 1940: 107).

Délről származó vagy déli közvetítésű gyümölcsök mellett a fajtaállomány bővülésének másik forrása korszakunkban a nevek tanúsága alapján Csehország és Szászország. A *Böröny/szilva* valószínűleg tükörfordítás a német *Brüner Zwepfen* ’brünni szilva’ elnevezés alapján (LIPPAY 1667. 3: 175). *Böröny* a cseh *Brno*, német *Brünn* régi magyar neve (FNESz. 1: 256), az EtSz. is a helynévből származtatja az elnevezést. RAPAICS a *Böröny/*

szilvá-t Szász- vagy Csehországból származónak tartja (1940: 128–129). A *masáncki/alma* avagy *majner/alma* elnevezés szintén a gyümölcs származására utal, a szászországi Meissen almatermesztéséről is híres város volt: „Mefinki avagy Majner alma, mivel Misniából fuzmazott; ide mi hozzának Ceh-Orfzágból, és Morvából” (LIPPAY 1667. 3: 144). A *nikelsburgi/körte* előtagjában szereplő város pedig szintén Csehországban található, Brnótól délre (FNESz.). Az itt említett nevek mind a 17. században szerepelnek először írásos forrásban.

Néhány gyümölcsfajta tőlünk nyugatra fekvő város nevét viseli. Ilyen a 16. századi *párizs/alma*, amely RAPAICS szerint Párizs városáról kapta a nevét, ennek bizonyítéka szerinte, hogy Bauhin növénytanában *Párizsi alma* néven említi (1940: 195). SURÁNYI DEZSŐ szerint valószínűleg nyugat-európai eredetű fajta (1988: 6), és Németországon keresztül juthatott hozzánk (RAPAICS 1940: 195). A *bécsi/gesztenye* 16. századi adatokban szerepel (SzT. 4: 585). A LIPPAY munkájában szereplő *salzburger/körte* régi fajta, elsősorban Felső-Ausztriában és Bajorország Duna menti területein volt elterjedt (ROLFF 2002: 183). RAPAICS szerint elképzelhető, hogy a barokk korban híres salzburgi kertészetből való (1940: 197). Végül ebben a funkcionális-szemantikai csoportban említendő még meg az 1638-as előfordulását *strassburgi/körte* elnevezés is (B. MEDNYÁNSZKY 1880: 774).

A 16–18. században kevésbé volt jellemző Magyarországon a nyugati gyümölcsfajták előfordulása, terjedése, és mint láttuk, ezt a korabeli fajtanevek is bizonyítják. Elvértve találkozunk ugyan egy-két nyugati származásra utaló névvel, de a nevek többsége déli származásra vall. A magyar tájfajták nevei is – a *besztercei szilva* kivételével – hiányoznak a 16–17. századi névanyagból, nagy részük későbbi adatolású, mint az idegen földről, főként déli országokból behozottakéi. Ez talán azzal függhet össze, hogy a helyi fajták csak szűk körben voltak ismertek, lejegyzésük esetleges, véletlenszerű lehetett. A nyugati fajták elterjedése a 18–19. századra tehető, ennek oka, hogy a 18. századra a török és a császári seregek pusztítása következtében sok virágzó kert tönkrement, gyümölcsfajták örökre elpusztultak, így a 18. században nyugatról kezdtek szállítgatni a gyümölcsfajtákat, TAKÁTS szerint idegen néven még sok olyan faj is visszakerült, ami eredetileg innen származott (1915–1917. 3: 365). Ezek a nevek inkább csak a 19. századból dokumentálhatók, tehát vizsgálatunk körén kívül esnek.

2.2.3. A gyümölcs származására való utalás mint szemantikai jegy kifejezése lexikális szempontból igen változatos módon történhet. A vizsgálat alapját képező korpuszban legnagyobb számban, összesen 34 gyümölcsnévben helységnév szolgált e névrészfunkció kifejezésére, városok és falvak nevei egyaránt. 13 elnevezés népnévvel, 6 pedig országnév + *-i* képzővel alakult. Tájegység neve mindössze három gyümölcsnévben fordul elő, míg a *tengeri* jelző két név létrehozásában játszott szerepet.

Kizárólag külföldi származásra utaló névrészek fordulnak elő *-i* képző nélkül: két név előtagja mindenféle toldalékelem nélkül (*Böröny/szilva*, *párizs/alma*), egy név a *-beli* toldalékmorfémával (*cyodiabeli/alma*), két név előtagja pedig a német *-er* végződéssel (*majner/alma*, *Salzburger/körte*). A *masánszki*-nak is vannak *-er* végződésű változatai, ezek „közvetlen forrása teljesen egyértelműen a bajor-osztrák vagy a hazai német” – írja KISS LAJOS (1970: 55). A hazai vagy annak vélt fajták megnevezése jellemzően településnévvel történik, több mint kétharmadukban falu vagy város neve szerepel (*belényesi/körte*, *budai/öreg/alma*, *büni/alma*, *gyógyi/alma*, *fekete/ölyvedi/cseresznye*, *mosóci/körte*,

pozsonyi/alma, *szegletes/lakompaki/alma*, *turi/körte*, *udvarhelyi/királykörte*, *újbáryi/körte* stb.). Ezzel szemben a nem hazai származású gyümölcsfajták névadási módjában jóval kisebb szerepet töltenek be a helységnevek, a 29 névből 12-ben fordulnak elő, ezek majdnem mind szomszédos országok települései (*bécsi/gesztenye*, *Böröny/szilva*, *jagendorfi/körte*, *majner/alma*, *masáncki/alma*, *nikelsburgi/körte*, *norinbergi/körte*, *párizs/alma*, *Salzburger/körte*, *strassburgi/körte*).

Népnév külföldi származási helyre utaló gyümölcsnevekben tölt be névrészfunkciót. A magyar népnév csupán egy gyümölcsnévben, a *besztercei/szilva* szinonimájaként használatos *magyar/szilva* névben jelenik meg. LIPPAY állítása szerint a németek nevezték így a *besztercei/szilvát* (1667. 3: 175), illetve „a németek a gyógyszerházakban *Prunus hungarica* néven árulták” az aszalványát (RAPAICS 1940: 104). Cordus 1561-ben *Ungarische Pflaumen* néven említi (i. m. 125). LINNÉ is ezen a néven – *Prunus domestica var. hungarica* – különböztette meg a damaszkuszi szilvától (RAPAICS 1940: 125). A görög népnév a *görög/dinnye* és a *görög/dió* nevekben szerepel. Három névben találkozunk az *olasz* jelzővel (*olasz/dió*, *olasz/gesztenye*, *öreg/olasz/bálingalma*), két meggyfajta megnevezésében a *spanyol* előtaggal (*spanyol/meggy*, *spanyol/halyagmeggy*). Az elnevezés LIPPAY korában általában nagyobb gyümölcsű fajtákat jelölhetett (RAPAICS 1940: 195), az általa felsorolt négy – két piros, két fekete – meggyfajta közül egy spanyol típusú, és párjától nagyobb szemméretében és édességében különbözik (LIPPAY 1667. 3: 169). Egy-egy példát találunk a *tót* (*tót/piros*), *katalán* (*katalán/szilva*) és a *török* (*török/mogyoró*) népnév gyümölcsnévi előfordulására is önálló névrészként a vizsgált korszakban.

A gyümölcsnevekben előforduló négy *-i* képzős országnév közül egy viseli Magyarország nevét (*magyarországi/szilva*), a többi idegen országot (*boszniai/alma*, *hiszpaniai/meggy*, *perzsiai/barack*). A *besztercei/szilva* szinonimájaként használatos *magyarországi/szilva* névadása a *magyar/szilva*-éhoz hasonlóan nem a magyarokhoz köthető: „à kit az Authorok, Magyar-orfzági szilvának hívnak; azért, hogy Magyarorffzágban leg-job, és egélléggébb, ’s-édeffeb terem” (LIPPAY 1667. 3: 177). A *hiszpaniai/meggy* a *spanyol/meggy* szinonimájaként használatos egy 1625-ös forrásban (SZT. 9: 21). A *perzsiai barack* mai európai nyelvekben használatos nevei és tudományos neve (*Prunus persica*) is a származási hely emlékét őrzik. A magyarban az ’őszi barack’ jelentésű *barack* szó előtt a 16. században jelent meg a *perzsiai* jelző, ugyanis ekkor kerültek az országba különböző sárgabarackfajták (BRÓZIK–KÁLLAY szerk. 2000: 127), emiatt vált szükségessé a megkülönböztető jelző(k) használata.

Tájnév előfordulása gyümölcsfajták neveiben igen ritka, a korszakunkban adatolható nevek mindegyike egy-egy hazai táj nevét tartalmazza, valószínűleg a növény fő elterjedési helyére utalva: *havasalji/körte*, *moldvai/körte*, *szamosközi/alma*.

A *tengeri* jelző a növények tengerentúli vagy tengeri hajózással kapcsolatos származását fejezi ki, ez a jelző nemcsak gyümölcsök, hanem más növények nevében is előfordul, pl. *tengeri búza*, *tengeri köles* (TESZ.). A *tengeri/barack* jelzős kapcsolat a legkorábbi nyelvi emléke az őszibarackok mellett a sárgabarackok 16. századi megjelenésének: „Némelyek, tengeri baracknak-is híják: mivel a tenger mellől hozták ezekre à Tartományokra à magvát” – írja LIPPAY (1667. 3: 181). Az adatok tanúsága alapján megállapítható, hogy a 17. századtól a *kajszi/barack* szinonimájaként él, majd a *kajszi/barack* elnevezés fokozatosan kiszorítja a használatból. A *tengeri/szőlő* a 16–17. századi forrásokban valószínűleg ’mazsola’ jelentésű, a 17. század második felében már bizonyosan a *Ribes* fajra vonatkozik.

Északi eredetű vadnövény, kerti gyümölcsként a 15. században kezdték termesztetni Hollandiában, Dániában, Észak-Németországban mint a gyógyászatban fontos szerepet játszó növényt (PORPÁCZY 1972: 5). Az adatok azt mutatják, hogy a jelzős szintagmát a 18. században váltotta föl és szorította ki a *ribizli* szó.

2.2.4. A származási helyre utaló gyümölcsnevek körében tipikus névszerkezet a kétrészes, ahol az első névrész a származási helyre, a második pedig a gyümölcs fajára (pl. *nógrádi/körte*), ritkábban pedig a fajtájára utal (pl. *spanyol/halyagmeggy*). Elvértve háromrészes nevek is előfordulnak (pl. *kutyfalvi/nyári/Katalin-körte*). Jelentéstepadással (ellipszissel) jöhetett létre a kétrészes *besztercei/szilva* névből az egyrészes *besztercei*. A 19–20. században nagyobb az egyrészes, származási helyre utaló nevek aránya: *sóvári 'almafajta'* (PÉNTEK–SZABÓ 1985: 253), *penyigei 'szilvafajta'* (TOMCSÁNYI szerk. 1979: 224) stb. A kis számú ó- és középmagyar kori egyrészes névadatnak egyik oka a források jellege lehet: egy növényteni leírásban ugyanis nagy valószínűséggel a gyümölcs minél pontosabb, teljesebb formájának a leírására törekedhettek a szakírók, míg az újabb kori nyelvjárási szavak gyűjtésekor inkább a valós névhasználatot igyekeznek alapul venni a kutatók. Az általam gyűjtött népi gyümölcsnevek és a tájszótárak gyümölcsnévi címszavai is azt mutatják, hogy a kétrészes és az elliptikus elnevezéseket egyaránt és párhuzamosan használják a beszélők, okunk van tehát feltételezni, hogy ez régen is így lehetett. Így az ellipszissel létrejött *besztercei* (1522) korai adata is arra utalhat, hogy talán nemcsak ennek a névnek, hanem másoknak is lehetett egyrészes változatuk, hiszen maga a szerkezet és a keletkezési mód ismert volt.

3. A helyre utaló gyümölcsfajtanevek csoportjának ismertetésével igyekeztem érzékelteni, hogy szakszókincsünknek eme kis szelete is mily gazdag a felhasznált lexémák tekintetében, sőt tovább árnyalható a névadási motivációk szempontjából; mindemellett a szótani vizsgálatok összhangban vannak és rávilágítanak művelődéstörténeti, pomológiai történeti összefüggésekre is.

Hivatkozott irodalom

- AN. = *Obstarten aus Niederösterreich – Bestimmen, Erhalten, Genießen*. Hrsg. ARCHE NOAH. (In Zusammenarbeit mit dem Amt der NÖ Landesregierung, Abt. Naturschutz.) [Elektronikus elérhetőség: <http://www.arche-noah.at/etomite/index.php?id=157> (2014.03.31.).]
- BERECZKI MÁTÉ 1877–1887. *Gyümölcsészeti vázlatok* 1–4. Arad.
- BRÓZIK SÁNDOR–KÁLLAY TAMÁSNE szerk. 2000. *Csonthéjas gyümölcsfajták (cserezsnye, meggy, őszi-barack, kajsz, szilva)*. Mezőgazda Kiadó, Budapest.
- HARMAT LÁSZLÓ szerk. 1987. *Köszméte*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007. *Helynevek nyelvi elemzése*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KISS JENŐ 1991. *A magyar szőlészeti nevezéktan néhány kérdéséről*. *Magyar Nyelvőr* 115: 59–68.
- KISS LAJOS 1970. *Hatvanhét szómagyarázat*. (Nyelvtudományi Értekezések 71.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LIPPAY JÁNOS 1664–1667. *Posoni kert* 1–3. Nagyszombat, Bécs.
- B. MEDNYÁNSZKY DÉNES 1880. Régi magyar kertészet. *Történelmi Tár* 3: 772–775.
- MELIUS PÉTER 1578/1979. *Herbárium. Az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznaikról*. Sajtó alá rendezte: SZABÓ ATTILA. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979.
- MOHÁCSY MÁTYÁS – PORPÁCZY ALADÁR – MALIGA PÁL 1957. *Gesztenye, mandula, mogyoró*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.

- MOLLAY ERZSÉBET 1983. *Növénynevek Melius Herbariumában.* (Magyar Névtani Dolgozatok 44.) ELTE, Budapest.
- PELCZÉDER KATALIN 2011. *A gyümölcsnevek rendszere és történeti vizsgálata. A gyümölcsnevek szótára.* Doktori disszertáció. ELTE, Budapest.
- PÉNTEK JÁNOS 2003. Rendszer és produktivitás a *phaseolus* népi terminológiájában. In: PÉNTEK JÁNOS – SZABÓ ATTILA 1985. *Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- PORPÁCZY ALADÁR 1972. *Ribiszke. Piros ribiszke, Fehér ribiszke, Fekete ribiszke.* Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- RAPAICS RAYMUND 1940. *A magyar gyümölcs.* Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Budapest.
- ROLFF, JOHANN HEINRICH 2002. *Obstaren. Sortennamen und Synonyme 2. Die Birne.* Kiefersfelden.
- S1 = Élőnyelvi gyűjtés. Gyümölcsnevek az egykori Ugocsa megyei Akliban. Gyűjtötte: PELCZÉDER KATALIN, 2009.
- S2 = Élőnyelvi gyűjtés. Gyümölcsnevek a Komárom-Esztergom megyei Bábolnán. Gyűjtötte: SZILÁGYI DÓRA, 2007.
- SURÁNYI DEZSÓ 1988. *Régi magyar ellenálló gyümölcsfajták.* Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- TAKÁTS SÁNDOR 1915–1917. *Rajzok a török világból* 1–3. MTA, Budapest.
- TOMCSÁNYI PÁL szerk. 1979. *Gyümölcsfajtáink. Gyakorlati pomológia.* Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- VÖRÖS ÉVA 2008. *A magyar gyógynövények neveinek történeti-etimológiai szótára.* (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 85.) Debrecen.

PELCZÉDER KATALIN
Pannon Egyetem

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Makuka. Ez a tájszó egyes északkelet-magyarországi települések (pl. Miskolc, Kazincbarcika, Szikszó, Eger környéke stb.) mai regionális köznyelvének elterjedt szava a 'napraforgómag' (vö. *szotyola*, *buga* stb.) megnevezésére.

Az ÜMTsz. (3: 966) *makuka* szócikke ezt a főnevet *makuká* hangalakban Ivád (Hes m.), Szinpetri és Sajókaza (B.-A.-Z. m.) helységekből 'napraforgómag', *makuka* hangalakban pedig Alsóvadászról (B.-A.-Z. m.) 'olajpogácsa' jelentésekben ismeri, ám ez utóbbit bizonytalanul tartva [!] jellel látja el. (Ez utóbbi jelentésnek a szó eredete szempontjából még fontos szerepe lesz a továbbiakban.) A MNyA. (1: 26 *napraforgó* címszó alatt) Eger és Gyöngyös környéki kutatópontokon jegyzi a szót, elsősorban 'napraforgó növény' jelentésben a *tányírvirág*, *tányírróza* és *napraforgó* elnevezésekkel párhuzamosan. Más forrásokból van még adat Felnémetről 'napraforgómag' jelentésben (DÓRA 1997: 47), illetve SZENDREY ZSIGMOND (1924: 97) említi Jókai tájszavai között 'felaprózott lenmagpogácsa az olajtű sutuból' jelentésben: „Soha nem elég ujig a kenyér, s tavasz felé a lovak már csak *makukával* élnek” (Jókai 1897: 82). Más helyütt Jókai maga mesélteti el egyik szereplőjével, hogy mi is az a *makuka*: „Hát már most lovakat tartunk *makukával*. Így hínak eztet, aki repecpogácsa, akiből kisatultak olajat” (Jókai 1903: 257). A fentiekén túl a Szinnyei-féle Magyar Tájszótárban van tiszadobi adat *makukka* alakról is 'napraforgónak meghámozott magja' jelentésben (MTsz. 1: 1389), amelyet Szinnyei Jaksics Lajos Tisza vidéki gyűjtéséből vett át (JAKSICS 1891: 336).

Rendelkezünk egy Veszprém megyei *makuka* 'szóttalan, mafla' adattal (BÁN 1892: 477, vö. MTsz. 1: 1389), ám az alaki egyezés valószínűleg csupán véletlen, mivel a szó jelentése, szófaja, illetve földrajzi elszigeteltsége nem támasztja alá a kapcsolatot a 'napraforgó' jelentésű *makuka* szóval. Vö. még a szintén Veszprém megyei *makuka-mukli* 'szóttlan, ügyefogyott' melléknevet (Berhida) is (ÚMTsz. 3: 966).

Az idézett forrásokban a *makuka* 'napraforgó' szó földrajzi elterjedésében jelentkező eltérés valószínűleg annak köszönhető, hogy az egyes adatok vagy a növény egészét, vagy annak valamely részét (virágát, vagy termését) rögzítették. Az MNyA.-ban feltüntetett adatok esetében például a kutatópontokon kifejezetten a növény egészének megnevezését várták a válaszadóktól, emellett szerepet játszhat a szótári anyagok gyűjtése, valamint a napjainkban fellelhető előfordulások közötti időbeli különbség is. Véltetően ezzel magyarázható, hogy a napjaink Miskolc környéki adatok, illetve az ÚMTsz. által közölt előfordulások csak részben fedik egymást.

A fővárosban, illetve az ország más területein a szó nem ismert, tájnyelvi jellege miatt sem a TESz., sem az EWUng. nem jegyzi. A szó eredetére ismereteink szerint egyedül IMRE SAMU tett egy bizonytalan utalást A magyar nyelvjárások atlaszában feldolgozott szóanyag egy részének szótani vizsgálatával foglalkozó tanulmányában, amelyben a természetű növények fogalomkörébe tartozó tájszavakat eredetük szerint is osztályozza. Imre a *makuka* 'napraforgó' szót a képzett szavak közé sorolja, noha megjegyzi, hogy alapszava, illetve morfológiai szerkezete még tisztázandó (IMRE 1981: 14–15).

Ha azonban kitekintünk a magyar nyelvterületen túlra is, nem nehéz kapcsolatot felfedezni a magyar *makuka* és a fenti forrásokban megjelölt magyar helységekhez közeli szomszédos szláv területek nyelveiben meglévő *макуча, макух, makucha, makuch* szóalakokkal, így feltehető, hogy szavunk mégsem valamilyen elhomályosult magyar képzés eredménye, hanem a határ menti érintkezések során, átvétel útján került a magyarba.

Amint arra A. A. PIČHADZE is rámutatott (NRE 1: 139–140), a szláv alakok elsődleges jelentése 'olajos magvak kisajtolt maradványa, olajpogácsa' volt, l. dny.-or. *макуча* 'napraforgó, kender stb. magvak kisajtolt maradványa', az Ukrajnával határos kurszki területen 1849-ből adatolt alak 'mákmagvak kisajtolt maradványa' (SRNG. 17: 315). További előfordulásai: 1788-tól óukr. *макѹх* (NIMČUK 1983: 329), ukr.–f.-or. *макуча*, ukr. *макѹхъ* 'lenszak, lenmagszak' (CSOPEY 1883: 177), szlovák tájnyelvi *makuch* és k-szl. *makucha* 'olajpogácsa' (KÁLAL 1923: 321), le. *makuch* (1472) 'mák vagy más olajos magvak kisajtolt maradványa' (SĪStp 4:145), le. nyj. *makucha* 'olajpogácsa' (VarsóiSz. 2: 855).

Magyarország északkeleti és keleti területein elsősorban kifejezetten a 'napraforgó, napraforgómag' jelentésekben találkozunk a *makuka* megnevezéssel, azonban a legvalószínűbb az, hogy a magyar adatok szerint is létező 'olajpogácsa' jelentésű lexéma képezi a kapcsolatot a szomszédos szláv nyelvekben fellelhető megnevezéssel.

A szó jól körülhatárolható és viszonylag szűk földrajzi elterjedtsége és a lengyelben való korai adatolása valószínűsíti, hogy a magyar *makuka* eredetileg 'olajpogácsa' jelentésben a lengyelből érkezhett Magyarországra kelet-szláv, vagy ukrán nyelvi közvetítéssel. Jelentése a lengyelben eredetileg vélhetően kifejezetten a mák kisajtolt magvaiból gyúrt pogácsa lehetett, amit az olaj kinyerését követően takarmányként hasznosítottak az állattartásban (NRE. 1: 140). A le. *makuch, makucha* valószínűleg a le. *kuch* 1. 'kis lapos, kerek, vagy ovális áldozati étel, lat. fertum', 2. 'olajpogácsa' (SXVIw. 11: 528), '(olaj)

pogácsa, magvak kisajtolt maradványa' (16. sz.-tól) > kfn. *kuoche* 'ua.' (SLAWSKI, SEJP 3: 302–303) és a *mak* 'mák' szavak összetételéből keletkezhetett német mintára, vö. ném. *Mohnkuchen* (mezőg.) 'mákpogácsa, mákmagvakból az olaj kisajtolása után visszamaradt melléktermék' (ŠELUD'KO 1931: 39; MACHEK 1957: 283), azaz **mah-kuch*, *mag-kuch* 'máge, máhe = *Mohn* + *kuch* = 'kuchen', vö. még *Ölkuchen*, *Leinkuchen* stb. (SLAWSKI, SEJP. 3: 302–303). A VINCENZ–HENTSCHEL-féle, a lengyel nyelv német jövevényszavait feldolgozó szótár szintén tartalmaz *makuch* szócikket 'olajos magvak kisajtolt maradványa' jelentésben, ami alátámasztani látszik a lengyel alak esetleges német eredetét.

Az az elképzelés, mely szerint a *makuch* ~ *makucha* az összl. **makъ* + *uchъ/ucha* 'mák' főnévnek képzős származéka lenne, kevésbé valószínű (ESSJa. 17: 147–148), mivel egyfelől az összlávban nem ismeretes más, ezzel a képzővel képzett ételnevezés, anyag stb. jelentésű szó, másrészt az ilyen típusú kisajtolt maradványanyagok megnevezését általában nem az adott növény nevéből, hanem a 'nyom, sajtol, üt' jelentésű igékből képzik, vö. or. *жмых* 'olajpogácsa' < a *жать* (*жму* stb.) 'nyom, présel' igéből (DZENDZELIVS'KYJ 1976: 288–289).

A szlovák nyelv a szót kifejezetten 'mákpogácsa' jelentésben vehette át a lengyelből, és párhuzamosan használta az általános értelemben vett 'olajpogácsa' jelentésű le. *kuch*-hoz hasonlóan szl. *kuchen*-nel (SSN. 1: 901).

Lehetségesnek tűnik, hogy a szó a napraforgó termesztésének kiterjesztésével, annak általánossá válásával már a szláv ajkú lakosság körében jelentésváltozáson esett át, és elhagyva a kifejezetten 'mákpogácsa' jelentést, a kisajtolt napraforgómagból visszamaradt anyag megnevezésévé vált. Magyarországra vélhetően már ebben a jelentésében kerülhetett legkésőbb a 19. század közepén (a magyar források kizárólag a napraforgóra alkalmazzák, nincs adatunk mákkal kapcsolatos jelentéstartalmakra).

Az átvétel történetét a kelet-szláv *makucha*-ból, de az ukrán *макѹха*-ból is, ez nem dönthető el határozottan, történetileg mindkét változat lehetségesnek tűnik.

Az északkeleti, keleti megyeink városi köznyelvében jelenleg a napraforgómag megnevezésére szolgál, azonban a jelentésátvitel magyarázható, vö. pl. *buga*, amely ugyanúgy lehet a napraforgó feje, ahogyan a magja is.

Az átvett alak valószínűleg a *makucha* (alanyeset) lehetett, mivel a források azt jelölik kelet-szláv tájnyelvi alaknak, de nem zárható ki a *makuch* (alanyeset) partitívusi jelentésű birtokos esetű *makucha* átvétele, illetve a kárpátaljai ukrán *макѹха* hatása sem.

A magyar alak *k* hangja hangtanilag magyarázható a *ch* hangból vö. ném. *Wachter* > m. *bakter* (EWUng. 1: 72), ném. *Fach* > m. *fakk* (ÉKsz.² 336), vagy az or. *хорошо* > m. *karasó* (ERDŐDI 1949: 95), or. *хлеба* > m. *kleba* (vö. SzlJsz. 1: 270), szláv *ch(v)orbъ* > m. *kór* (SzlJsz. 1: 279–280) stb.

Hivatkozott irodalom

- BÁN ALADÁR 1892. Tájszók: Veszprémmegyeiek. *Magyar Nyelvőr* 21: 477.
 CSOPEY LÁSZLÓ 1883. *Rutén–magyar szótár. Русько мадярський словарь*. Egyetemi Nyomda, Budapest.
 DÓRA ZOLTÁN 1997. Tájszók Felnevettről. *Magyar Nyelvőr* 121: 44–48.
 DZENDZELIVS'KYJ, JOSYP 1976. *Из спостережень над народною етимологією в українській мові*. *Studia Slavica* 22: 271–300.
 ERDŐDI JÓZSEF 1949. Orosz eredetű szavainkhoz. *Magyar Nyelvőr* 73: 95–96.

- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- ESSJa. = TRUBAČEV, O. N. szerk. [Трубачев, О. Н. (ред.)], *Этимологический словарь славянских языков: Праославянский лексический фонд* 1–. Наука, Москва, 1974–.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- IMRE SAMU 1981. Egy fogalomkör nyelvjárási megnevezéseinek típusai. *Magyar Nyelv* 77: 1–20.
- JAKSICS LAJOS 1891. Tiszavidékiek. *Magyar Nyelvőr* 20: 336.
- Jókai Mór 1897. Láda! Kérnek! Jössz-e? In: Jókai Mór, *Összes művei* 69. Révai, Budapest. 80–115.
- Jókai Mór 1903. *A mi lengyelünk*. Révai, Budapest.
- KÁLAL, KAREL 1923. *Slovenský slovník z literatúry aj nářečí. Tlačou Slovenskej Grafie*, Banská Bystrica.
- SzIJSz. = KNEIENZA ISTVÁN, *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* I/1–2. Bp. 1955.
- MACHEK, VÁCLAV 1957. *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Academia, Praha.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.
- MTsz. = SZINYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár* 1–2. Hornyánszky, Budapest, 1893–1901.
- NIMČUK, VASYL' 1983. *Історія української мови. Лексика і фразеологія*. Наукова думка, Київ.
- NRE. = *Новое в русской этимологии I. Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН*, Москва, 2002.
- ŠELUD'KO, DMITRO 1931. Німецькі елементи в українській мові. In: *Збірник комісії для дослідження історії української мови* I. Київ, 1–60.
- SŁAWSKI, SEJP. = SŁAWSKI, FRANCISZEK 1952–1982. *Słownik etymologiczny języka polskiego*, I–V. Kraków.
- SłStp. = *Słownik staropolski*. 1953–2003. I–XI. Kraków.
- SRNG. = *Словарь русских народных говоров*. I–. Наука, Москва–Ленинград, [позже] Москва–Санкт-Петербург, 1965–.
- SSN. = *Slovník slovenských nářečí* I–. Veda, Bratislava, 1994–.
- SXVIw. = *Słownik polszczyzny XVI wieku* 1–. Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1966–.
- SZENDREY ZSIGMOND 1924. Jókai tájszavai. *Magyar Nyelv* 20: 97–98.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- VarsóiSz. = *Słownik języka polskiego*. Ułożony pod redakcją Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego i Władysława Niedźwiedzkiego. I–VIII. Drukarnia E. Lubowskiego i S-ki, Warszawa, 1900–1927.
- VINCENZ, A. DE – HENTSCHEL, G., *Das Wörterbuch der deutschen Lehnwörter in der polnischen Schrift- und Standardsprache. Göttingen–Oldenburg*, <http://www.bkge.de/wdlp.php> / <http://diglib.bis.uni-oldenburg.de/bis-verlag/wdlp/polnisch/makuch.pdf> (2013. 03. 08.)

KOLYVEK LÉNA

Eötvös Loránd Tudományegyetem

A cápaharcsa vagy pangá nevei. Fontos importhal, nagy mennyiségben kerül hazánkba is fagyasztott állapotban. Az utóbbi időben közkedvelt lett, az éttermekben lassan a leggyakoribb hal, a világhálón számos pangáziusz recept jelent meg az utóbbi években. Édesvízi faj Ázsiában, eredetileg a Mekong és a Chao Phraya folyó vízgyűjtő területének vándorló hala. Rendszertani besorolása szerint a Sugarasúszójú halak (Actinopterygii) osztályában a Harcsaalakúak (Siluriformes) rendjébe és az Óriásharcsafélék (Pangasiidae)

családjába tartozik. Eléri a 130 cm-es hosszúságot és a 44 kg-os tömeget. Természetes populációi ma már csak Kambodzsában élnek, ám fogása újabban ott is drasztikusan csökkent. Banglades, Thaiföld, Indonézia, Malajzia, Kambodzsza, Laosz és Kína tógazdaságai-ban (ROBERTS–VIDTHAYANON 1991) nagy mennyiségben tenyésztik. Myanmarban (Burma) az Irrawaddy folyó deltájában (i. m.) tenyésztett pangá 2007-ben már a halexport 20%-át (WING-KEONG 2007. 3: 7) adta. De Vietnam a világ legnagyobb termelője, 2010-ben – mintegy 6000 hektáron a Mekong deltában, 200.000 ember foglalkoztatásával – az export elérte az 1,3 millió tonnát (AAM. 2012. 3: 36). Noha már 1822 óta számosan leírták a fajt, és érvényesen közzétették latin szaknyelvi nevét, a korábbi magyar ichtyológiai szakirodalomban és egyéb forrásokban (Brehm; Urania Állatvilág; ÉKsz.²; Pallas; Révai; Magyar Nagylexikon; Britannica Hungarica; Magyar Larousse) – miután a fajt nem tárgyalják – sem a latin binómen, sem a faj magyar nevei nem szerepelnek. Nem említi a pangázisusz nevet idegen szavakról írt szótárában BAKOS FERENC, sem később TOLCSVAI NAGY GÁBOR. Újabban azonban a *cápaharcsa* és méginkább a *pangázisusz*, *panga* név a tekintélyes import nyomán nálunk általánosan használt, széles körben ismert lett.

A *Pangasius* az ichtyológia latin szaknyelvében 1822 óta olvasható terminus, akkor még faji jelzőként szerepel a *Pimelodus pangasius* (HAMILTON 1822: 163) binómenben, később azonban már nemi név (CUVIER–VALENCIENNES 1840: 45; JAYARAM 1977: 26; GUSTIANO–POUYARD 2008: 13). A latin szaknyelvi *Pangasius* (*Pangasius pangasius*, *Pangasius hypophthalmus*, *Pangasius pleurotaenia*, *Pangasius sutchi* [FB.]) genusnévből való a mi *pangázisusz* halnevünk, ennek rövidített alakváltozata – nyilván szintén idegen nyelvi mintára – a szakirodalomban is olvasható *panga* (Hal. 2009. 1: 29, 2012. 2: 11). A *Pangasius* etimológiáját illetően a FishBase (FB.) P. Romero helytelen megfejtésére támaszkodik, az ő etimológiai szótára szerint egy közelebből meg sem határozott vietnami halnévből származik a terminus (ROMERO 2002). Ez azonban tévedés, sokkal valószínűbb, hogy a 'sár színű hal' jelentésű bengáli *pāNās*, szanszkrit *paNka* (W.) név a végső forrás, különösen annak fényében, hogy a névadó Francis Hamilton, aki először azonosította és írta le a fajt, nem is járt Vietnamban, India folyóiban találta meg. Hamilton (1762–1829) skót orvos, zoológus és botanikus hosszú időt töltött Indiában, a Bengal Medical Service munkatársa volt 1794-től 1815-ig. Az indiai halfajokról írt jelentős művében több mint 100 – korábban nem ismert – faj tudományos leírását publikálta (HAMILTON 1822). Ő adta a *pangasius* fajnevet, nyilván az ott hallott bengáli név alapján. Nemzetközi szó lett belőle, számos európai nyelvben használatos a latin terminus valamilyen származéka; vö. német *Pangasius* (EL.), spanyol *pangasio* (FAO.), *panga*, olasz *pangasio*, lengyel, finn *panga*, francia *pangas* (W.), orosz *пангасиус*, angol *pangash*, *pangas catfish* 'ua.' (FB.). A névnek a faj élőhelyén, Bangladesben *pangas*, *pungus*, *pungwas* (BFI.), Indiában *ponga*, *pangas*, *pangsa*, *panghas*, *pungas*, *pangra* (TALWAR–JHINGRAN 1991. 2: 613) alakváltozatai használatosak.

Ma érvényes latin szaknyelvi neve a *Pangasianodon hypophthalmus* (SAUVAGE 1878), 1991 óta általánosan elfogadott binómen (ROBERTS–VIDTHAYANON 1991: 122). Szinonima a *Helicophagus hypophthalmus* (SAUVAGE 1878: 235; KOTTELAT 1984: 812) és a *Pangasius hypophthalmus* (SAUVAGE 1878: 235; ROBERTS–VIDTHAYANON 1991: 121), legutóbb CARL FERRARIS katalógusában olvasható (2007: 325). A *hypophthalmus* faji jelzőnek 'alsószemű' a jelentése, az ógörög *ὑπό* 'alatt' és az *ὀφθαλμός* 'szem' szavak összetételével alkotott, a pangáknak a fejen alacsonyan helyezkedik el a szemük. Erre utal a pangá kínai *dī yǎn wú chǐ*, *dī yǎn nián* (EL.), azaz 'alacsony szemű fogatlan', illetve 'alacsony szemű

harcsa' elnevezése. Szintén a szem az alapja orosz *пангасиус большеглазый* (FB.), azaz 'nagy szemű pangáziusz' elnevezésének. A *Pangasianodon* nemi terminust Henri Émile Sauvage alkotta a *pangasius* és a görög *odousz* 'fogak' szó összetételével, és tette érvényesen közzé 1878-ban.

Terjedő társneve a *cápaharcsa* (W.). (Más halakat is hasonlítanak a közismertebb cápákhoz, ilyen például a feketeúszójú sziámi ponty 'Balantiocheilos melanopterus' *cáпамárна* [uo.] társneve nyelvünkben; vö. dán *hajbarbe*, angol *sharkminnow*, német *Haibarbe*, finn *haibarbi* [FB.]) A magyarban először 1994-ben olvasható az *ázsiai cápaharcsa* 'Pangasius sutshi' elnevezés egy akvarista szakkönyvben (SCOTT 1994: 75, 76), 2009-ben *cápaharcsa* (Hal. 1: 29). A két halfaj nevével összetett terminus cápafélére utal ugyan, de jelzi azt is, hogy e faj a harcsaalakúak (Siluriformes) rendjébe tartozik. A név nem arra vonatkozik, hogy a két faj hibridje, hanem a hal hátúszonyára utal, a panga szeret közel a felszínhez úszni, a cápához hasonló, a víztükörből kiálló hegyes hátúszója volt a névadási szemlélet háttere. Tükörfordítással átvett halnevünk, minden bizonnyal a faj angol *shark-catfish* (FB.) neve a mintája. Számos más nyelvben is megvan *szó* szerinti megfelelője; vö. német *Haiwels*, dán *hajmalle*, svéd *hajmal*, finn *haimoni* (uo.), litván *rykliniai šamai* (W.), holl. *haimeervalle* (FF.), illetve fordított szórenddel lengyel *sum rekini* (FB.), francia *silure requin* 'ua.' (FAO.). Ide tartozik spanyol *tiburón pangasio* (uo.), azaz 'pangáziusz-cápa', valamint német *Pangasius-Wels* (www.pangasius.at) és angol *pangasius catfish* (www.globefish.org), vagyis 'pangáziusz-harcsa' neve is. Vietnami *cá tra, cá tra yêu* (FB.), német *Schlankwels* és kínai *yú máng nián* (W.), *sū shì nián* (EL.) elnevezése szintén a harcsa hálnévvel alkotott. A harcsa angol *catfish*, vagyis 'macskahal' neve bajszszálaira utal. A panga *catfish* nevével sok gondja támadt az Egyesült Államokban a harcsatenyésztőknek. Már 2002-ben megállapították, hogy a hazai ragadozó szürkeharcsa eladások 20 százalékkal csökkentek a Vietnamból importált, egészen más nembe tartozó „dömping harcsa” 21000 tonnás importja (Hal. 2009. 1: 30) miatt. Kirobbant a két ország közötti „harcsaháború”. Mivel a panga a tél nélküli trópusi éghajlaton az intenzív tenyésztésben jóval gyorsabban növekszik, és feldolgozásának alacsonyak a költségei az olcsó vietnami munkaerő miatt, a fajlagos költségek elemzése szerint 1 kg panga előállítási költsége még ma is csak kb. 0,7 USD (uo.), árban a szürkeharcsa amerikai tenyésztői nem tudtak versenyezni. Azóta a hazai harcsáétól gyakorlatilag megkülönböztethetetlen csomagolt pangafilé egyre népszerűbb ott is, miközben az átlagos amerikai fogyasztó valójában nincs is tisztában azzal, milyen halat eszik. Nem segíti az önálló termék azonosítását a behozott *Pangasius hypophthalmus*-nak az amerikai piacon elfogadott sokféle neve (*striped pangasius, sutchi* és *swai*) sem. A vásárlót aligha érdekli a taxonómia, és mivel a fagyasztott pangafilé a kereskedelemben olcsóbb, mint a hazai harcsafilé, fogyasztása nőttön nőtt. Az amerikai harcsatenyésztők el akarták érni, hogy a pangára ne használják a megtévesztő *catfish*, azaz 'harcsa' nevet. A Catfish Farmers of America (CFA) lobbizott az amerikai törvényhozásnál ennek érdekében, 2003-ban az amerikai szenátus, védve a helyi termelőket és a belső piacot, ki is mondta, hogy csak az ott tenyésztett fajokat lehet harcsának nevezni az amerikai piacon. A jogszabály szerint csak ezeket szabad e néven forgalmazni, emellett magas behozatali vámokat szabott ki az importált vietnami harcsára. Megtévesztő itthon is a *-harcsa* utótag az összetételben, aligha igazodik ki a vendég az étlapokon, például egy panzió étlapján: „Pangasius filé (harcsa filé) vajban sültve. Pangasius filet (Wels filet) im Butter gebraten” (www.parkhedervar.hu).

Ugyancsak a panga megjelenésére utal a faji jelző angol *iridescent shark-catfish* (FAO.), francia *requin irisé* (W.), azaz 'színjátzó cápaharcsa' nevében. Ahogy Francis Hamilton egykor a panga erőteljes testét jellemezte: „The colour above is dusky green, and below white, with a purple gloss on the sides” (HAMILTON 1822: 163), azaz fent a színe sötétzöld, alatta fehér, az oldalán fényesen lila. Ráadásul színárnyalatok különböztetik meg egymástól az életkoruk szerint ezeket a halakat, a kisebb példányok háta sötétebb szürke, az idősebbekké pedig barnás.

Származási helyére utaló társneve az angol *Thailand catfish* (FB.) és az *asian shark catfish* (W.), azaz 'thai földi harcsa', illetve 'ázsiai cápaharcsa'. Akváriumban is jól tartható hal, az akvaristák ugyancsak honosságára utaló angol *siamese shark*, francia *requin siamois* (uo.), német *Haiwels aus Siam* (RÖSSEL 1965: 138), vagyis 'szíami cápa(harcsa)' néven ismerik (Thaiföld korábbi neve *Sziám* volt). Szintén ők használják portugál *peixe-gato-sutchi* (W.), dán *sutchi-hajmalle*, angol *sutchi catfish* (FB.), azaz 'sutchi cápaharcsa, sutchiharcsa' nevét. Ezek a nevek a korábbi latin szaknyelvi *Pangasius sutchi* (FOWLER 1937: 141; FERRARIS 2007: 325) szinonim binómen mintájára jöttek létre.

2003-ban az amerikai haltenyésztők tiltakozása miatt a pangát más nevekkel kezdték importálni az Egyesült Államokba, a thaiföldi eredetű *swai* (W.) [*< thai sa wai 'ua.'* (FB.)] és az angol *striped catfish* (uo.) elnevezésekkel kerül az élelmiszerboltokba, halpiacokra. Ez utóbbi neve a fiatalabb példányok oldalvonalá mentén húzódó fekete csíkra utal. Az angol név magyarra fordításával használatos nálunk a *csíkos harcsa* (Hal. 2009. 1: 29) terminus. Hasonneve az angol *tiger shark* (W.), vagyis 'tigriscápa', szintén csíkos megjelenése az alapja. Angol *river catfish* (FB.), azaz 'folyami harcsa' nevének az az alapja, hogy a kambodzsai Tonle Sap tó elterjedt vándorló hala minden évben elhagyja a tavat, mert az éves ívási ciklusban, az esős évszak kezdetén a Mekong folyóba úszik.

Sajnos a Mekong azonban a világ egyik legszennyezettebb folyama. Ennek deltájában van a legtöbb a panga tenyésztők medencéiből, mesterséges tavaiból. A tenyésztési módszerek környezetkárosodást idéznek elő, a szennyezett környezetben élő példányok húsa mérges anyagokat tartalmazhat.

Hivatkozott irodalom

- AAM. = *Aquaculture Asia Magazine* 2001–. Network of Aquaculture Centres in Asia-Pacific. www.aquaasiapac.com (2014.03.20).
- BFI. = *Bangladesh Fisheries Information Share Home an online platform for sharing fisheries information*. <http://en.bdfish.org> (2014.03.20).
- CUVIER, GEORGES – VALENCIENNES, ACHILLE 1840. *Histoire naturelle des poissons*. Tome quinzième. Suite du livre dix-septième. Siluroïdes, Paris.
- EL. = *Encyclopedia of life*. [A legnagyobb biológiai adatbázis.] <http://www.eol.org> (2014.03.20).
- FAO. = *Food and Agriculture Organization of the United Nations. Fisheries and Aquaculture Department*. www.fao.org/fishery (2014.03.20).
- FB. = R. FROESE – D. PAULY eds., *FishBase (A Global Information System on Fishes)*. Electronic publication, 2006. <http://www.fishbase.org> (2014.03.20).
- FERRARIS, CARL J. 2007. *Checklist of catfishes, recent and fossil (Osteichthyes: Siluriformes), and catalogue of siluriform primary types*. Zootaxa, Auckland. 1418: 1–628.
- FF. = RICHARD VAN DER LAAN, *Freshwater fish list*, 8th ed. 2012. www.academia.edu (2014.03.20).

- FOWLER, H. W. 1937. *Zoological results of the third De Schauensee Siamese Expedition*. Academy of Natural Sciences of Philadelphia 89: 125–264.
- GUSTIANO, R. – POUYARD, L. 2008. Systematic revision of the genera of Pangasiidae (Siluriformes, Ostariophysi). *Indonesian Aquaculture Journal* 3/1: 13–22.
- Hal. = *Halászat*. A Vidékfejlesztési Minisztérium tudományos folyóirata. Budapest, 1899–.
- HAMILTON, FRANCIS 1822. *An account of the fishes found in the river Ganges and its branches*. Edinburgh.
- JAYARAM, K. C. 1977. Aid to identification of siluroid fishes of India, Burma, Sri Lanka, Pakistan and Bangladesh. *Zoological Survey of India* 10: 1–33.
- KOTTELAT, M. 1984. A review of the species of Indochinese fresh-water fishes described by H. E. Sauvage. *Bulletin du Muséum National d'Histoire Naturelle* 6: 791–822.
- ROBERTS, T. R. – VIDTHAYANON, C. 1991. *Systematic revision of the Asian catfish family Pangasiidae*. Academy of Natural Sciences of Philadelphia. 143: 97–144.
- ROMERO, P. 2002. *An etymological dictionary of taxonomy*. Madrid, unpublished. Az FB. adatbázisban idézett (Ref. 45335).
- RÖSEL, FRITZ 1965. Pangasius sutchi Fowler, der Haiwels aus Siam. *Deutsche Aquarien- und Terrarienzeitschrift* 5: 138–140.
- SAUVAGE, HENRI ÉMILE 1878. Note sur quelques poissons d'espèces nouvelles provenant des eaux douces de l'Indo-Chine. *Bulletin de la Société philomathique de Paris* (7th Série) 2: 233–242.
- SCOTT, PETER W. 1994. *A tökéletes akvárium*. Budapest.
- TALWAR, P. K. – JHINGRAN, ARUN GOPAL 1991. *Inland Fishes of India and Adjacent Countries* 2. Oxford & IBH Publishing Co., New Delhi–Calcutta.
- W. = *Wikipedia* (<http://en.wikipedia.org>, <http://de.wikipedia.org>, <http://hu.wikipedia.org>, stb.).
- WING-KEONG NG et al. 2007. Aquafeeds in Myanmar: A change from farm-made to factory-made feeds. *Aquaculture Asia Magazine* 3: 7–12.

RÁCZ JÁNOS

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Nyelvrokonságunk felismerésének útvessztői*

1. Minden valószínűség szerint a magyar nyelvnek más nyelvekkel való összehasonlítása, rokonítása a világon a legvitatottabbak közé tartozik: a vele foglalkozók megosztottsága szinte páratlan, a tudományon kívüli nyilatkozók ugyanis ádáz ellenségként tekintenek a tudományos kutatókra. A 16. században, majd főként az utóbbi 150 évben, de különösen a közelmúltbeli öt–hat évtizedben jelennek meg olyan írások, amelyek rendszerint képtelen ötletekkel és és ún. elméletekkel utasítják el finnugor (uráli) nyelvrokonságunkat, amely az efféle írások némelyikének szerzője szerint már amúgy is „haláltusáját” vívja.

Az utóbbi években az érdeklődő nagyközönségnek szánt, a magyar nyelv rokonságával tudományos igényességgel foglalkozó munkák közül az alábbiak érdemelnek figyelmet: RÉDEI KÁROLY (1998, 2003) könyvei és HONTI LÁSZLÓ által (is) szerkesztett, két kiadást is megért gyűjteményes kötet (HONTI főszerk. 2010a, 2010b), valamint az általa

* Köszönjük Honti Lászlónak, szerkesztőbizottságunk tagjának, hogy gondozta az időközben elhunyt szerző kéziratát. Hegedűs József nekrológiát I. számunk Társasági ügyek rovatában. – A szerkesztőség.

írt felvilágosító mű (HONTI 2012). Mindegyik könyv a tudományhoz méltó színvonalon képviseli a szakterületet, a finnugor nyelvészetet. Rédei talán kissé türelmesebb hangszereléssel, inkább felvilágosító jelleggel próbálja védekező állásba szorítani a dilettáns (szerintem: parakomparatív) nézeteket vallókat, míg Honti inkább az „ízekre szedés” módját választja – meggyőzően, szakmai fölénye birtokában. Már több mint kétszáz éve annak, hogy időnként különböző szintű és hőfokú küzdelem folyik a finnugor nézeteket vallók és az ellentábor között. Ezt a szellemi harcot BEREZKI (2010: 37) szerint „valamilyen formában a nemzeti tudat kóros elváltozása okozza, s nem tipikusan magyar jelenség”. Ez valóban nem csak magyar mentális jelenség.

Különösebb kockázat nélkül kijelenthetjük, a jelzett küzdelmet nem követi egyhamar fegyverszünet, majd békepipa, vagyis – ki tudja, meddig – nyelvrokonsági érdeklődésünket megjósolhatatlanul sokáig fogja foglalkoztatni.

2. De vajon mi rejlik a „sötét” háttérben? Meggyőződésem szerint nem mentális, hanem egy szerfelett bonyolult jelenségegyüttessel állunk szemben, olyannal, amelyet a mi történelmünk ránk kiszabott. És itt – mindenekelőtt – figyelembe kell vennünk, hány nyelvvel hasonlították össze nyelvünket közeli és távolabbi szomszédaink. Korábban – Zsirai Miklós nyomán – kb. 60-ra becsülték a magyarral összehasonlított nyelvek számát. Ám óvatos becslés szerint ez a szám minimálisan 210-re tehető (HEGEDŰS 2003: 155–158)! A 210 nyelv esetenként és helyenként finnugor nyelveket is tekintetbe vesz éppúgy, mint a sumer, a japán, a kecsua, az ajmara stb. nyelvet. Itt azonban egy alapvetően fontos megjegyzést kell tennünk: az összehasonlítások, rokonítások elsőprő többségét külföldi nyelvészek követték el, és ez igen sokat nyom a latban, minthogy már a kihatón súlyos örökséget hagyott ránk.

Elmondható, hogy a magyar nyelvstudomány európai mértékkel mérve is igen jól indult Sylvester János *Grammatica Hungarolatina* című munkájával (1539). Sylvester nyelvi kérdésekben magasan képzett ember volt, vagyis ő is a „homo trium linguarum” (vagy „homo trilinguis”: héber, görög, latin) nyelvtudás terén a tekintélyes tudósok osztályához tartozott. Viszont ő nem a korában divó szóhasonlításokat, hanem a szerkezeti hasonlóságokat és eltéréseket vette számba görög, héber, latin, német egybevetések során, pl. nem *miénk atya*, hanem *mi atyánk* stb. Kifejti – egyebek közt –, hogy a magyar nem használ többes számú főnevet, ha egynél többről van szó: *egy ember*, de *tíz ember* stb. (SYLVESTER 1539: 37). Tudtommal Európában ő volt az első, aki észrevette nyelvünk agglutináló típusát, amelyet ő még *posztpozicionális*-ként jellemez, vagyis a prepozíciók a főnév után következnek, mint *in domo* ↔ *a ház-ban*, *in templo* ↔ *a templom-ban* stb. (i. m. 46–47). Ez akkortájt igen jelentős felfedezés volt, és csak jó száz évvel később észlelik mások is ezt a grammatikai jelenséget. Így pl. a 17. század közepén Comenius megjegyzi, vannak olyan nyelvek, amelyekben a „segédzavakat” (voculas) nem a főnév elé, hanem a főnév után helyezik; ilyen a finn és a magyar nyelv, de semmiféle nyelvi rokonságról nem szól (VÉRTES O. ANDRÁS 1962: 290–291). Érdekes, hogy Horn (1652: 166) ugyanezt a nyelvi sajátosságot emelte ki, azt ti., hogy a „brazíliaiak” nyelve éppúgy „posztpozicionális”, mint a finnek nyelve. De hogy melyik „brazíliai” bennszülött nyelvre gondolt a nagyon sok közül, azt talán már soha nem tudjuk meg. Ám Sylvester nyelvtana elcallódott azokban a vérzivataros időkben, és Weszprémi István találta rá a 18. század végén.

3. Nagyon fontos szempontunkból az a megmagyarázhatatlan lélektani tény is, hogy minket elsősorban a (magyar) nép eredete foglalkoztatott (ahogy gyakran még ma is), így magának a nyelvnek eredete bizonyos mértékig és értelemben, mondjuk, „másodlagos” volt. Honfoglaláskori és az azt megelőző, történetinek mondott krónikák (Bölcs Leó, Bajor évkönyvek, Anonymus stb.) általában hunnak, szkítának, türkeknek, sőt baskírnak neveztek a magyarságot.

Sajnos, nem kerülheti el figyelmünket, hogy a közelebbi és távolabbi szomszédaink tudatában a magyar nép idegen testként jelenik meg, és ahogy Bonfini (/1995: 39) is írja „gyűlölködő népek veszik körül”. Nem tudni, miért, de nem általánosan ismert tény, hogy 907-ben Pozsony környékén a hatalmas túlerőben lévő szövetséges „európai” hadsereg szó szerint (!) meg akarta semmisíteni ezt a népet, de a csata a magyar hadak fényes győzelmével végződött. (Állítólag itt halt meg Árpád is.) Ettől kezdve nyugton hagyták az országot, sőt majd később – a kereszténység felvétele után – „a kereszténység bástyája” címet is elnyertük, nem csekély véráldozat révén és a török országdúlás nyomán. Gazdaságilag tönkretéve, a műveltség tekintetében igen-igen elmaradottan tengődünk Európa közepén, miközben az általunk is megvédett Ausztria virágzott. Nem sokkal nemzeti tragédiánk után jelent meg egy könyv Bécsben, és arról szólt, milyen magatartást tanúsítsunk az üzleti életben, hogyan kell szerződéseket kötni, bírósághoz fordulni stb. (Fruck 1528). De ugyanakkor – nagyon is érthető módon – a minket környező népek kitartóan figyelték, fürkészték ezt a végletesen idegen nyelven beszélő népet. Az európai közvélekedés az volt, hogy ez a nép vagy a hunok, vagy a szkíták (vagy mindkettő) utóda. Egyébként is a magyarok „a legszkítább szkíták, hiszen az ő nyelvüket beszélik” – írja Bonfini (/1995: 34). Ransanus (/1999: 53) viszont úgy vélekedik, hogy a magyar szarmata nemzetség, amelynek vezére Hunnus volt. Ám a szarmaták nemzetségéből kettő van: egy európai és egy ázsiai, mindamellett a szarmaták szkíták, így a magyarok is szkíta eredetűek. Hogy kissé zavarosabb legyen népünk eredete, Bonfini (i. m. 77) kijelenti, hogy a parthusok is rokonaink. Bibliander (1548: 10) megállapítja, hogy a parthusok, perzsák, a magyarok szkíta eredetűek. Münster (1544: DXXI) igen határozottan a magyarok szkíta származása mellett foglalt állást. Említésre méltó, hogy a 16–17. században a szkíták jelentős presztízstettek szert. A maga korában elismert Salmasius például úgy tartotta, hogy még a görögök is a szkítáktól vették át számneveiket, sőt egyéb nyelvi elemeket is (Salmasius 1643: 384–393). Noha Leibniz már lemondott a héber ősnyelvi mítoszról, helyébe egy új ősnyelvet kreált. Úgy vélte ugyanis, hogy a görög és a teuton nyelv egy közös szkíta forrásból ered (vö. HEGEDŰS 2004: 390). A maga korában jeles orientalista, J. Podesta a magyar, pontosabban a *hungar* név kapcsán úgy okoskodott, hogy a török etnikumú bolgárok (feltételezett) *ghar* törzse összeolvadt a hunokkal, és így alakult ki a „*hun + gar*” = *hungar* nép és nyelv (Podesta 1677: 72). Jóval később Abel-Rémusat a „hindo-scytic” népről értekezik, és kifejti, hogy az *Hongrois* tulajdonképpen a *Hun-ougurs* szóösszetételből ered, amelyben az *ougur* megfelel az *uigur*, *ujgur* népnévnek, és így a magyarok végső soron nem mások, mint az *u j g u r o k k a l e g y e s ü l t h u n o k* (Abel-Rémusat 1820. 1: 306, 319).

Kétségkívül népünk eredetkutatásában több külföldi nyelvész elsősorban a szkítákra, majd a hunokra fordította a figyelmet. Néhány tudós viszont, például M. Martini (1655) igen sok magyar szót a török nyelvből értelmezett. Megemlíthető még M. Mesgnien is (1680), aki nagyfokú szerkezeti rokonságot észlelt a magyar és a török nyelvben, így – egyebek mellett – a posztpozicionális (agglutináló) jelleget emelte ki.

A török hódoltsági trauma után – érthető módon – nem sokan vették a bátorságot, hogy a törökök és magyarok között bármiféle rokonságot feltételezzenek. De azért akadtak, akik mégis vállalkoztak erre. Csak a teljesség kedvéért néhány név: Nadányi János (1663), L. Töppelt de Medgyes (1667), Joh. Behamb (1676), Szekér Joakim (1791). Legjelentősebb szöszólója a török–magyar nyelvrokonságnak (mint köztudott) Vámbéry Ármin volt, aki a 19. század vége felé magyar és török–tátár szóegyezésekkel foglalkozott, és cselekvő tagja volt az ún. „ugor–török” háborúnak, amelyet végül is a finnugor vértelenségű Budenz József nyert meg. A 20. században, annak is inkább a második felében, a parakomparatív nyelvészek ismét kiásták a harci bárdot, és hirdették a török–magyar nyelvrokonságot a finnugor ellenében.

A különös igazság azonban az, hogy a szkíta (szittyia) ősi eredetkultusz tüze (a hunok mellett) nem hunyt ki, talán fényesebben ragyog még a mai köztudatban is, noha a tudomány jelen állása szerint a szkíták iráni nép voltak, és a magyarok soha sem beszéltek szkíta nyelven, mint ahogy azt Bonfini feltételezte.

4. Ám ne feledkezzünk meg egy teljesen szokatlan nép- és nyelveredeztetésről sem. Egy német történész, Irenicus feltevése szerint a hunok germán nyelvet beszéltek, és valamiképpen a magyarok is ehhez a népi konglomerátumhoz tartoznak, noha a nyelvük igen eltérő (Irenicus 1518: XVIII). Nagyjából ezt a vélekedést osztja Aventinus (1554: 34) is, aki szerint négy germán nemzetség van: teuton, vened, cimber és ugri. Ezek azonban nyelvükben, szokásaikban jócskán eltérnek egymástól. De már ugyanebben az évszázadban (1580) Krantzius kijelentette, hogy a magyarok szkíta eredetűek, és nyelvükben, szokásaikban teljesen eltérnek Germánia népeitől (Krantzius 1580: 130). Több mint száz év telik el, míg Irenicus és Aventinus nézeteit megcáfolták hazánkban is. Így például Schödel, aki a cáfolat mellett hangsúlyozta a magyarok hun és avar azonosságát.

De ki merete volna gondolni, hogy a csak sejtetve sugallt germán nyelvi rokonítás duzzadó erővel ismét megjelenik? Tröster (nem Tröstl-er!) János Nürnbergben írt munkájáról (1666) van szó, amelyben a szerző több jeles nyelvészünk (BÁRCZI GÉZA, BALÁZS JÁNOS, ZSIRAI MIKLÓS) szerint is állítólag már megpendítette a finn–magyar nyelvi rokonság lehetőségét. Sajnos, mindez egy hatalmas nyelvészeti melléfogás eredménye, különösen Zsiraié, aki ekként kommentálta Tröster „nyelvhasznítását”: „A magyar Tröstler János finn–magyar szóegyezésekkel próbálta sarokba szorítani a népszerű keleti származás délibábja után futkosó nemzeti elfogultságot” (ZSIRAI 1952: 11). Ha alaposabban áttanulmányozzuk Tröster hivatkozott munkáját, hamar rájövünk, hogy Tröster nem akart bizonyítani semmiféle finn–magyar nyelvrokonságot, sőt, ellenkezőleg: azzal a 2–3 (esetleg 4), finnek gyanítható szóegyezéssel valójában a magyar nyelv keverékjellegét (Mischsprache) próbálta igazolni a latin, a görög, a szláv (lengyel) nyelvből vett szavakkal együtt, de legfőképpen német szóanyaggal (*Haus* > ház, *Teller* > tányér, *Garten* > kert, *Mensch* > ember stb. stb.) (vö. HEGEDŰS 1992: 295–304). STIPA is világosan megérti Tröster alapvető szándékát, elméletét, miszerint a magyarok – mint a hunok utódai – amikor Pannóniába jöttek, a germán eredetű ősszkíta nyelvüket az új német nyelvvel keverték. Ennélfogva a finn E. N. SETÄLÄ (1892) Tröster finn–magyar szóhasonlításai iránti lelkendezése teljesen megalapozatlan (STIPA 1990: 87). Tröster nyíltan ki is mondja: a magyar írástudók (tkp. Scribenten, kb. 'firkászok') most megláthatják magukat a tükörben, milyen hamisan

dicsekednek, amikor azt állítják, hogy Európában egyedülálló módon ők képviselik az ősszkíta nyelvet. Megtudják majd, hogy az egész magyar nyelv német eredetű.

Ámde avégett, hogy ne sértse meg durván a magyar nemzeti érzékenységet, hozzáteszi: az Úristen a magyarságot arra rendelte, hogy Colonia Limitanea legyen, vagyis hősi vérünkkel (Heldenblut) védjük meg Nyugatot az ázsiai rabló népektől (i. m. 325–326). Ilyen gondolatkörbe ágyazottan persze senki sem gondolhatja, hogy Tröster ún. „finnugor szövegyeztetésekkel” a 19. század végén (1892) bárkit is „sarokba” tudott vagy akart volna „szorítani”. Mindezt még Melich János is észrevette a 19. század végén (1895).

5. Megjegyzendő, ez az a kor – a 16–17. század – túlságosan bonyolult (vagy túlságosan leegyszerűsített?) nyelvi és nyelvészeti eszmékkel, elméletekkel volt tele, főként a szkíták és a kelták kapcsán. Minket persze a kelták különösebben nem érdekelték, viszont Európa más tájain dúlt a „keltománia”, a „szkítománia”, sőt (főleg Franciaországban) a „furia celtica” járta. Ugyanakkor többen használták a *kelta-szkíta* vagy a *szkito-kelta* megjelöléseket is szinte ad libitum. Rendkívüli mértékben szabják át Európa spirituális térképét a nagy földrajzi felfedezések, amelyek a nyelvtudomány első forradalmát készítették elő. A soha nem hallott új és ismeretlen nyelvek megkérdőjelezték a klasszikus nyelvek (a görög és a latin) központi szerepét; újukra lendültek a népnyelvi bibliafordítások, és számos társadalmi, gazdasági, tudományos fordulat színesítette a szóban forgó korszakot. Mindamelllett azonban a korabeli nyelvészek többségét az egyetlen „ősnyelv” rögeszméje foglalkoztatta. A kutatók többsége úgy hitte, hogy az ősnyelvet valamelyik még élő nyelv reprezentálhatja. Csakhamar kézenfekvővé vált, hogy az ősnyelv csakis a héber lehetett, hiszen ez a nyelv volt magától értetődően a *lingua sancta*, *lingua primigenia*, *lingua Dei*, *lingua Adamica*. Ez a nyelv – az őseredeti nyelv – kutatása sok tudóst megigézett. Ez a kutatás maga volt a „presztízisnyelvészet”, hiszen a „nyelvész” úgy érezte, hogy bizonyítani tudja saját anyanyelvének „szent” mivoltát. Így már értelmetlenné vált a Pszmetik fáraó által „felfedezett” fríg ősnyelv – ebben az ősnyelv-lombikban egyéb ősnyelvek is születtek, például Goropius Becanusé (a 16. században), aki a holland nyelvet a paradicsom ősnyelvévé avatta, és ezzel kiérdemelte a „delirium Goropianaee” gúnynevet. Ennek ellenére (vagy ennek nyomán?) megszületett a normann, a svéd, a kínai stb. ősnyelv gondolata. Egy svéd botanikus, Rudbeck meglepte a világot szenzációs felfedezésével: a hajdani legendás Atlantisz tulajdonképpen maga Svédország volt. Leibniz ezt a fantasztikus feltevést így kommentálja: „Nem tudtam megállni, hogy ne nevessek, amikor láttam az argonauták útját úgy, ahogy azt Rudbeck úr leírta. Mégis teljesen vele érzek a tekintetben, hogy a hyperboreusok Skandináviában lehettek, de ami Atlantiszt illeti, abból semmit sem hiszek” (Leibniz 1692: 418). Viszont, ha áttekintjük Baráth Tibor „pánmagyar” munkáját (1997) a magyar nép globális vándorlásairól, metamorfózisairól, megdöbbenünk, és Rudbeck Atlantisz-álmaim már nem is tekintjük lehetetlennek. Ehhez képest Csicsáky Jenő fantazmagóriája gyenge vízió (vö. HONTI 2010: 181–182), még talán a 19. századi Horvát István látomásai is (vö. DOMOKOS 1998: 93–95). De feltehetően mindezt túszárnyalja Katona István könyve, az „Ó-héber gyökiszavak a magyar nyelvben”. 1941-ben jelenik meg ez a (szerintem talányos) könyv, akkor, amikor már réges-régen leáldozott a héber–magyar nyelv hasonlítás. Talányos a dedikálása is: Serédi Jusztinián, hercegprímás. Talán valamilyen számunkra ma már érthetetlen célzás?

6. Ami még közelebről a héber nyelvet illeti, nagyon elnagyolt általánosítással szólva meg lehet jegyezni, hogy a tágabb Európában (Nyugat-Európa) a héber nyelvvel való foglalatosság, hasonlítás, fordítás egyfajta spirituális szerepet tölt be: lásd például a német Reuchlin kijelentését: „Ha héberül olvasok, úgy hiszem, hogy magát Isten szavát hallom” (Borst 1957–1963. 3/1: 1049). Ugyanakkor azonban a magyar grammatikusoknál áttételes formában a héber nyelv a magyar végletes eltérését jelzi a nyugati nyelvektől egy sajátos „szillogizmus” alapján: (mivel) a héber „napkeleti” nyelv (és mert) a magyar is „napkeleti” nyelv, (ennélfogva) a magyar és a héber nyelv rokonok.

Bár a régi magyar nyelvészek (főként a 16–17. és részben a 18. században is) meglehetősen vérszegényen támaszkodtak a héber grammatikára és semmiképpen nem érdemelnek meg olyan minősítést mint „a héber rokonítás és a keleti romantika ámokfutó(!) imperialistái” (ZSIRAI 1930: 308–309) A héber–magyar nyelv hasonlítás terén, eltekintve néhány jelentéktelen grammatikustól (MEDGYESI PÁL, PERESZLÉNYI PÁL, TSÉTSI JÁNOS, GELEJI KATONA ISTVÁN stb.), több név figyelmet érdemel. Így például SZENCZI MOLNÁR ALBERT, aki ugyan magyar nyelvtanában (1610) imitt-amott magyarázatként hivatkozik a héber nyelv tanra, de távol áll tőle, hogy a magyart bármiképpen is rokonítsa a héberrel, noha külföldi barátai (pl. a jeles KECKERMANN) a héber nyelv magyar rokonságának elismerését kérik tőle. Ráadásul egy francia nyelvész (bizonyos GUICHARD) egyéb nyelvek mellett közel félszáz magyar szó eredetét mutatja be egy akkoriban igen elterjedt művében (1606), amelyet SZENCZI MOLNÁR minden bizonnyal ismert, de mereven elutasította annak figyelembe vételét, sőt határozottan kijelenti magyar nyelv tanában (1610), hogy a magyar nyelv semmilyen európai nyelvvel sem rokon. Megdöbbentően szokatlan, amit kételkedő kérdésként felvet: vajon Szkítia végein élnek-e még ma is olyan népek, amelyek a mi hun nyelvünket használják – erről ő annyit tud, mint a legtudatlanabb (juxta cum ignorissimis scio). Héber nyelvtudás tekintetében kimagasló KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY, aki a Hungaria Illustrata című magyar nyelv tanában (1665) kimondja a magyar nyelv tökéletes társtalanságát Európában (i. m. 338), de azt is kijelenti, hogy a magyar egyik nyelvnek sem dialektusa (vagyis tulajdonképpen önálló, eredeti nyelv). Mindezek alapján csak a héberhez hasonlítható. Sőt, a magyar nyelv csodálatosan eltérő jellege feletti álmélködésében még a hébert is felülmúlhatónak vélte, különösen a magyar igeragozás szédítő gazdagsága tekintetében. Így például a magyar *ver* igének szerinte 80 ragozási alakja lehetséges (i. m. 389).

Nem hagyhatjuk ki e nyelv hasonlítás vonulatból OTROKOCSI FÓRIS FERENC nevezetes, *Origines Hungaricae* (1693) című munkáját. Nem túlzás, ha őt a nyelv rokonítás atyjaként tartjuk számon. Elődeinél bővebb szó hasonlításokat végzett (héber *halom* > magyar *áalom*, héber *karam* > magyar *tart*, *karám*, *köröm*, héber *bajta* > magyar *ház*, *pajta* stb. stb.) OTROKOCSI ugyanakkor a heterogén nyelv hasonlításnak is a hazai elindítója: a héberen kívül összehasonlítás köré vonja a brit (feltehetően a walesi), a francia, a görög, az egyiptomi, a frig, a belga, a germán, a szláv, az arab nyelvet (i. m. XVI–XIX). Mindamellet nehéz volna a jelenkori parakomparativisták ősapjának tekinteni már csak azért is, mert (tudomásom szerint) hazánkban ő volt az első, aki határozottan ta-

gadta a magyar nyelv török eredetét, rokonságát. Így valójában ő volt BENKŐ JÓZSEF elődje, aki 1782-es munkájában magasabb szintű szófejtéssel és grammatikai elemzéssel teljes mértékben elutasította a magyar–török nyelvrokonságot (vö. HEGEDŰS 1959: 101–111). Érdekes egyébként, hogy talán OTROKOCSI volt az első magyar nyelvész, akire hivatkozik a Jöcher-féle tudóslexikon (JÖCHER 1750: 675). Még maga Leibniz is szóba hozza a nevét, mint „ein gewisser Otrosci”. BÁRCZI GÉZA (1975: 29) nagytudományú embernek, tudósnek minősítette. Persze nem a munkásságáért, hanem a maga korában mutatott felkészültségéért. Érdekes, hogy OTROKOCSI említett munkájával egyazon évben jelent meg LISZNYAI PAULUSNAK a héber–magyar nyelvhasználat elleni könyve (1693).

A héber nyelvhasználat eszméje nemcsak európai nyelvi társtalanságunk rejtett, áttételes kifejeződése, hanem jelzi azt is, hogy ez az irányzat teljes mértékben nyugatról áramlott be hozzánk, és mi csak „lépést tartottunk” a koral. Hozzátehetjük, hogy voltaképpen talán lemondunk egy hasznos szófejtési „ujjgyakorlatról”?

7. Nyelvi társtalanságunkat természetesen külföldön nem „áttételes” formában hangsúlyozták. Így például C. Gesner 1555-ben azt írta, hogy a magyar nyelv semmilyen nyelvvel sincs rokonságban (Gesner 1555: 51). Egy bizonyos Edward Brown, angol utazó nyilatkozata: „Midőn egyszer a bicskei templomban voltam, meghallgattam az imát és a szentbeszédet, és ámbár a velem lévő személy sok nyelvet tudott, és latinul, németül, szlávul, törökül, olaszul, valamint újjörögül is jól beszélt, mindazáltal azt mondta nekem, hogy a magyar nyelvet semmiféle nyelvből nem lehet leszármaztatni” (SZAMOTA 1891: 306). Mindezekon azonban tútesz John Bowring, angol költő és sok nyelvet ismerő tudós (különben a Magyar Tudós Társaság külső tagja), akinek már elvileg ismernie kellett a 19. sz. elején a finn–magyar nyelvi csatározásokat. Így jellemezte a magyar nyelvet: „A magyar nyelv a messzeségben áll – egyedül. A nyelvek tanulmányozásának rendkívül csekély haszna van helyes megértéséhez. Lényegében véve a saját maga formájába van öntve, s szerkezetét, összetételét bizonyosan olyan korra lehet visszavezetni, amikor a legtöbb most élő európai nyelv még nem is létezett, vagy nem is volt befolyással a magyar régióra” (Bowring 1830: Introduction). A bizánci görög Chalcondilas azt írja, hogy „a magyarok olyan nyelvet beszélnek, amely a legcsekélyebb mértékben sem hasonlít más népéhez” (Ivánka 1954: 18) Megjegyezhetjük, hogy külföldi írók, tudósítók sokat írtak a magyar nyelv különös és meglepően egységes szerkezetéről (vö. HEGEDŰS 1999–2001: 15–20).

Van azonban nyelvi társtalanságunkra utaló, lehangolóan „nyílt” hazai állásfoglalás is a 19. sz. első felében, akkor, amikor már némi fény derült finnugor rokonságunkra. Kazinczy Ferenc így borong: „A mi Nyelvünk anya, leány s ismert rokon nélkül, úgy áll a’ több Nyelvek között, mint a’ Phoenix az ég madarainak számában s mi ezt a Nyelvet szeretni tartozánk, ha illy nép és a’ maga nemében egyetlen nem volna is, mert a’ miénk” (DOMOKOS 1998: 84) Kőlcsey írja: „a magyar nyelv semmi mostan élő keleti vagy nyugoti nyelvhez nem hasonlít, legalább nem hasonlít úgy, mint a némethez” (DOMOKOS 1998: 88). Talán itt említhetnénk meg Beregszászi Nagy Pált, Mátyás Flóriánt, Kalmár Györgyöt, Budai Ézsaiást és még sokakat, akik ugyan hallottak már valamit a finnekről, lappokról, vogulokról, de kételkedtek az effélé forduló irányzatokban. Akkor még igen gyér adatok birtokában a pozitív állásfoglalást sokféle – itt nem részletezendő nehézség korlátozta.

8. OTROKOCSI után – úgy tűnik –, hogy a magyar nyelv (és helyenként nép) kutatása nagyjából három irányban mozdult el: (1) heterogén nyelvhasonlítás, (2) igen-igen lassú fejlődés a finnugor téren, (3) a magyar őshaza keresése (főleg külhoni szereplők részvételével). Ez az „őshazakeresés” végső soron azonban nem egyéb, mint a „büszke”(?) magyar nép leminősítése. Mindez egy szóban, a *Jugriá*-ban foglalható össze. ZSIRAI írja, hogy Jugra egy saját nyelven beszélő nép, amelynek északon a szamojédek a szomszédai (ZSIRAI 1930: 30). Szerinte talán a „a finnugor nyelvhasonlítás atyja” nem más, mint Halogalandi Ottár, az angol király (Nagy Alfréd, 871–901) észak-norvég hűbérese, aki az oroszországi Észak-Dvina torkolatánál megfigyelte, ill. megállapította, hogy az ott lakó *bjarmák* vagy *beormák* tulajdonképpen a finnek nyelvét beszélik (ZSIRAI 1937: 473). A fent mondottak persze csak lazán (vagy sehogysem) kapcsolódnak össze. Az igazi kérdés maga *Jugria*, hiszen ebből a szóból származnak a magyarok elődeinek elnevezései: *jogor*, *jogori*, *jugor*, *Juhri*, *juhari* és hasonló nevek. ZSIRAI az orosz őskronika (Nestor krónika) egy 1096-os eseményére hivatkozik, amikor is egy novgorodi ember *Jugrába* ment, hogy valamit elintézzon az ottani, ismeretlen nyelvű emberek között. Viszont a TSCHIZEVSKIJ (1969) által gondozott óorosz nyelvű őskronikában (Nestor krónika) valahogy minden másként van, és másként történt. Nem érdemes az időt húzni ennek részletezésével, de ez az orosz nyelvű krónika a *Jugria*-kérdésben voltaképpen fantasztikus mese: két ismeretlen néppel találkozhatunk, ahol az egyik barlangokban él, és onnan kiabál ki. Van állatbőr-csere és a szokásos egyéb ügyletek (i. m. 226–227). Az egész mesészerű történetben a magyarság (ha az) zűrzavaros topográfiája a különös. De persze vannak egyéb furcsaságok is. Mellesleg az is zavaró, hogy eredetileg olasz földön fogant meg a távoli magyarság víziója Fra Mauro „világtérképén” (Mappamondo) 1459-ben, ahol a magyarok mint „Jogoristan” lakói szerepelnek. Magyarokkal (*ugri*, *hungry* és hasonlók) találkozunk az ugyancsak olasz Giolio Pomponio Lato szkítiai útleírásában (a Don vonzáskörzetében), amely többé-kevésbé egyidős Piccolomini (a későbbi II. Pius pápa) *Cosmographia* (1458) című munkájával. Erre a munkára támaszkodva Matthias de Miechow, lengyel tudós (aki egyebek mellett nyelvtudománnyal is foglalkozott) 1517-ben (Piccolominire támaszkodva) Krakkóban megjelentetett egy tanulmányt *Tractatus de duabus Sarmatiis* címmel (vö. STIPA 1990: 31–32). Miechow helyreigazítja az orosz őskronika mesés elemeit (l. BRUNNHOFER 1910: 271–272), és kifejti, hogy Juhrában vagy Jugriában egyáltalán nincsenek kellemes állapotok, ellenben kegyetlen hideg van, és a lakói (a juhrik vagy szerinte hungarik) állandóan szenvednek; állatok bőrével ruházkodnak, lombátrákban laknak. Nincs kenyérük, vadállatok húásával táplálkoznak, és olyanok, mint az esztelen vadak. Egy ugyancsak lengyel tudós (Nicolaus de Rosenberg) azt írja, hogy a hunoktól származó magyarok (Ugri, Ugrici) egy *Ugra* nevű folyóról kapták a nevüket. Ebben a leírásban is szélsőséges etnikai lefokozásról olvashatunk. Az Ugra folyónál lakó nép bálványimádó vad nép, idegen tőlük bármiféle „humanitás”, nyers húst esznek stb. Összезavarodik azonban az eddig kialakult kép S. Frank (1534) leírásában, mivel eszerint a Juhra (*Jugria*) tartomány nem a jéghideg északon, hanem a Don közelében terül el. A nép jellemzése a már megszokott: lakosai sem nem szántanak, sem nem vetnek, vadakból és halakból élnek, lakóhelyeik pedig az erdőkben épített nyomorult viskók – a Napot és a Holdat imádják, más népektől eltérő nyelvet beszélnek, amelyet az új Magyarországba

is bevittek és megtartottak (I. SZAMOTA 1891: 507–508). Nemsokára ismét változott a magyarok (jugrik) földrajzi helyzete. Egy cári megbízott (D. Gerasimov) egy térképvázlatot vitt Rómába, amit megmutatott Paolo Giovionak, akit nagyon érdekelt (kereskedelmi szempontból) az uráli átjáró. A térképen feltárult az Uráltól az Ob folyóig terjedő hatalmas tartomány, ahol nyomorúságos körülmények között élnek az inogurik (jugrik), akiknek a törzsei az Ugolici (vogulok) és az osztjások (I. STIPA 1990: 68–69).

Csakhamar ismét s Don melléki sűrű erdők közepébe helyezték a magyarokat és rokonaikat, és ezt a területet *Juhrá*-nak nevezték (I. Münster 1544: DXXVI).

Egy további találatás: Boemus (1582: 228) szintén valahová, a Don mellékére („non longè á Tanais”) helyezi a magyarságot, amelyet *Juhrá*-nak nevez. Ez nyomorúságos régió sűrű erdőkkel, ahol nagyon hideg van. Lakói itt is a Napot, Holdat, sőt a csillagokat imádják.

Erről a helyről ismét messze kerülnek őseink: az Északi-tenger mellékére. Egy idő múltán innen, e nyomorúságos helyről a meotiszi mocsarakhoz húzódtak le, majd onnan Pannóniába vonultak. A sok vándorlás közben szerepelt Attila is, meg a hun hadjáratok. És közben Juhrát, Jugriát merész fonetikai fogással Ungariának, Hungariának keresztelték el. Egyébként a tudós Scaligernek már korábban feltűnt, hogyan lett *Juhrá*-ból *Jugri*, majd *Ungri* és *Hungari*. Nem tudta megmagyarázni, csak azt fejtegette: valahogy mássalhangzók kölyezetében a *h*-ból gyakran *g* lesz, és ez fordítva is előfordul, így lehetséges pl. *Volga* > *Volha* típusú hangváltakozás (Scaliger 1576: 726).

Ez volna a *Jugria*-kérdés igen erősen lerövidített változata. Sok mindenről kellett volna még szólni, így például OTROKOCsiról, Herberstein báróról és még sokakról. Ráadásul a nyelvről magáról alig esik szó, ami egyébként nem meglepő. Szempontunkból azonban az a döntő vonulatuk e hihetetlen vándorlásoknak, hogy a beszámolókon átsüt a lesajnáló etnikai lefokozás, és mindez azután kap nemzetközi nyilvánosságot, amikor a magyar Julianus barát 1235–1236 táján csodálatos (és előre eltervezett) keleti utazása eredményeként csakugyan találkozott őseink leszakadt maradékával valahol a Volga (Ethil, Etil) környékén, és akik magyarul meg is értették egymást (eltekintve azoktól a nem csekély nyelvi változásoktól, amikor az ott élők elődei elváltak a majdani honfoglaló ősöktől). Lehet, hogy a mongol vihar elsodorta e távoli magyarokat, de az a meglepő, hogy a 17. században egy magyar (származású) jezsuita pap kalandos körülmények közt – ugyancsak a Volga környékén – magyarokra bukkant. Természetesen a pap és az ottani magyarok kölcsönösen értették egymást, vagyis magyarul beszéltek. Maga SAJNOVICS is megemlíti (kissé pontatlanul) ezt az eseményt (vö. VÉRTES O. ANDRÁS 1963: 411–412). Ez a hír „nemzetközi” karriert futott be, maga Leibniz is többször említi 1692-ben ezt az esetet, sőt HERVAS Y PANDURO, a kitűnő spanyol nyelvész is megemlíti (HERVAS 1802. 3: 243). RÓNA-TAS szerint (1996: 253, 263) a honfoglalással nem szakadt meg a kapcsolat a keleten maradt (rekedt?) magyarokkal. Vajon mindez azt jelentené, hogy számunkra immár megoldódott volna a magyar nyelv rokonságának kérdése? A feltevés különös, és bizonyítani sem lehet.

Természetesen magyar részről nem maradt megfelelő válasz nélkül a korábbiakban elemzett etnikai leminősítés, de ezt most nem részletezzük. Viszont tudnunk kell, hogy még a 18. századi (!) Franciaországban a távoli utazásokról szóló irodalom is meglehe-

tősen kedvezőtlen összképet rajzolt eleinkről és rokonainkról: a magyarok és a rokonaik barbárok, rendkívül csúfak, nyers húst esznek, kedvenc italuk a vér, továbbá az égitesteket imádják, de emellett még egyes állatbőröket is vallásos tiszteletben részesítenek (VÉRTES O. AUGUSZTA 1938).

9. Talán a legfontosabb (és némelyek által) már nem „korszerű”-nek, meghaladottnak (vagy túlhaladottnak) minősített kérdés: finnugor rokonságunk. Az csak természetes, hogy e téren számos részlet (esetleg még) vitatható, ill. még továbbgondolható, de semmi esetre sem úgy, hogy e rokonságot alkotó nyelveket „számúzve” más tájakon található nyelvi rendszereket veszünk figyelembe (pl. sumer, török, ajmara, mongol, kecsua stb.).

Egyébként történetileg nézve vannak különös véletlenek a finnugor rokonság felismerésének folyamatában. Vajon hogyan alakíthatta ki SYLVESTER a magyar grammatikájában forradalmian új nézetét, miszerint a magyar az európai nyelvektől nagyon különbözik, az agglutináló („posztpozicionális”) nyelvtípushoz tartozik, noha ennek ő nem is volt tudatában. Maga SZATHMÁRI ISTVÁN (1958) is igen szokatlannak ítélte meg általában SYLVESTER nyelvtanát abban a korban.

Érdekes viszont, hogy – már majdnem karnyújtásnyira tőlünk – S. Münster Cosmographia című könyvében (1544!) már tud a finn nyelvről; interlineáris formában lefordítva közli a Miatyánkot, és hangsúlyozza, hogy a finn nyelv semmilyen rokonságban sem áll sem a svéd, sem a szláv („Moscovyte” és a „Polendische”) nyelvekkel (a DXIX jelzésnél). Ugyanakkor 12 finn szót is feljegyez, mint Gott – finn *Jumala*, Brot – finn *leipä*, Erde finn *Ma* stb. (i. m. DXX). Ugyanitt – tudommal elsőként – közli, hogy a finnnek csak a lapp nép és nyelv rokon.

Éppen a közeli és távolabbi szomszédaink intenzív érdeklődése, kíváncsisága teszi lehetővé a finn és magyar nyelv közelségének, rokon vonásainak felismerését. Érthető tehát, hogy nem mi fedeztük fel a finnségi nyelvek felé vezető utat. Egyébként van biztos és bizonytalan feltételezés a finnugorság felismerése terén. Az egyik igazán fontos és biztos iránytű SZENCZI MOLNÁR ALBERT latin–magyar szótára (1604), amely lehetővé tette a külföld számára a szókincs egyes elemeinek összehasonlítását, a strukturális hasonlóságok keresését.

A feltételezéseknek van (talán) egy korábbi időpontjuk is: BALÁZS JÁNOS (1961) nem tartja kizártnak, hogy Melanchton és Luther barátságos házában magyar (pl. Sylvester) finn, észt, lív diákok is találkoztak, és személyesen megismerhették egymást a 16. század húszas, harmincas éveiben. Viszont nyelvükre vonatkozó utalást (pl. a hasonlóság említését) nem találunk. De éppen a már említett gazdasági, politikai és ezek nyomán művelődéstörténeti akadályok miatt a magyar–finn nyelvrokonság felfedezése érthetően külhoni nyelvészek kutatásai alapján kezdett formát ölteni. Kétségtelen, hogy a finn–magyar nyelvrokonságot svéd irodalmárok, szótárkészítők fedezték fel. Így elsősorban G. STIERNHJELMÉ az érdem, aki már 1661-ben rámutatott a finn–észt–lapp nyelvrokonságra, de csakhamar felfigyel SZENCZI MOLNÁR szótára alapján bizonyos finnségi vonásokra is. Hasonló eredményre jut tanítványa, BENGT SKYTTE is (vö. STIPA 1990: 141, 143–144). Egy időben úgy tűnt, hogy a már említett nagy fantaszta fia, az ifjú OLF RUDBECK fedezte fel a finn–magyar nyelvrokonságot 1717-ben. Egy gót nyelvvel foglalkozó írásában a Szentírás egyes homályos részeit elemezte, és a munkájához csatolt egy

gót–kínai nyelvi hasonlóságot tárgyaló részt, majd ezt követte magyar–finn szóhasonlítása (kb. 100 szó) (STIPA 1990: 142). Az igazi felfedező azonban MARTIN FOGEL (hamburgi orvos és polihisztor), aki az 1690-ben elveszett (majd a 19. században megtalált) kéziratában nemcsak a szókincs, hanem a grammatikai jegyek jelentőségét is komolyan figyelembe veszi finn–magyar nyelvhasonlításában (STIPA 1990: 87, 94–5). A svédek dominanciája azonban folytatódik. 1730-ban jelenik meg Stockholmban egy svéd kapitány, PH. J. VON STRAHLENBERG feltűnést keltő munkája: *Das Nord- und ostliche Theil von Europa und Asia*. 1757-ben még francia nyelvű fordításban is megjelent. Mintha a korábban említett népi leminősítésünk olvadásának tekinthetnénk? Persze STRAHLENBERG nem volt nyelvész, még talán műkedvelőnek sem igen tekinthetnénk, viszont nyelvtudománytörténetileg jelentős munkát végzett, többet, mint svéd elődei, viszont a szavak lejegyzései elképesztően hibásak (nyomdahibák?). Így pl. a finn *Sade* ’eső’, a *Saude* ’szív’ stb. (ZSIRAI 1952: 14). A finn *Jumala* (vagy *Gumala*) ’Isten’ szerinte biztosan arab eredetű, a lapp *Immel* pedig egybeesik a német *Himmel* szóval (STRAHLENBERG 1757. 1: 313). A második kötetben (2: 155–165) az ázsiai szkitákról beszél és főként a tatárookra gondol.

A tatárok – írja – számos ágra bomlanak (jakut, kalmük, csukcs stb.), és ezek között foglalnak helyet az általa ismert finnugor népek: a finnek, a „felső” magyarok vagy székeltek, a vogulok, a mordvinok, a csuvasok, az udmurtok, az osztyákok, az észtek, a lívek (i. m. 165–248). Sajnálatosan kevés szó esik a magyarokról, a szerző érdeklődése erre nemigen terjedt ki.

Jóval túlszárnyalja Strahlenberget a kiváló tudós, J. E. FISCHER, aki már 1720-ban, majd 1747-ben foglalkozott szógyűjtemények formájában szibériai (többnyire finnugor) nyelvekkel. A szavak lejegyzései sokkal pontosabbak, de még inkább pontosak az uráli nyelvek csoportosításai. 1770-es munkájában közli – több más szó mellett –, hogy *Isten* szavunk perzsa eredetű (*Jisdan*), mint az *ezer* is (FISCHER 1770: 38). Szempontunkból és általánosságban véve a kétkötetes, 1768-ban megjelent *Sibirische Geschichte* című munkája a leginkább elfogadott, akkoriban a legmagasabb szintű és a legszélesebb áttekintést adó írás, illő a felvilágosodás századához. A mai olvasó talán csak azon döbben meg – szerintünk természetesen –, hogy e „felvilágosodásban” FISCHER a világ teremtését 7007-re teszi, Krisztus születését pedig 5508-ra (i. m. 179). Nagyon rövidre fogva, FISCHER nyolc szómutató táblázatba sűrítve bemutatja az akkor fellelhető uráli nyelveket, sokkal hozzáértőbben és írásbeli megjelenítésben összehasonlíthatatlanul pontosabban, mint Strahlenberg.

Teljesen világos ezek után, hogy nyelvi rokonságunkat *k ü l h o n i k u t a t ó k f e d e z t é k f e l*. Nálunk ez a folyamat csak 1770-től kezdődik SAJNOVICS *Demonstratio...* című művének megjelenése után, és kifejezetten csak a lapp és a magyar nyelv közti hasonlóságokkal foglalkozik (noha kitekint a finn nyelvre is). SAJNOVICS munkásságát többen túlértékelik. Az érdeme voltaképpen csak az, hogy ő az első magyar, aki a tárgyalta rokonsági kérdéshez részletezően hozzászólt.

Csak a 18. század végén jelentkezik GYARMATHI SÁMUEL sokkal fejlettebb és teljesebb körű finnugor (uráli) és magyar nyelvhasonlításával, az *Affinitas...* című munkájával (1799), amely előkelő helyet biztosított számára a vezető európai nyelvészek között. Érdekeit TH. BENFEY (1869: 278) is méltatja. GYARMATHI voltaképpen jelentős metamorfózison megy át, ugyanis az 1794-es munkájában, az *Okoskodva tanító nyelvmesterben* még meg-

jegyzi, hogy az európai nyelvektől nagymértékben elütő magyar nyelv „sok dolgokban hasonló a’ Sidó, Káldéai, Samariai, Syria, Coptica, Szeretsen, és Arabiai nyelvekhez” (i. m. XIII). AUGUST SCHLÖZER, a neves göttingai nyelvész (aki különben gyűlölte a magyarokat) vette rá GYARMATHIT, hogy váltson szemléletén, és vegye igen komolyan figyelembe a finnugor kutatások fejleményeit. GYARMATHI ezt kitűnően végrehajtotta, de munkájában most nem mélyedhetünk el, mert kénytelenek vagyunk ismét emlékeztetni a súlyos mohácsi vész hosszan nyúló árnyékára és idézni Oláh Miklósnak Kelemen pápához írt megrázó, látnoki levelének egy részletét: a törökök „féktelen pusztítást tettek mindenben, úgyhogy az akkor elszenvedett dúlás és rombolás emlékét századokig nem fogjuk elfelejteni” (KOVÁCS 1971: 614; kiemelés tőlem, H. J.). Nem ok nélkül állapította meg BÁRCZI GÉZA (1975: 195, 197), hogy „A kulturális visszafejlődés, vagy pontosabban a fejlődés állandóan csökkenő üteme mind jobban mutatta Magyarországot és a nyugat közötti színvonalkülönbséget, s a következő századokban mindinkább nyilvánvaló lesz a magyarság fokozatos lemaradása” (kiemelés tőlem, H. J.).

Már Csokonai 1795-ben egy ismeretlennek írt levelében így kesereg: „ugyan felserkentenek Hazánkban néhány szebb lelkek által az ő mélyl álombokból a’ tudományok, de úgy látszik ismét valami titkos erő őket opiumozta (...). A Hazát egy különös megzsibbadásba látom” (BENKŐ 1960: 10). BENKŐ úgy ítéli meg, hogy „a magyar felvilágosodás legalábbis részben kívülről jött eszmék sugallatából táplálkozott” (1960: 232). Mindezek azt (is) jelzik, hogy – bármilyen sajnálatosak is – nyelvünkkel összefüggő rokonítási eszmék külföldről áramlottak be, vagyis végső soron „szerencsétlen módon majmoljuk a külföldieket” (KOVÁCSÓCZY 1823: 68–69). Fentiekkel összefüggésben nagyon is átgondolásra készítő és részletes elemzést nyújt SZAKÁLY FERENC (1990: 98–138).

Ám GYARMATHI korszakos munkája nem termelt azonnal gyümölcsöt. Jöttek-mentek az igen alacsony szintű „epigonok” mint Halmágyi, Torkos, Bugát, Hermann Ottó stb. Jellemző a derék Kállay Ferenc nyelvhasználati kavalkádja, amely ugyan elfogadja a finnugor („finnus”) rokonságot amolyan Baráth-féle „globális”, legképtelenebb szempontú alapon (l. Kállay 1844-es és 1861-es, idézésre is érdemtelen munkáit).

A 19. század elején voltak érdekesnek mondható elgondolások is a finnugorság kapcsán. Csak egy nevet említék: I. A. Fessler (1815). Ő akkortájt nem mai értelemben vett „dilettáns” módon feldolgozta a magyar történelmet, és mellesleg egy fantasztikumba hajló elméletet is alkotott a magyar nyelv eredetéről. Eszerint a magyarok (talán „indoszkiták”?) valahonnan mélyen délről elindulva (talán az Indus mentén?) észak felé vonultak és átvergődtek az Indukuson (?), majd a végtelen sztyeppékre érve összeköttetésbe kerültek a „finn hordákkal”. Szerinte a finnek átvették a magyar nyelv gerincét, ám van egy sereg szó (*teve, oroszlán, hiúz, ördög* stb.), amelyek már a türk nyelvekből kerültek a magyar szókincsbe (nem is szólva az ismeretlen eredetű szavakról) (l. HEGEDŰS 1995: 156–162). Egyébként nagyjából Fessler idejétől keltezhetően meglehetősen bonyolult helyzet alakult ki a magyar nyelvhasználat történetében. Így például kivirágzott a különféle kompromisszumok sorozata: héber + hun, szkíta, finn, török stb. eszmék összefonódása (Beregszászi Nagy Pál, Bitnicz Lajos, Révai Miklós, Ágoston Antal, Kiss Bálint, Keresztesi József, Lakatos György és mások). Már itt meg kell jegyeznünk, hogy a finnugor rokonság egyáltalán nem az osztrák kamarilla által sugallt eszme, hiszen éppen egy

osztrák tudós, J. CH. ENGEL (1813: 51, 73) azt a nézetet vallja, hogy a magyar a héber és a finn nyelvvel rokon (pl. héber *jabad* 'szolga' > magyar *jobbágy* stb.), továbbá, az ugyancsak osztrák W. OBERMÜLLER (1871) határozottan tagadja, hogy a magyaroknak bármiféle közük is lenne a vogulokhoz vagy a finnekhez. Szerinte a magyarok a keltáktól, mi több, a médektől származnak. Az is valószínűsíthető azonban, hogy a magyarok őstörténete Ábrahám idejébe nyúlik vissza, aki Krisztus előtt kétezer évvel élt.

Ami ekkortájt igencsak hiányzott, az a hangtörvények ismerete. Ezért is jelenthette ki SZINNYEI már 1879-ben, hogy RÉVAI legtöbb tévedése abból származott, hogy nem ismerhette a különféle hangváltakozásokat, „s így nem tudhatta, hogy ennek vagy annak a magyar hangnak milyen felel meg a rokon nyelvekben” (SZINNYEI 1879: 252–253).

10. A 19. század közepe tájától (de korábról is) azonban talán a legnagyobb nyelvészeti hullámverés az volt, amikor egy döntőnek tekinthető fordulat közepébe került a magyar nyelv rokonítása, és ennek folyománya még ma is érzeteti hatását, és ki tudja még meddig. Ez is igen jelentősen érzékelteti a magyar nyelv rejtelmes mivoltával kapcsolatos találgatásokat. Ez volt az Otrokocsi kapcsán már említett, ún. heterogén nyelvhasznítás hatalmas túlburjánzása, „globalizálása”, messze túlnyomó mértékben és többségben külföldi nyelvészek által.

Sok csekély jelentőségű háttérkörményt mellőzve csak a leglényegesebb nyelvhasznítási nézeteket, vélekedéseket említjük meg, hozzátéve, hogy semmiféle logikára utaló csoportosítás (pl. nyelvek szerinti) nem lehetséges (legalábbis jelenleg nem).

Az egyszerűsítés végett, továbbá terjedelmi okok miatt időlegesen általában csak a szerző nevét, zárójelben pedig az írás megjelenésének dátumát, majd címszavakban a magyarral (is) összehasonlított nyelvet említem. Csillaggal (*) jelölöm a felhasznált irodalom jegyzékében a fontosabb szerzők munkáinak címét. Megjegyzem még, hogy a 18–19. század során a már széles körben ismert szógyűjtemények (PALLAS 1786, 1787, HERVAS Y PANDURO 1785, J. CHR. ADELUNG 1806–1817 és mások) természetesen tartalmaznak magyar szavakat is, de a nyelvi rokonságról vajmi kevés szó esik bennük.

Feltételezhetően J. KLAPROTH (1802) volt az, aki először tett említést az ún. turáni nyelvekről. Ugyanő (*) 1823-ban ugyanazon munka második kiadásában (1831) már a japán–finnugor nyelvrokonságot elemzi, sok magyar szót felhasználva, de a magyar nyelv kapcsán a tibeti nyelvet is szóba hozza, nem is szólva a cserkesz, az angol, a maláj egyes szóegyezéseiről. CHR. G. ARNDT (1827) magyar–baszk, finnségi (csud) nyelvek, továbbá mandzsu, tunguz, csukcs, örmény, hindosztani, tamil, japán, héber, káld, de a magyar mint szkíta–kelta ősnelv a csuvas, jakut, tatár nyelvekkel áll közvetlenebb kapcsolatban). S. CASSEL (1848) a magyar nyelv szókincse: szanszkrit, görög, perzsa, formózai, héber, német, oszét, angol, gót, mongol, kelta, grúz, mingrél. W. SCHOTT (1856) szerint a magyar nyelvben szíami–héber nyomok rajzolódnak ki; MAX MÜLLER (1854) a turáni nyelveket részletezte: itt elsősorban a magyar nyelv sajátosságai, a (posztpozicionális) struktúra jellegzetes vonásai dominálnak, pl. török, lapp, finn, tamil (tamil), malabar, gond, kanarez (kannada), nalku, telugu, kínai, mongol, maláj, tibeti, maori, tahiti, munda, korják, kamcsadal, kambodzsai, grönlandi eszkimó, baszk, iráni, sémi nyelvekben. CALDWELL (1856) a következőket szerepelteti: magyar–ugor–török–mongol, dravida

nyelvek, egyiptomi, etióp, arab, szír, szubhimalájai nyelvek, avan, mikir, koreai, szuani, laz, grúz, mongol, poliinéz, ausztráliai törzsi nyelvek.

Az 1852-es év igen fontos évszám a magyar nyelvhasználat (parakomparatív) történetében: ekkor jelenti ki az angol E. NORRIS az ún. behisztni (bizotuni) ékírásos sziklafeliratok alapján, hogy az ékírások nyelve magyar, (ugor) finnugor, török, mongol. Az ugyancsak angol A. C. RAWLINSON (1853) az ékírások alapján felveti a szkíták szerepét, majd a szkíták globális vándorlását és eközben az „álneveit”: etruszk, pelazg, perzsa, finnugor stb. 1859-ben jelent meg J. Oppertnek (a Magyar Tudós Társaság Tagjának) nevezetes, szinte fáklyavivő munkája, amely a mezopotámiai ásatásokról és főként az ékírásról szól, amely mögött meghúzódó nép a *sumer* volt. Eredetileg a kutatók még méd-szkítának, szkítának, akkádnak, kálának nevezték. Ám Oppert szerint a *sumer* elsősorban a magyarra hasonlít a mongol, a török és a tatár mellett; M. BUSCH (1859) szerint a sumereket a finnek, a magyarok, a törökök képviselik; FR. LENORMANT (1874) szerint a sumerek a mai finnek, magyarok, törökök, mongolok, cseremiszek, mordvinok. Sokakat lázba hozott ez az új fejlemény, még HUNFALVY PÁLT is (*1856), de őt a *sumer* kevésbé érdekelte, sokkal inkább a dakota indiánok nyelve, amelyben indogermán, sémi és urál-altaji nyelvi hasonlóságokat talált. Pár évvel később azonban áttért a finnugor nyelvészet művelésére.

Még tovább szöhetnénk a szálat a külhoni sumerista nyelvészekről (akik közül többen figyelembe vették a finnségi nyelveket is). A döntően fontos tény azonban az, hogy nem magyar elme leleménye a *sumer*–magyar nyelvi rokonság. Ennek hazai követői láthatóan gyémántra bukkantak ebben a veretes ősből. Úgy véljük, szakaszokra lehet bontani a hívőket és a követőket. Az első szakasz körülbelül az 1855-től 1942-ig terjed. Tulajdonképpen nem volt nagy „felhajtás”, inkább megilletődött és némileg örvendező írás jelent meg (de kritika is). Íme néhány „sumerista”: Csengery Antal, Ribáry Ferenc, Kápolnai P. István, Giesswein Sándor (az MTA tagja), (talán) Torma Zsófia, Nagy Géza, Ferenczy Gyula, Somogyi Ede, Galgóczy János, (s közülük némiképp kimagaslóan) Varga Zsigmond. A második szakasz néhány meghatározó egyénisége: Bobula Ida, (a kissé mérsékeltebb) Padányi Viktor, Baráth Tibor (pánmagyar elméletével), Badiny Jós Ferenc (talán ő volt a „próféta” az emigrációban, de még hazatérte után is), Csőke Sándor, Götz László, Dudás Rudolf, C. G. Gosztony (vö. GOSZTONYI *1975, a *sumer* nyelv összehasonlító szótára), Horváth Gyula, Foyta István, aki az emigrációs létből fakadó érzés-szindrómát így fogalmazta meg: „Úgy tűnik, mintha nagy elesettségünkben magunk felé fordulnánk, vigaszt, erőt és reményt merítve többezer éves múltunkból” (FOYTA 1961: 3). A harmadik szakasz talán a 2000-es évektől máig terjedő időszakot öleli fel a maga zürzavaros, heterogén nyelvhasználatával (pl. kelta–magyar és a török–magyar, *sumer*–magyar nyelvrokonság kitarító hirdetésével). Jelentkeznek az „alternatív” mondott irányzatok is, mint pl. a sehová sem vezető „gyökelméletek”. Ennek már Leibniz korában (sőt előtte is) voltak lelkes követői, nálunk később CZUCZOR GERGELY és FOGARASI JÁNOS. Sőt találkozhatunk a megfoghatatlan „hálózati” nyelvészeti felfogással is.

(Folytatjuk.)

SZEMLE

Csernicskó István, *Államok, nyelvek, államnyelvek* *Nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867–2010)*

Gondolat Kiadó, Budapest, 2013. 575 lap

A szociolingvisztika egyik speciális területéről, a nyelvpolitikáról készített időszzerű s úttörő történeti szociolingvisztikai munkát CSERNICKÓ ISTVÁN. Időszzerű a monográfia azért, mert a nyelven kívüli, de a nyelvhasználat lehetőségeit, így alakulását s nyelvi közösségek és nyelvek sorsát nagyban befolyásoló tényezők társasnyelvészeti keretben való módszeres számbavételét minden kisebbségi helyzetben levő közösség esetében sürgeti az idő. A szerző számos publikációban adta bizonyosságát szakmai fölkészültségének, Kárpátalja magyar közösségi élete és nyelvhasználati gondjai – kárpátaljaiként – belülről való alapos ismeretének, valamint annak a kutatói ars poeticának, hogy vizsgálataival elsősorban szűkebb közösségének használni is kíván. Könyve azért érdemel figyelmet szélesebb körben, mert a Kárpát-medence a maga mindig is többnyelvű voltával s különösen 19. és 20. századi mozgalmas történetével tálcán kínálja az olyan, a nyelvek életével szorosan összefüggő etno- és nyelvpolitikai összefüggések vizsgálatát, amelyek ilyen koncentrátságú együttlállása ritkaság, ha ugyan nem kivételes Európában. Azaz a Kárpát-medence nyelvpolitikai szempontból (is) kitűnő kutatási terület múltja és jelene tekintetében egyaránt. Magyar szempontból nézve például: jelenleg nyolc államban beszélnek őshonos lakosok anyanyelvüként a magyart, változatos és változó politikai és nyelvpolitikai viszonyok között. Kárpátalja vezet abban a tekintetben, hogy 1867 után hat különböző államhoz tartozott: az Osztrák-Magyar Monarchiához, Csehszlovákiához, el nem ismert, rövid átmeneti állapotában Kárpáti Ukrajnához, a Magyar Királysághoz, a Szovjetunióhoz és Ukrajnához, ill. ma is az utóbbihoz tartozik). A trianoni békediktátumot követő időszak nyelvi szempontból legfontosabb tényezője a kisebbségek nyílt vagy burkolt asszimilálására törekvő állami szintű nyelvpolitika volt. A történeti áttekintés, amelynek megírására CSERNICKÓ vállalkozott Kárpátalja vonatkozásában, tényközléseivel tükröt állít az olvasók elé: a szembesülés a múlt és a közelmúlt tényeivel igencsak tanulságos lehet, ha komolyan vesszük a rómaiak mondását: a történelem az élet tanítómestere. Ha készülne a Kárpát-medence mindegyik országából a CSERNICKÓÉHOZ hasonló leírás, önmagában is esemény lenne a nemzetközi szociolingvisztikában.

A tudományos megközelítés esetében mindig kötelező a tény- és tárgyszerűségegre törekvés. Ebben a témakörben különösen is, minthogy „Abban a kelet-közép-európai térségben, ahol Kárpátalja is található, gyökeresen eltérő történeti kép él az egymás mellett élő népek kollektív tudatában. Ami az egyik nemzetnek fényes és dicső múlt, azt a másik a sötét elnyomás időszakaként éli meg” (13). Jól érzékelté CSERNICKÓ az ukrán nyelvpolitikai helyzet változandóságát könyvének írásakor („képtelenség tisztán látni”: 10), mert azóta bizony visszavonták a korábbi ukrán kisebbségi nyelvi törvényt, s a krimi események miatt váratlan fordulatot vett az egész ottani politika. 2014-ben FEDINEC CSILLÁVAL társszerzőségben jelent meg Ungváron az az ukrán nyelvű kötet, amelyben a kárpátaljai

régió nyelvpolitikai történetét 1867-től 1944-ig mutatják be (Наш місцевий Вавилон: ez nagyrészt megfelel CSERNICKÓ magyar nyelvű könyve vonatkozó fejezeteinek). A más nyelven, ez esetben a terület mai államnyelvén való közzététel, illetőleg ezzel a nyelvpolitika fontosságára való figyelemfelhívás, a tudományos ismeretterjesztés ilyen formában történt megvalósítása jó ötlet volt.

Vizsgálatában a szerző nem veszik bele a részletekbe, mert a tágabb kontextusról nem feledkezik meg. Vállalt, nem könnyű feladatát sikerrel elvégezte: a szóban forgó régió az elmúlt másfél században nyelvpolitikailag fontos, részben máig ható eseményeit, történéseit és törekvéseit tárgyyszerűen, informatív módon foglalta össze. Könyvében 53 táblázat, 40 ábra, 12 térkép, számtalan különféle dokumentum (például: fénykép, képeslap, igazolások) másolata olvasható (élt tehát a szerző a nyelvi tájkép jelzésszerű bemutatásának a lehetőségével is). Mintegy 800 tételes bibliográfia mellett részletes tárgy- és névmutató könnyíti meg az olvasók tájékozódását. A szerző munkájának több mint felében az ukrainai helyzettel foglalkozik.

A kötet a régió történetének a tanulmányozásához is fontos forrás. Egy nyelvtudomány-történeti adalék: magyarországi nyelvészek is részt vettek a szomszédos országok magyarságával való kulturális kapcsolatok (titkos) komplex vizsgálatában az 1970-es évek elején (DEME LÁSZLÓ, ÉDER ZOLTÁN, GRÉTSY LÁSZLÓ, SEBESTYÉN ÁRPÁD: 454).

A figyelemfölvívó szándékú ismertetés okot és alkalmat kínál annak megemlítésére, hogy a feladatkörük révén érintett döntéshozók számára tanulságos volna jobban ismerni a múltat a nyelvpolitika szempontjából is. Másként fogalmazva: minden, szaktudományos vonatkozású kérdéskör esetében a politikusoknak kötelessége volna döntéseiket a tudományos kutatások eredményeinek figyelembe vételével, azaz a szakma meghallgatásával meghozni. Amikor tehát például nyelvstratégiáról van szó (márpedig erről egyre több szó esik), a szaktudományt megkerülhetetlenül fontos tényezőnek kell tekinteni. (ILLYÉS GYULA 1937-ben írta ZSIRAI MIKLÓS Finnugor rokonságunk című könyvének tanulmányozása után: „Mennyi tanulság, mennyi szomorú tapasztalat, mennyi intő példa az okulásra, akár politikai vonatkozásban is”: Nyugat 1937/2: 133 – pedig nem is nyelvpolitikai célzatú szakmunkáról írta ezt a véleményt.)

KISS JENŐ

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Cicero összes retorikaelméleti művei

Szerk. ADAMIK TAMÁS. Kalligram, Pozsony, 2012. 752 oldal.

1. Cicero retorikaelméleti műveinek magyarra fordítása és kiadása hiánypótló a retorikával foglalkozó ókori művek sorában. A kötet megjelenésével közel teljessé vált az a sorozat, amely ARISZTOTELÉSZTől egészen QUINTILIANUSIG a retorika alapműveit foglalja magába; CICERÓNál teljeseedik ki mindaz, amit a Kr. e. 320-as években ARISZTOTELÉSZ elkezdett: a retorika részeinek és feladatainak sokoldalú megvitatása. A kötet hét művet tartalmaz, ezek közül négy (A feltalálásról, A szónokról, A szónoki felosztások, Topica) most jelenik meg először magyarul. A Brutus című dialógus harmadik, A legkiválóbb szónok című értekezés második magyar fordítás. A szónok című mű pedig KÁRPÁTY CSILLA modern fordításában, terminológiai szempontból revideált formában került bele a kötetbe.

A kötet szerkesztője ADAMIK TAMÁS, a klasszika-filológia professzora, az alapvető retorikai művek fordítója és szerkesztője. Keze alól került ki ARISZTOTELÉSZ Rétorikája, a Cornificiusnak tulajdonított, C. Herenniusnak ajánlott retorika bilingvis kiadása, QUINTILIANUS 12 könyvből álló Szónoklattana, IOANNES SARISBERIENSIS (Salisburyi János) Metalogiconja és a sorban utolsóként CICERO összes retorikaelméleti művei. QUINTILIANUS és CICERO fordítását tanítványaival együtt készítette.

2. A kötet elején, a terjedelmes Bevezetés című tanulmány (15–78) három témakört tárgyal részletesen: 1. Cicero ifjúsága és tanulmányai; 2. a hét mű egyenkénti részletes ismertetése; 3. Cicero Magyarországon. A tanulmányt bibliográfia zárja, amely tájékoztat a CICERO-művek kiadásairól, kommentárjairól és a retorikaelméleti művekről szóló fontosabb tanulmányokról.

Cicero tanulmányainak bemutatása után az egyes művekhez tartozó ismertetések következnek: a mű keletkezésének körülményei, okai (pl. visszautasíthatatlan felkérés), valamint a megírás, illetve a megjelenés ideje; a mű szerkezeti áttekintése és mondani-valójának vázlatos bemutatása hasznos keresztmetszet lehet azoknak, akik nemcsak a tartalomjegyzékből kívánnak tájékozódni, hanem az egyes fejezetek felépítését is meg kívánják ismerni. Ez utóbbiban a témák paragrafushatárainak meghúzése is segítséget nyújt. A kötet formailag a modern filológiát szolgálja: a lábjegyzetek hivatkozásokat, kiegészítő információkat hordoznak a szövegben magyarázatra szoruló szavak, nevek, kifejezések jelentéséről, pontos lelőhelyéről, fordításáról, továbbá az előzménynek tekinthető művekkel közös részekről (ilyen pl. a C. Herenniusnak ajánlott retorika).

3. Cicerót tartják a normatív latin nyelvhasználat első képviselőjének (bővebben: ADAMIK BÉLA, *A latin nyelv története. Az indoeurópai alapnyelvtől a klasszikus latinig.* Argumentum, Budapest, 2009). A Kr. e. 150 és Kr. u. 200 közötti időszakban zajlik ugyanis a latin nyelv normalizációja, majd a norma és a normatudat kiépülése. A római vezetés tudatos nyelvpolitikai lépéseket tett annak érdekében, hogy a latin nyelvet megerősítse a göröggel szemben. A norma kialakulása elsősorban az oktatási intézményekben zajlott. A korszakban szorosan összekapcsolódott a grammatika- és retorikaoktatás, amelyet a görög minták kezdeti követése után végül teljesen új, latin alapokra helyeztek. A tanítók ezen kívül sokat foglalkoztak a tanulók nyelvi képzésével. A normatív nyelvhasználat megtestesítője tehát CICERO volt, majd az őt követő QUINTILIANUS lett a nyelv kanonizátora a maga 12 kötetes nevelés- és retorikaelméleti munkájával.

Cicero munkásságának központi gondolata a tökéletes szónok jellemzőinek felkutatása. Ő maga és dialógusainak beszélgetőpartnerei is tisztában vannak azzal, hogy valószínűleg olyan ember nincsen, aki mindegyik tulajdonságnak maradéktalanul a birtokában van, meg kell határozni azonban azt az elvárást, amelyre törekednie kell a szónoknak, ez pedig a tökéletes szónok, a filozófiában, történelemben, politikában, jogtudományban és ékesszólásban jártas államférfi eszménye. Cicero mindezt tudományos igényű retorikaelméleti művekben fogalmazza meg, amelyek a klasszikus rendszert addig nem tapasztalt mélységgel vitatják meg a szónok feladataitól és jellemétől a beszédek felépítésén keresztül egészen a stíluselméletig.

4. A kötet első közölt műve *A feltalálásról* (De inventione, 81–199) című értekezés. Ahogyan a cím is mutatja, az öt szónoki feladat (feltalálás, elrendezés, kidol-

gozás, emlékezetbe vésés, előadás) közül az elsövel foglalkozik – két könyvben. A többi feladatot taglaló rész valószínűleg meg sem íródott. A ránk maradt szöveg egy befejezetlen tankönyv (retorikai kézikönyv) része. A két könyv közül az elsőben az ékesszólás hasznáról és káráról, továbbá feladatáról, anyagáról és céljáról, az ügyállások tanáról, valamint a szónoki beszéd részeiről esik szó. A második könyv részletesebben tárgyalja a bizonyítást az ügyállások fajai szerint, majd röviden ismerteti a tanácsadó és a bemutató beszédfaját. Cicero műveiben a törvényszéki beszédek tárgyalása jogi tanulmányainak köszönhetően elsődleges, többször hangsúlyozza is a törvényszéki szónoklás elsőségét és a tanulási folyamatban betöltött praktikus szerepét: „a törvényszéki beszédfajta [...] legtöbb szabálya minden nehézség nélkül átvihető az egyéb beszédfajtákra is, ha a vitás kérdés hasonló” (142).

CICERO munkájának tudományos igényességét emeli, hogy a retorika anyagaként (a szónok feladataiként) az arisztotelészi alapokat említi. SIMON L. ZOLTÁN pedig a szöveget végigkísérő jegyzetekkel emeli ki azokat a részeket, amelyek az ugyanebben az időszakban íródott *Rhetorica ad Herennium*mal közösek lehetnek. A hatás már csak azért sem zárható ki, mert CORNIFICIUS Kr. e. 86–84 között, CICERO pedig 84–80 között írhatta a maga művét.

A bevezetéssel kapcsolatos tanításokat CICERO az ARISZTOTELÉSZ Rétorikájából vett gondolattal kezdi: a bevezetés a beszédnek az a része, amely ráhangolja a hallgatóságot a folytatásra, ezért mindent el kell követni azért, hogy méltósága legyen, és hogy elérje célját. Ehhez a részhez tartozik a hallgatóság jóindulatának elnyerése is, amelyre négyféleképpen tehetünk szert: önmagunkról, ellenfeleinkről, a bírák személyéről és magáról a tényállásról szólva. Az elbeszélés (narratio) kritériumaiként a rövideiséget, a világosságot és a valószerűséget határozza meg, azaz: a szónok csak a lényegyet mondja el, ügyeljen az időrendiség betartására, valamint arra, hogy hihető dolgokat mondjon. A fölosztás (partitio) a mondanivaló felvázolására ad lehetőséget. Pontos felosztást csak akkor mutathatunk fel, ha tisztában vagyunk az ügyek nemével és a fajával, vagyis azzal, hogy a nem (*genus*) tágabb kategória a fajnál (*species*).

A szónok saját álláspontjának bizonyításában és az ellenfél érveinek megcáfolásában kulcsszerepük van az érveknek, amelyeket az érvforrásokból, a személyekből és az eseményekből (dolgokból) meríthetünk. A bizonyítás és a cáfolás ugyanabból a forrásból táplálkozik, hiszen amely érvforrás alapján egy ügy bizonyítható, az alapján cáfolható is. S ha a szónok mindezekkel végzett, beszédét a végkifejlet, a befejezés felé irányíthatja, amelyben ismét meg kell ismételnie a legsúlyosabbaknak számító érveket, ellenszenvet kell ébresztenie az ellenféllel szemben, és el kell nyernie a hallgatóság együttérzését.

A második könyv tulajdonképpen a bizonyítás részletezése az ügyállások szerint, közelebről a bizonyítás és a cáfolás érvforrásainak részletes kifejtése. Eszerint négyféleképpen csaphatnak össze az álláspontok: következtetésen, meghatározáson, kifogáson és minőségen alapuló ügyállásról beszélhetünk. A könyv végén CICERO röviden értekezik a tanácsadó és a bemutató beszédekről is, amelyekről korábban már közölte: a törvényszéki beszéd követelményei alkalmazhatók erre a két beszéd típusra is.

5. CICERO szerint a retorika ártalmassá válhat filozófia és bölcsesség nélkül, ezekkel együtt viszont hasznos az emberiség számára. Alap gondolata tehát, hogy a filozófia az igazságkeresés tudományaként szolgál, hiszen csak az bölcs, aki képes meglátni az igazságot. Eppen ezért a retorika az államtudománnyal is kapcsolatban áll, elválaszthatatlan tőle. Ez az egyik központi gondolata A SZÓNOKRÓL (*De oratore*) címet viselő munkájának is, amelyet CICERO a po-

litikától visszavonultan írt meg ún. arisztotelészi dialógus formájában. Ennek lényege, hogy a szónok szándéka világos, nem a szókratészi iróniával próbálja meg rávezetni hallgatóit az üzenetre, hanem a dialógus egyes résztvevőinek kifejtő elbeszéléseinek segítségével.

A szónokról című a kötetben megjelent leghosszabb, három könyvből álló mű (203–452). Műfaja dialógus, amelyben CICERO ifjúkorának legnagyobb szónokait, Licinius Crassust és Marcus Antonius (a későbbi triumvir nagyapját) beszélgeti a szónoki lét legfontosabb kérdéseiről. A többi résztvevő szerepe inkább abban áll, hogy a két főszereplő beszélgetését, vitáját szinesítsék. Érdekesség, hogy az első könyvben, egy nap erejéig rangidősként feltűnik Mucius Scaevola is, aki – bár nem vita nélkül – elfogadja a tökéletes szónok eszményét. Ezután következik Lucius Licinius Crassus és Marcus Antonius vitája arról, hogy szüksége van-e a szónoknak jogi ismeretekre.

Míg az első könyvben inkább elméleti kérdések szerepelnek, addig a második könyvben konkrét tennivalókról és követelményekről, így a szónok feladatairól, a beszédfajtákról és a humorról is szó esik. Sokan talán nem is gondolnák, hogy a humor, az irónia és a szellemesség a retorika legalább annyira fontos része, mint a jól megválasztott stílus és hangnem. A szónokról című dialógusban tűnik fel – mintegy epizód szereplőként – Gaius Iulius Caesar (a későbbi világhódító nagybátyja), akit korának legszellemesebb embereként tartottak számon, ezért nem véletlen, hogy CICERO őt kéri fel: értekezzen a viccről és a szellemességről. CICERO maga így fogalmaz: „A szellemesség, az irónia, és a humor kezdettől fogva a retorika integráns része. [...] Kellemes és gyakorta hatványozottan hasznos a tréfa vagy az anekdota, s noha minden más az elmélet segítségével elsajátítható, ez a terület kizárólag tehetség kérdése, és nincsenek rá vonatkozó szabályok.” Caesar ezután hosszas fejtegetésbe kezd a tréfákozás és az elmesség megkülönböztetéséről, a nevetés fogalmáról és fontosságáról, a szójátékokról és az iróniáról is. Mondanivalóját így zárja: „Aki tehát tréfásan akar beszélni, annak [...] el kell sajátítania egy olyan fellépést, hogy arca igazodjék a tréfa egyes típusaihoz, s minél komolyabb és szigorúbb valaki, [...] annál meggyőzőbb hatásúnak szokott látszani.” A *De Oratore* egyik kultúrtörténeti jelentősége a humorról való értekezés. Crassus pedig egyre több görögből való fordítást szorgalmaz, s ez összefüggésben áll a korábban már említett görög és latin nyelvi párhuzammal is.

A második könyvben a szónok feladatai közül háromról (feltalálás, elrendezés, emlékezetbe vésés) Antonius ejt szót, majd a harmadik könyvben Crassus következik, aki a stílusról és az előadásmódról értekezik. Az első könyv (amelyben a beszélgetés helyszíne – Platón beszélgetéseinek mintájára – egy platánfa töve) általános retorikai kérdései után a második konkrét gyakorlati tanácsokat ad. Ehhez kapcsolódik a harmadik könyv, amely a stílust és az előadásmódot tárgyalja, ezért szóba kerülnek az ékesszólás kritériumai. „Minden beszéd tehát szavakból áll, amelyeket először önmagukban kell megvizsgálnunk, azután szókapcsolatokban. Mert van a beszédnek olyan ékessége, amely az egyes szavakban rejlik, és van olyan, amely összefűzött és összekapcsolt szavakban. [...] Három eszköz van tehát az egyszerű szóban, amelyet a szónok alkalmazhat beszédének szemléletessé tételére: szokatlan, új képzésű vagy átvitt jelentésű szó” (2, 38, 149 és 152). Szokatlan szavak a beszédből már kiszorult régi szavak, az átvitt jelentésű szó pedig az, amelyet nem elsődleges jelentésében használunk.

6. GONDA ATTILA fordításában készültel A szónoki felosztások (Partitiones oratoriae, 455–496). Jelentőségét az adja, hogy mindössze egy könyvből álló mű a szónoklattan alapvető, három szempontú felosztását tartalmazza: a szónok tehetsége, a szónoki

beszéd részei, valamint a kérdés (az ügy és a tétel taglalása). A mű kérdés-felelet formájában íródott: Cicero fia, Marcus Tullius faggatja apját, a nagy Cicerót. A kiindulási pont: Marcus, aki nemrég fejezte be a grammatikaiskolát, szeretné latin nyelven hallani apjától mindazt, amit korábban görögül tanult tőle. Cicero örömmel vállalkozik erre a feladatra. Felosztása a retorikában mind a mai napig érvényes, hiszen a feltalálástól az előadásmódig, a beszéd bevezetésétől a befejezéséig, az elméleti és gyakorlati kérdések felvetésén keresztül a dicsérő (bemutató), tanácsadó és törvényszéki beszédig és az ügyállásokig a teljes retorikai rendszer megjelenik. A szónok tehetsége (amelyet más művekben a szónok feladataiként emleget/emlegetnek) a szavakban és a gondolatokban rejlik. A gondolattal a feltalálást és az elrendezést végzi a szónok, míg szavakkal a stílus, az emlékezetbe vésés és az előadásmód megvalósítása történik. A beszédfajtáknál a tanácsadó beszéd (amelynek lényege a rábeszélés vagy a lebeszélés) kapcsán CICERO külön kiemeli: a rábeszélőnek van nehezebb dolga, mert a hasznosságot és a könnyű megvalósítást, a lehetségességet is be kell bizonyítania, míg a lebeszélőnek elég az egyiket cáfolnia.

A kötetben megtaláljuk Cicero testvérének, Quintusnak írt levelét is, amelyben fia retorikai előmeneteléről tájékoztatja fivérét.

7. A sorban ezután következő mű a retorikatörténeti összefoglalót tartalmazó *B r u t u s* című dialógus (503–608). Cicero két beszélgetőtársa Marcus Iunius Brutus (a címszereplő, a Caesar elleni összeesküvés feje) és Titus Pomponius Atticus, Cicero legjobb barátja és műveinek kiadója. A mű szépirodalmi jellegét a hagyományos forma nem megszokott kezelése eredményezi: a dialógus Platónnál a különböző álláspontok megvitatására szolgált, itt viszont inkább a téma kifejtésének változatosságát segíti elő. CICERO a római ékesszólás történetét, korszakolását adja elő a kezdetektől a saját koráig. A mester négy nagyobb és több kisebb korszakra osztja ezt az időszakot: Cato, a Gracchusok, Marcus Antonius és Licinius Crassus, valamint Hortensius korára. A jelen idő pedig CICERO saját korszaka, amely immár a tökéletességre, az eszményi szónok megteremtésére vállalkozik. Eljutottak tehát a tökéletességig, amelyet nem lehetett volna az elődök nélkül elérni. CICERO ezen a helyen hosszan érvel az atticista stílus mellett, és ezzel tulajdonképpen állást is foglal az ún. atticista–asianista vitában. Csak az attikai szónoki stílust tartja elfogadhatónak, az Asia provinciában elterjedt „kevésbé pontos” és „áradozó” asianista stílust nem.

8. Ez a felfogás érvényesül később *A legkiválóbb szónok* (*De optimo genere oratorum*, 723–730) című munkájában is, amely tulajdonképpen bevezető egy fordításkötethez. Ebben a kötetben Démothész *A koszorúról* és Aiszkhinész *Ktésziphón* ellen című beszédének fordítását közölte – maga a kötet azonban nem maradt ránk, csak a bevezetése. A tökéletes szónok az atticista stílus képviselője (mint a fent említett két görög rétor), jártas mind az egyszerű, mind a közepes, mind a fennkölt stílusban, melyek közül az első a tanításra, a második a gyönyörködtetésre, míg a harmadik a megindításra szolgál. A tanítás a szónok kötelessége, a gyönyörködtetés tisztességére szolgál, a megindítás viszont szükséges ahhoz, hogy a hallgatóságot megnyerje magának (akárcsak ARISZTOTELÉSNél a logosz, éthosz, pathosz, azaz a meggyőzés három lehetősége). Az abszolút ideál Démoszthenész, akit a leginkább érdemes követni. A legkiválóbb szónok ismérve még, hogy jól elkülöníthető a költőktől: szónokból ugyanis csak egyetlen típus van: a tökéletes, míg költőből sok van, és legjobb is több attól a műfajtól függően, amelyben alkot. CICERO ezen műve valószínűleg a szónok (*Orator*) előtt keletkezhetett, ugyanis nincsen nyoma benne az utóbbi továbbfejlesztett stíluselméletének.

9. Az Oratort (611–688) CÍCERO Kr. e. 46 novemberében (a Brutus után) fejezte be, amely előtt A szónokról három könyvét jegyezte. Ezt ő maga is leírta: „Így három lesz a szónokról, negyedik a Brutus, ötödik a szónok” (51). Az Oratort Brutus kérésére írta. A bevezetőben szabadkozik, hogy nehéz kérést kell teljesítenie, és nem biztos benne, hogy ez maradéktalanul sikerülni fog neki. Természetesen itt is a tökéletes, filozófiában jártas szónokot keresi, aki három technikai dolgot tart a szeme előtt: mit mondjon, milyen elrendezésben és hogyan. Ez utóbbi – a stílus és az előadásmód – a leglényegesebb. Éppen ezért nem véletlen, hogy a kötet legterjedelmesebb fejezete a stílusnemekkel (az egyszerű, a közepes és a fennkölt stílusú szónokkal) foglalkozik, idesorolva a prózaritmussal foglalkozó alfejezetet (664–687) is.

A prózaritmus – jellegből adódóan – különbözik a versek ritmusától (erről korábban már ARISZTOTELÉSZ is értekezett Rétorikájában). Történetét CÍCERO röviden foglalja össze: első igazi alkalmazójának Gorgiaszt tekinthetjük, de Thraszümakhosz és Iszokratész is élt vele. Míg a verselésben elsődleges szerepet a verslábak kapnak, a prózaritmus a szavak elrendezésében és összhangjában (ezen belül a hasonló végződéseknél és a rokon vagy ellentétes jelentésű szavakban) nyilvánul meg. Nehéz pontos szabályokat megfogalmazni ezzel kapcsolatban, hiszen az ösztönös érzék, illetve a fül dönti el, hogy mit tartunk szépnek, hatásosnak, megindítóknak. CÍCERO szerint a prózaritmus születése a művészetek születéséhez hasonlítható: „A természet utánzása és a megfigyelés ekként hozta létre a művészetet” (671).

CÍCERO nyersanyagként tekint a szavakra, amelyeket a ritmus alkalmazásával csiszolhatunk össze; a szavak a gondolat kifejezésére valók, ezek szerepét fedezték fel korábban, míg a fül gyönyörködtetésére szolgáló eszközök a folyamatos gyakorlat során fejlődtek ki. Természetesen a verslábak (a hosszú és rövid szótagok váltakozásának) szerepét sem vethetjük el egészen, hiszen a kötetlen beszédnek is megvan a maga ritmusa. A költői verslábaktól tehát a prózai szövegek sem mentesek. Az a jó, ha minden verslábát (pl. jambus, daktilus, paian) alkalmazunk a megfelelő arányban.

CÍCERO szerint a jó szónoki beszéd ismerve az illőség és a ritmusosság, vagyis a szónok feladata szavakkal illő keretbe foglalni a gondolatot. A jó szónok jól felépített körmondatokat használ, amelyek végig úgy vannak megszerkesztve, hogy a mondat befejezését készítsék elő, és a fül gyönyörűségére legyenek. Részletesebben is tárgyalja körmondat tagmondatokra való felosztását. A prózaritmust tehát három dolog határozza meg: a szavak hasonló végződése, a rokon vagy ellentétes jelentésű fogalmak szembeállítására és a körmondatok.

10. Ha A szónoki felosztásokat alapvetésnek tekintjük, ezt kell tennünk a Topiká (691–720) is. A felkérésre írt művet CÍCERO emlékezetből, egy tengeri utazása alkalmával jegyezte le barátjának, Trebatiusnak. A rövid eszmefuttatás tulajdonképpen az arisztotelészi módszerek alapján tárgyalja a közhelyeket, de tekinthető az azonos című, ARISZTOTELÉSZ által írt mű ismertetésének. Mindenesetre CÍCERO munkája a magyar retorikakutatás és -oktatás szempontjából fontos, ARISZTOTELÉSZ Topikája ugyanis nincsen lefordítva magyarra.

A Topica az érvek lelőhelyeit, az érveforrásokat tárgyalja, amelyek a bizonyításban és a cáfolásban elemi fontosságúak. A Topica címet a fordító, KISDI KLÁRA *A helyek* terminussal adta vissza, hiszen minden olyan forrást, ahonnan érveket veszünk, helynek nevezhetjük. Ezáltal az érveforrások megtalálása és kiválasztása középponti részévé válik

az invenciónak. CICERO érvnek a kétértelmű dolgot bizonyossá tevő bizonyítékokat nevezi, amelyek belsők és külsők lehetnek. Míg a belső érvek magában a tárgyban vannak, a külsők a tekintélytiszteleten alapulnak. A belső érvek eszközei az azonos szócsaládba tartozó szavak, a közös nem (amelyből helyesen kell meghatározni a fajt), a szófejtéskor napvilágra kerülő hasonlóság, az ok-okozati viszony, de a különbség is. A belső érvekhez tartoznak még a következtetésen alapuló érvek, amelyek az elérhető információkból a „mi volt?”, „mi van?”, „mi lesz?”, „mi lehetne?” kérdéscsoporttal dolgoznak. Külső érv minden, ami kívülről támogatja meg a szavak hitelét. Ilyen a tanúságtétel, a tekintélyelv (auctoritas, amely alapulhat a tekintélyes személy tapasztalatán, vagyonán, életkorán, műveltségén stb.), valamint a véletlenek és a kényszer. A mű végén CICERO szót ejt még röviden az ügyállásokról és a szónoki beszéd részeiről.

CICERO számára fontos a nyelv. Nemcsak azért, mert ő maga is olyan korban élt, amelyben a latin nyelv a göröggel szemben feltörekvőben volt, hanem azért is, ami a De oratoreban Crassus szájából hangzik el, és amit HARALD MERKLIN így foglal össze: „A nyelv az emberiség foglalatja, a szó hatása mint az ember önmegvalósítása, ez az igazi alap, amelyre Cicero elképzelése a beszéd művészetéről és az ideális szónokról alapszik.” Vagyis emberségünk záloga a nyelv, ez különböztet meg bennünket az állatoktól. CICERO a nyelv egy másik alapvető kérdésével, a jelentés és az értelem témakörével is foglalkozik: a szavak (verba) és a hozzájuk tartozó értelem (res), a forma és a tartalom elválaszthatatlanok egymástól, hiszen „nem ismerhetjük fel a jelet a jelentőre és a jelentőre irányuló kettős figyelem nélkül” – olvassuk a Bevezetésben (39).

11. A kötetben közölt művek hiánypótlók a teljes retorikai rendszer magyar nyelvű áttekintéséhez. Jogosan merülhet fel a kérdés: miért csak most, illetve az utóbbi másfél évtizedben fordították le ezeket a műveket magyarra? Az 1950-es évek előtt a görög és a latin nyelv az iskolai oktatás része volt, ezért a humán műveltséggel (is) rendelkező emberek el tudták olvasni eredetiben ARISZTOTELÉSZT, CICERÓT és QUINTILIANUST is. A második világháborút követő és a rendszerváltás előtti időben – mivel a retorika nem képezte a tananyag részét – nem volt szükség arra, hogy a szakmabeli klasszika-filológusokon kívül más is kezébe vegye és forgassa a retorikai értekezéseket. Mióta a retorika oktatása a 2000-es évek elején a Nemzeti alaptanterv része lett, minden bizonnyal nagyobb figyelem összpontosul erre a tudományágra is.

Az elkészült kiadványt igényes, a laikusok számára is könnyen használható köteté sikerült formálni. Nyelvezete gördülékeny, olvasmányos, a fordítók és a szerkesztő közös munkáját dicséri. Az olvasást és a megértést a kötet elején található Bevezetés című tanulmány is segíti, mivel röviden összefoglalja egy-egy mű háttérét, tartalmát és jelentőségét. A magyar retorikairódomal kiegészült tehát a tökéletes szónok eszményének magyar nyelvű leírásaival. És mint minden új, nagyszabású kiadvány megjelenése után, újabb nyelvészeti-retorikai kutatások indulhatnak meg, újabb kérdésekre irányítva rá a figyelmet. Ezzel is közelebb kerülhetünk ahhoz a célhoz, amelyet CICERO így fogalmaz meg: „Azt óhajtom tehát, hogy a tökéletes szónok előtt a beszéd mindama fajtája ismert legyen, mely a szólás művészetéhez sorolható” (645).

Adamikné Jászó Anna, *Klasszikus magyar retorika*

Holnap Kiadó, Budapest, 2013. 546 lap

ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA korábbi munkásságában is jelentős részt képviselt a retorika. Az önálló köteteken kívül gondoljunk csak a Kossuth-szónokversenyek nívós kiadványaira, a Régi-új retorika című sorozat eddig megjelent 12 darabjára, amelyeket remélhetőleg újabbak követnek a szorgos szerkesztői munkának köszönhetően. Nevéhez köthető – ugyancsak szerkesztőként, illetőleg szerzőként is – a Retorika című egyetemi tankönyv és a Retorikai lexikon. Most újabb kézikönyvvel bővül e terület szakirodalmá: az ELTE professor emeritusa *Klasszikus magyar retorika* címmel foglalja össze mindazt, amit az argumentációról és a stílusról tudni kell – pontosabban tudni illenék – a felsőoktatásban részt vevő magyar szakos hallgatóknak.

Ahogy a szerző is utal rá, a címbeli *klasszikus* jelző kétféleképpen értelmezhető. Egyfelől utal az ókori retorikákra, amelyekre mindvégig nagy mértékben támaszkodik ez a könyv (ARISZTOTELÉSZ, PLATÓN, CORNICIUS, CICERO, QUINTILIANUS – vö. 11). Másfelől utal a retorika örökérvényű, időtálló értékeire, oly módon is, hogy – az időkeretet egészen a jelenig kitágítva – a 20. század második felének mai klasszikusait, azaz a legnagyobbakat is bevonja vizsgálatába (KENNETH BURKE, EDWARD CORBETT, STEPHEN TOULMIN, CHAIM PERELMAN stb.). Folytatva a cím értelmezését, a *magyar* jelző szerepére ugyan nem kellene külön kitérnünk, mégis ide illik a megjegyzés: a külföldi szerzőkön kívül természetszerűleg hazai nagyjainktól is olvashatunk (NÉGYESY LÁSZLÓ, NÉVY LÁSZLÓ, RIEDL FRIGYES, SZVORÉNYI JÓZSEF stb.).

A könyv felépítése is a klasszikus retorikákat követi: a bevezető részek után – Általános tudnivalók (15–33), A szónok és a hallgatóság (35–57), A prózai művek rendszere (59–71) – a nagyobb terjedelmű fejezetek következnek: A beszédfajták (75–126), A feltalálás: az inventio (129–264), Az elrendezés: a dispositio (267–302), A stílus: az elocutio (303–440), Az emlékezés: a memoria (441–448), Az előadásmód: a pronuntiatio (449–80). Ezekhez társul Az esszé (481–486) és A levél (487–492) című rész, valamint a retorikai elemzés fogásait bemutató fejezet (493–526). Végül összefoglalásként közli BABITS MIHÁLY Irodalmi nevelés című (Egy tantárgy filozófiája tanulók számára alcímű) esszéjét, amelyet a költő-tanár fogarasi diákjainak ajánlott, és a gimnázium Értesítőjében jelent meg 1909-ben (527–537). Minden középiskolásnak, minden magyar szakos egyetemistának és minden tanárjelöltnek ajánlhatnánk kötelező anyagként és egyben a szövegépítkezés példájaként tartalmi, módszertani, stilisztikai és nyelvfilozófiai tanulságai miatt, amelyek 105 év múltán is időszerűek.

A retorikában mindig összekapcsolódik és szerves egységet alkot az elmélet és a gyakorlat, ahogy ezt ebben a könyvben is mindvégig tapasztaljuk. A fejezetekbe beépülnek a rövidebb-hosszabb példák, szónoklatok, majd a fejezetek után gondolkodásra serkentő kreatív feladatok, kérdések következnek. Mindez előrevetíti a könyv felhasználásának lehetőségeit. A gyakorlatiasság, az ismeretek alkalmazásának, illetve hasznosításának nyilvánvaló színtere mindenekelőtt az iskola, ahogy az többek között az óravezetés szerkezetében, a fogalmazás-tanítás módszertanában világosan megmutatkozik, de folytathatjuk a sort a kommunikációs stúdiumokkal, az üzleti kommunikáció fogásaival és az újságírás-hírszerkesztés példáival.

Rendkívül gazdag és változatos a példaszövegek köre, akár a keletkezés idejét, akár a szerzők személyét nézzük. A Halotti beszéd-től kezdve Pázmány Péter prédikációin keresztül Kossuth és Deák szónoklataiig itt sorakoznak a legnagyobb hatású és a retorikában gyakran idézett példák. De folytassuk szemlénket: Gyulai Pál beszéde Arany János ravatalánál, Herczeg Ferenc 1933-as emlékbeszéde gróf Széchenyi Istvánról, Ravasz László prédikációja, valamint Kölcsey Ferenc, Jókai Mór, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Kassák Lajos, Márai Sándor szövegei újabbnál újabb tanulságokkal szolgálnak. Nem csupán történelminek tekinthető távlatok nyílnak meg előttünk, hanem megjelenik a közelmúlt: a rendszerváltozás ideje (pl. Nagy Imre és mártírtársainak újratemetése), majd az utóbbi két évtized közéleti-politikai személyiségeinek beszédeivel is találkozunk (Antall József, Mádl Ferenc, Pálinkás József, illetve Sólyom László szavai a Magyar Nyelv Múzeumának megnyitóján). A frissességet, az időszerűséget jelzi, hogy vannak 2010 utániak is, például miniszteri érvelés az oktatáspolitikai időszerű kérdéseiről vagy a 2011-es Kossuth-szónokverseny nyertes beszédei. Nem hiányoznak a külföldi példák sem: a 20. század nagy hatású személyiségei közül kiemeljük Rooseveltnél, Martin Luther King, Nelson Mandelánál, Bertrand Russel egy-egy idézett szónoklatát, valamint a Diana hercegnő temetésén elhangzott búcsúztató szövegét. A beszédek keletkezési idejét tekintve így találkozik egymással múlt és jelen. Ebből a találkozásból érdekes következtetések vonhatók le, ha összevetjük a korábbi és a mai szónoklatokat. Például a bemutató beszéd kategóriájába tartozó akadémiai emlékbeszédek – magyarországi fél évszázados kényszerű szünetelésüket követően – már más szerkezeti-tartalmi sajátosságokat mutatnak: inkább tanulmányok, mint művészi beszédek (98). Ezzel szemben kisebb a különbség az ókori és a mai vád-, illetve védőbeszédek között (115–121).

A magyarországi közéletben és közoktatásban talán a leginkább feltűnő hiányosság a retorikai készségekkel kapcsolatban az érvelés módozatainak rendkívül sekélyes volta. A szerző már csak emiatt is különös figyelmet szentel a témának, hogy a mindennapi gyakorlatban alkalmazhatóvá tegye az érvelés tudományát. Nem véletlenül a könyv legerjedelmesebb fejezete A feltalálás: az inventio, benne többek között a téma fellelése, a tétel megfogalmazása, az anyaggyűjtés, az érforrások, a retorikán kívüli és a retorikán belüli bizonyítékok. Mindenekelőtt le kell szögezni: a retorikai érvelés, az argumentáció nem azonos a formális logika érvelésével. A formális logika hibásnak tart sok olyan megoldást, amelyet a gyakorlati érvelés elfogad. A kétféle megközelítést világosan látta ARISZTOTELÉSZ, és a 20. század második felében kifejtette TOULMIN és PERELMAN. ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA is ezt a felfogást képviseli, és ebből adódik a különbség könyvének argumentációelmélete és az érveléssel foglalkozó hazai könyvek között (12). Ennek megfelelően az indukció, a dedukció, a meghatározás, a felosztás, az összehasonlítás, a viszonyrendszerek, az ellentét stb. érvelésben betöltött szerepének vizsgálatakor külön-külön kitér azok logikai és retorikai sajátosságaira (pl. 146–148, 167–172, 182–184, 198–201 stb.).

Oktatási rendszerünkben még egy gátló tényezővel kell számolni a retorika és az érvelés tanításakor. Eddig csupán a retorika háttérbe szorulását említettük, de éppen az imént vázolt kategóriák tanításakor találjuk szembe magunkat – egyébként napról napra – azzal a hátráltató tényezővel és annak minden következményével, hogy hazánkban évtizedek óta nincs logikaoktatás. Mind a közoktatásból, mind a felsőoktatásból hiányzik, különösképpen hiányolhatjuk a bölcsészképzésből és a tanárképzésből. Ne csodálkozzunk hát

azon, ha érvelés helyett igencsak szerény produkciókkal találkozunk a mai közbeszédben. Ebből a szempontból nem pusztán felkiáltójel ez a könyv, hanem egyszersmind fáklya is, amely példáival, gyakorlataival, elemzéseivel utat mutat a 21. század embere – tanárai, bölcsészei, közszereplői és mások – számára. A következő, gyakorlatias rész már éppen előremutató volta miatt érdemel figyelmet, és kívánczik az iménti gondolatsor után.

A logikai, a különleges (ún. „*ad*”-érvek) és a disszociációs vagy szétválasztó érvelés után a szerző a gyakorlati érvelés menetét STEPHEN TOULMIN példáival és teljes, ill. kihagyásos modelljeivel mutatja be (240–243). Ezek jórészt a retorikai érvelés klasszikus tételeit követik, de az angol filozófus újraértelmezi, bővíti az érvelés modelljének összetevőit (állítás, konklúzió, igazolás, minősítő, megerősítés, cáfolás). Eljárása ily módon hatékonyan alkalmazható reklámok elemzésére, illetve a szövegértő olvasás tanítására. A 2000-es évek reklámjaiból vett, tehát friss példák igazolják a módszer működőképességét, a modell négy variánsának bemutatásával, szerkezeti rajzával (244–247). TOULMIN 1958-as modelljeit azóta már továbbfejlesztették, mégpedig úgy, hogy meghatározták a konklúziók, az igazolások és az adatok különböző típusait. COOPER 1989-es felosztása szerint a konklúzió lehet indokoló, meghatározó, értékelő és felszólító jellegű, míg az igazolások tipizálása-kor a meggyőzés arisztotelészi hármasságát gondoljuk tovább (243).

Az érvelésen kívül még egy – ugyancsak nagy terjedelmű – fejezetet emelünk ki fontossága, illetőleg az oktatásban betöltött szerepe miatt. Ez pedig A stílus: az elocutio címet viseli. A fejezetet újszerű és igen bőséges példaanyaga miatt is dicsérhetjük, aminek köszönhetően iskolarendszerünk minden szintjén jól használható. Ahogy a kötetben olvashatjuk: korábban ugyan megvolt, de jelenlegi szakirodalmunkból többnyire hiányzik a négy mestertrópus, alapszókép fogalma. A metafora, a metonímia és a szinekdoché mellett ebbe a rendszerbe sorolandó negyedikként az ellentétre épülő *irónia* is (229). Kiegészítésképpen érdemes elmondani, hogy az Alakzatlexikon az *irónia* szócikkében szintén tájékoztat erről a besorolási, de még inkább értelmezési kérdésről (Főszerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2008. 313, 317, 320). Szemléletes táblázat is mutatja, hogyan függnek össze az érvelési közhelyek és a stíluseszközök (330). Az alapvető stíluseszközök ugyanis gondolkodási műveletekben gyökereznek: a stíluseszközök érvelő funkciója eleve adva van, másrészt a stíluseszközöket éppúgy megismerő szerepük jellemzi, mint a toposzokat (12).

A szerző felhívja a figyelmet, hogy még továbbra is sok félreértés van a retorikával kapcsolatban. Helytelen leszűkítése a retorika tárgykörének, ha pusztán az előadásmóddal, illetőleg a beszédtechnikával azonosítják. Ugyancsak téves és szűk felfogás az, amikor a retorikához csak a manipulációt kötik. Ahogy láttuk, mindkét szemlélet hiteles cáfolatát adja a könyv sokoldalúan megalapozott elméleti háttérével és gyakorlatias példatárával. A múltban az általános műveltség alapját jelentette a retorika, és manapság is ez lenne a kívánatos. Ehelyett szűkebb lehetőségei vannak a retorika oktatásának: kisebb a presztízse, és más hangsúlyokat kap. De továbbra is gondolkodni és beszélni, írni tanít, már csak ezért sem nélkülözhető napjaink iskolarendszeréből. A könyv a bemutatott tudnivalók alkalmazásának elősegítése érdekében gyakran folyamodik példaszövegeiben iskolai olvasmányokhoz, hogy ily módon is elmélyítse, kiteljesítse az elemzési lehetőségeket, kapcsolódva a szövegértelmezés, műelemzés, stilisztika területeihez és módszereihez. A retorika interdiszciplinaritása már az eddigiekből is világosan látszik, de tudományközi sajátosságai, kapcsolatai még tovább erősödnek (pragmatika, kommunikációelmélet,

pszicholingvisztika, kognitív pszichológia, kognitív nyelvészet stb. [27–28, 32–33]). Ezzel megtörténhet a retorika újra pozicionálása, korhoz igazodó fejlesztése, tehát megtalálhatjuk azokat a pontokat, amelyek révén az öt megillető helyre kerül 21. századi tudománytörténetünkben és praxisunkban. ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA szerint különösen izgalmas lehet a legújabb kutatási irányok közül a genderretorika, a vizuális retorika, a média- és a kampányretorika, valamint a zene és retorika vagy további más diszciplínák kapcsolata (33).

Ahogy a bevezetőben jeleztük, e könyv megírásakor a szerző elsősorban a felsőoktatásra gondolt, de a több mint félezer oldalas kötetet haszonnal forgathatják a magyartanárok, a középiskolások, és bárki, aki a saját megszólalásai, közéleti szereplései miatt csiszolni kívánja szövegalkotó, illetve szónoki képességeit. Az itteni beszédminták, a hozzájuk kapcsolódó kérdések és feladatok az önálló munkát is kiválóan segítik.

ZIMÁNYI ÁRPÁD
Eszterházy Károly Főiskola

Jakabb Oszkár, Madárnévkalauz

A Kárpát-medence madarainak névkalauza

Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2012. 213 lap

Nagyszerű pillanata a magyar nyelvtudománynak, amikor egy-egy klasszikus téma újra napirendre kerül. A tudományos madártan mellett létezik népi is, azaz etnoornitológia, amelynek még művelője volt a 19–20. század fordulójáig a tudományos madártant megalapozó PETÉNYI SALAMON JÁNOS után LÁZÁR KÁLMÁN, HERMAN OTTÓ és CHERNEL ISTVÁN. Éppen ők voltak azok, akik a madártani nevezéktant igen tökéletes fokra emelték. Mindannyian értettek koruk szintjén a nyelvészethez is, HERMAN OTTÓ pedig több, kifejezetten nyelvészeti munkát is írt. Népszerű, nagy hatású, sok kiadást megért, a tudományos nevezéktant értőn terjesztő, ám a népi nevekről sem megfélekedező monográfiája (A madarak hasznáról és káráról. Franklin, Budapest, 1901¹; Gondolat Kiadó, Budapest, 1960⁵) mellett nevezetes egy, a madaraknak a 19. századi költészetben való megjelenését tárgyaló műve is (Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1983). A későbbi etnoornitológiának jelentős képviselője volt LAKATOS KÁROLY (A régi szegedi halászok jelképes madarai. Ethnographia 21. [1910], 2: 82–90, 3: 147–154), majd az 1930-as években LOVASSY SÁNDOR (Az Ecsedi-láp és madárvilága fennállása utolsó évtizedeiben. MTA, Budapest, 1931), HANKÓ BÉLA (A darumadár a magyarság életében. Debreceni Szemle 7 [1933], 6: 245–250) és SCHENK JAKAB (Magyar solymászmadarnevek 1. Turul-zongor-kerecsen. Budapest, 1939).

A 20. század első felében vált tehát élesen szét a tudományos és népi madártan, de az etnoornitológia művelői még elsősorban zoológusok voltak. KISS JENŐ magisztrális monográfiát írt a madárnevekről (Magyar madárnevek. Az európai madarak elnevezései. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984; ennek kiegészítése ugyanettől a szerzőtől: A pingvintől a kolibriig. Egzotikus madarak magyar nevei. [Nyelvtudományi Értekezések 120.] Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985). A 20. század végének kiváló, egymástól független kognitív párnak mutató néprajzi gyűjtői KOVÁCS ANTAL („Járok-kelek gyöngyharmaton...” Növény- és állatnevek a Felső-Szigetköz tájnyelvében. Mosonmagyaróvár, 1987) és GUB

JENŐ (Erdő-mező állatai a Sóvidéken. Firtos Művelődési Egylet, Korond, 1996). A nyelvészek közül BEKE ÖDÖN számos szómagyarázatot tett közzé, KÖNYI SÁNDOR a varjúkérdést tárgyalta mintaszerűen (A varjúkérdés és összetevői. Magyar Nyelvőr 103 [1979]: 368–373), s érdekes hozzájárulást jelent Molnár Nándor munkássága is (A magyar mezőgazdasági szókincs története. Gödöllői Agrártudományi Egyetem Mezőgazdaság-tudományi Kara Növénytan Tanszék, Gödöllő, 1987; KISS LAJOS ismertette e kétkötetes könyvet: Nyelvtudományi Közlemények 94 [1994–1995]: 271–275). Madárnevekkel is foglalkozott RÁCZ JÁNOS (például: Madárneves összetételek a növényvilág terminológiájában. Magyar Nyelvőr 126 [2002] 48–71, 170–191, 298–320, 437–458), akinek azonban legjelentősebb eddigi teljesítménye növényneveink monográfiája (Növénynevek enciklopédiája. Az elnevezések eredete, a növények kultúrtörténete és élettani hatása. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2010), illetőleg állatneveink enciklopédiája (Állatnevek enciklopédiája. A gerincesek elnevezéseinek eredete, az állatok kultúrtörténete, néprajza és mitológiája. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2012). HERMAN OTTÓ nyomán hálás filológiai, olykor nyelvészeti tanulságokkal szolgáló feladat egy-egy költőnk madáremléseit elemezni (például FARKAS KRISZTINA, Áprily madarai. Művelődés 53 [2000], 5: 21–22).

A magyar madárneveket fonozsemantikai szempontból tekintette át DANIEL ABONDOLO (Phonosemantic subsets in the lexicon: Hungarian avian nomenclature and l'arbitraire du signe. Central Europe 5 [2007], 1: 3–22). A Charles Sanders Peirce-féle szemiotikai kategóriákat használva, ABONDOLO megfigyelése szerint a *kakukk* szó indexikus (2007: 21), a baglyok elnevezései viszonylag ikonikusak (*uhu, bagoly, kuvik*, 2007: 19). Ugyancsak ABONDOLO szerint a *kakukk* metonímia, mert nem hangot jelöl, hanem egy madarat, amely kulturálisan és természetszerűleg kapcsolódik a hanghoz (2007: 9). Egyébként a *kakukk* és a *kuvik* is viszonylag jól illeszkedik a madárnevek közé, mert két szótagosak és nem alternálnak. A legtipikusabb madárnevet képviseli például a *szarka* szó, mert szibilánst és likvidát is tartalmaz, két szótagos és morfológiailag nem alternál (mint például a *varjú*, ABONDOLO 2007: 6).

Egyes madárnevek fonozsemantikai jellegzetességeinek kimondottan szemantikai velejárói vannak. Az állatnevekkel kapcsolatos legerőteljesebb szemantikai általánosítást LADÁNYI MÁRIA fogalmazta meg. A metaforikus jelentésekről szólva említette LADÁNYI a szótárban található képzett lexikai egységek azon csoportját, amelyek jelentése szükségképpen magával vonja a metaforikus értelmezést. Erre magyar példaként az állatnevekből képzett denominális igék köréből idéz néhányat (*majmol, kacsázik, disznólkodik*; Produktivitas és analógia a szóképzésben: elvek és esetek. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2007: 82; AZ EMBER ÁLLAT metaforáról KÖVECSES ZOLTÁN is megemlékezett: A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe. Typotex, Budapest, 2005: 132–133). A LADÁNYI-hipotézis legerőteljesebb megfogalmazásában azt állítaná, hogy valamennyi állatnévből képzett ige metaforikus jelentésű. A legkézenfekvőbb, a téma felvetésekor leghamarabb idézett példák nemcsak metaforikusak, de általában pejoratívak is (*számárokodik, ökörködik* stb.). A hipotézist azonban ellenpéldák (például *macskázik* 'macskával játszik', *pontyozik* 'pontyot halászik') valószínűtlenné teszik, viszont tendencia létezik, s talán meg lehet fogalmazni, hogy az állatnévből képzett igék előszeretettel, tipikusan metaforikus jelentésűek, és AZ EMBER ÁLLAT metaforát fejezik ki. Ami a madárneveket és a LADÁNYI-hipotézist illeti, az említett tendenciának nem engedelmeskednek a madárhangot utánzó madárnevekből – *kakukk, kuvik, pitypalatty* 'fürj' (ezekről KISS 1984: 25) – képzett,

hangadást kifejező *kakukkol*, *kuvikol*, *pitypalattyol* igék, bár a *kuvikol* igének van 'riasztó híreket terjeszt' jelentése is. Viszont a *bagolykodik* (sőt esetleg *baglyoskodik* is) már metaforikus jelentésű: 'éjszakázik' (nem mulatozással, mint a MÉSZÖLY GEDEON és SZATHMÁRI ISTVÁN által nagy kedvvel, behatóan tárgyalt *darvadozik* esetében).

Jelen madárnévkalauz szerzője JAKABB OSZKÁR, aki a kétoldalú tudományos hagyomány (madártan és nyelvészet) folytatása mellett a madárfigyelést is képviseli.

A madármegfigyelés angolszászoktól származtatható hagyományát immár több, Magyarországon megjelent könyv is képviseli. Az első jelentősebb kiadvány ROGER TORY PETERSONnak és munkatársainak a madárnevekre is különös gondot fordító művének magyar adaptációja volt (R. T. PETERSON – G. MOUNTFORT – P. A. D. HOLLOM, Európa madarai. Magyarra alkalmazta Tildy Zoltán, Stohl Gábor, Schmidt Egon. Gondolat Kiadó, Budapest, 1965¹, 1986⁴), majd megjelent egy madárfigyelőknek, potenciális turistáknak szóló, angol nyelvű kézikönyv Magyarországi madarairól, egy angol szerzőtől (GERARD GORMAN: A Guide to Birdwatching in Hungary. Corvina Kiadó, Budapest, 1990).

Az amerikai szakirodalomban GEORGE LAKOFF, BRENT BERLIN és mások a 20. század végén mutattak rá, hogy a természetet tagoló népnyelvi (nem egészen köznyelvi, inkább népi szaknyelvi) taxonómiák alapszintje a biológiai nem (genus). Az így, többé-kevésbé spontán kialakult népi rendszerekre épülnek a már szakszerűen, mesterségesen létrehozott tudományos nevezékek. Jakabb Oszkár a főbb elrendezési szempontokat illetően, Kiss Jenőhöz hasonlóan a tudományos taxonómiát tekintette mérvadónak. Több mint 400, fajok szerint rendezett névcikkben, a tudományos és az angol névadásra is kitekintve, a népi változatokról sem megfeledkezve mutatja be a Kárpát-medence madárfaunájának névkincsét. Az egyes madárnevek elemzését a tudományos nevezéktanba való bevezetés előzi meg (14–18). A névkalauz jelentős mértékben támaszkodik az említett előzmények nagy részére, a mérvadó és megbízható elődökre, különösen Kiss Jenő munkásságára, ám az azóta felhalmozott eredményekre is építő és az azóta megfogalmazott elvárásokra is tekintettel levő önálló munka.

A szerző függetlenségét számos érdekességet tárgyal, így ragadozó madarakkal megleltetett totemmadarainkat, különös tekintettel a turulra (185–186). JAKABB könyve más pontjain is kedvez a madárnevek játékos bemutatásának, például a tautológia vagy pleonazmus alakzatát idéző példát hoz, amikor Fekete István írótól eredezteti a madárnevek *-madár* utótaggal való kiegészítésének tesztjét, mely szerint van például *fecskemadár*, *gólyamadár*, *kakukkmadár*, nincs viszont **verébmadár*, **varjúmadár* (105). Ez a *-madár* utótag egyébként előszeretettel fordul elő sajátos, a tudományos madártan szempontjából bajosan értelmezhető kategóriák nevében, mint *vízimadár* és *halálmadár*. Az ökológiai kategóriákkal valamilyen fokon meghatározható *vízimadár* majdnem annyira problematikus címke, mint a sportok taxonómiájában a *vízi sport*. A *vízimadár* azonban a nyelvi elemzés-kor jól használható kategória. Például egy, a madárnevek poliszémiáját érintő megfigyelés szerint a némely vízimadár neve előszeretettel szolgál emelő része (*gém*) vagy egész emelőszerkezet (*daru*) megnevezésére. Az ilyesféle, többé-kevésbé szabályos poliszémiák csak a legutóbbi időkben kerültek beható tanulmányozás kereszttüzébe (PETHŐ GERGELY, A főnevek poliszémiája. In: KIEFER FERENC szerk., Igék, főnevek, mellénevek. Előtanulmányok a mentális szótár szerkezetéről. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2003: 57–124).

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Végső búcsú Hegedűs Józseftől*

Tisztelt Gyászoló Család! Kedves Tisztességtelők! Nyelvtudóstól, igazi nyelvtudóstól búcsúzunk. Azt hiszem, hogy a magyar nyelvészek között talán ő ismerte a legjobban a világ nyelveinek összehasonlító vizsgálatát, valamint legbehatóbban magyar nyelvünk összehasonlításának történetét. Igazi filológus volt, a szónak legeredetibb és legreálisabb értelmében. Minderről számos könyve és még számosabb tanulmánya tanúskodik. És mindezt bizonyítja még az is, hogy évtizedekkel ezelőtt Hegedűs tanár úr mindig nekem adta ide nagy gonddal megírt tanulmányát, hogy nyújtsam át Benkő Loránd professzornak, a Magyar Nyelv felelős szerkesztőjének. Én természetesen mindezt megtettem, és Benkő Loránd – ami elég ritka volt – mindig szó nélkül átvette, és mindig közölte a Magyar Nyelvben.

De én nemcsak a nyelvtudóstól búcsúzom, hanem mindenekelőtt a „Kruzsok” nevű nyelvész baráti társaság megmaradt kis csapatának a lelelkesebb tagjától is. Egyébként a „Kruzsok” orosz eredetű szó, azt jelenti, hogy ’kör’. Ezt a baráti társaságot az 1880-as években alapította a finnugor nyelvtudomány megalapozója, Budenz József kiváló nyelvész, azzal a céllal, hogy a nyelvészek oroszul tanuljanak, mert aki a finnugor eredetű nyelvekkel akart foglalkozni, annak ajánlatos volt oroszul tudni. Az orosz tanulást nemcsak feladták, de a fehérasztal melletti összejövetel fennmaradt mostanáig. A Kruzsok aranykorát az 1960-as, 70-es és 80-as éveiben élte Pais Dezső és Bárczi Géza, majd Benkő Loránd professzor irányításával. Hanyatlása azonban az ezredforduló előtt megindult és utána tovább fokozódott. A fiatalabb kutatók elmaradtak. Úgyhogy mintegy 10-15 éve már csak hatan, majd öten jöttünk össze a havi találkozókra, köztük az elmaradhatatlan Hegedűs József professzorral. De ugyanilyen hűséges volt ő a Magyar Nyelvtudományi Társasághoz is: az őt érdeklő felolvasó üléseken és a közgyűlésen sosem hiányzott. Az ő elhunytával azonban – mivel egyikünk kivételével megöregedtünk – végleg kialudt a kruzsok lángja is.

Búcsúzásunkat a szintén nem régen elhunyt öcsém gyászjelentésén szereplő Kosztolányi-idézzel fejezem be, mivel a Halottak című versének mondanivalója Hegedűs professzorra is ráillik:

Volt emberek.
Ha nincsenek is, vannak még. Csodák.
Nem téve semmit, nem akarnak semmit,
Hatnak tovább.

Jóska, a jó Isten adjon békés nyugodalmat kedves feleséged mellett, akinek az elhunytát valójában nem tudtad elviselni. Isten Veled!

SZATHMÁRI ISTVÁN
Eötvös Loránd Tudományegyetem

* Elhangzott Hegedűs József temetésén, 2014. február 21-én.

Honti László 70 éves*

A születésnap köszöntések legtöbbször a Nyelvtudományi Társaságban és egyebütt is rendszerint az ünnepelt pályájának, vele együtt legfontosabb életrajzi adatainak és munkásságának ismertetéséből áll, olykor személyes kitérőkkel. Úgy döntöttem, eltértem ettől a szokástól, s erre legalább három okom van. Az első, hogy ismereteim szerint Honti László nem nagyon kedveli, ha ünneplik; erről a 60. születésnapjára szerkesztett kötet munkálatai során győződhettem meg. A második ok praktikus: nevét beírva a Google keresőjébe – legalábbis a 2013. október 12-i, 20.09 perces állás szerint – elsőként a Wikipédia szócikke jelenik meg róla források megjelölésével, s kicsivel alább a Károli Gáspár Református Egyetem honlapján szereplő adatai. Ezeket bárki könnyedén áttekintheti, tehát nem tartom túlságosan bölcs dolognak elismételniüket. A legnyomósabb ok azonban a harmadik, de ehhez magát HONTIT kell idéznem szó szerint: „Egy-egy életmű értékelésekor a feladatra vállalkozó szakember nehéz helyzetben találhatja magát, miként most én. Ennek az az oka, hogy érdeklődési körünk, ennek következtében pedig az évek vagy évtizedek során kialakult speciális ismereteink nem feltétlenül fedik az áttekinthető életmű elemeit, vagyis a szubjektívizmuson kívül az értékelésre vállalkozó személy ismeretanyaga akár szegényesebb is lehet, mint amennyi a görcső alá veendő teljesítmény számbavételére szükségeltetné. Esetemben ez nagyon is nyilvánvaló” – az idézetet HONTI LÁSZLÓNAK A finnugrista Kálmán Béla című méltatásából vettem (HONTI 2013a). Ha HONTI LÁSZLÓ így vélekedik Kálmán Béla méltatásakor, akkor mindaz, amit mond, rám többszörösen is érvényes Honti László köszöntésekor. Persze ebben a helyzetben – nevezetesen hogy ismeretanyagom jóval szegényesebb, mint amennyi Honti értékeléséhez szükségeltetné – csak az nyugtat, hogy vélhetően elég sokan adódnak ma a finnugrisztikában, nemzetközi összefüggésben is, akik ugyanúgy vélekednének e kérdéstről, mint én most. Egyszerűbben és explicite ugyanis így lehet fogalmazni: Honti László esetében kivételes életművel állunk szemben mind a kutatott témák sokféleségét, mind a vizsgálatok mélységét és eredményeit, mind pedig a munkásság nagyságát tekintve is – s hol vagyunk még a végétől! Még rövidebben fogalmazva: Honti László a hazai és a nemzetközi finnugrisztika egyik legmeghatározóbb egyénisége. Ígérem, kedves Laci, hogy több ilyen mondatot ma nem mondok. Annál is kevésbé, mert van valami, ami ebben az eddigi munkásságban engem sokkal inkább érdekel.

A különféle definíciók nyomán a „munkásság” fogalma valahogy így határozható meg: egy élet vagy életszakasz teljes vagy legkiemelkedőbb alkotásainak köre. Ami tehát engem valójában érdekel: Honti eddigi munkásságában a legkiemelkedőbb alkotások kiformálódása hogyan tapintható ki az azokat körülvevő publikációk tükrében. Az alkotói munkásságok ugyanis nem azonos szerkezetűek ebben a tekintetben. Vannak olyanok, amelyekben a kiemelkedő művek csaknem látható előzmények nélkül jelentkeznek, jól lehet létrehozójuk hosszas munkája előzi meg őket. Honti egy másik csoportba tartozik. Olyanba, amelyre az jellemző, hogy az éveken keresztül sorjázó hosszabb-rövidebb, részben vagy egészben azonos tematikájú munkák után egyszerre csak ott áll valami összefoglaló, teljes vagy egész – még ha alkotója nem tekinti is teljesnek vagy egésznek. Ezt a megfigyelésemet két példával igyekszem illusztrálni.

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2013. október 15-i ülésén.

1973-ban a Nyelvtudományi Közleményekben Az osztják magánhangzó-váltakozások koráról és keletkezéséről címmel cikke jelent meg. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy ebben a folyóiratban eddig több mint 80 dolgozata látott napvilágot, s a legelső is itt tette közzé 1966-ban, ismertetését V. LYTKIN egy munkájáról – HONTI 1966.) Nem érdektelen és egyszerű téma még akkor sem, ha a finnugrisztikának már korábban is volt mondanivalója róla, nem is akármilyen elődök tollából. Az osztják mint vizsgálendő nyelv addig is feltűnt témái között, bár ha az obi-ugor nyelvekről volt szó, a vogul mindenképp nagyobb hangsúlyt látszott kapni, hiszen legelső, nem ismertetés műfajú, hanem önálló kutatást közzétevő dolgozata is a vogulról szólt a későbbi kisdoktori értekezést előlegezve (HONTI 1969); a kisdoktori értekezés meg: A tadvai vogul nyelvjárás paradigmatis morfémai (1971; HONTI 1975). Még ugyanebben az évben, 1973-ban obi-ugor alaktani kérdések is hangtörténeti tanulságok levonására vezették (HONTI 1973), de 1979-ig obi-ugor fonológiai vagy vokalizmustörténeti kérdések mintha nem izgatták volna különösképp. Persze 1976-tól kezdve 1984-ig bezáróan alig egy-két év kihagyással sorra jelentek meg leírásai és szövegközlései osztják nyelvjárásokról (a szurgutiról, a pimiről, a tromaganiról, a vahiról a szalimiről, a vaszjugániról stb. – ezekre még visszatérek), ami azt mutatja, hogy volt alkalma beleásni magát az osztják fonológiai kérdéseibe (is), de mintha hat éven keresztül, 1973-tól 1979-ig nem nagyon izgatták volna obi-ugor magánhangzó-történeti problémák. Vagy izgatták, csak még rágódott rajtuk? S ha igen, min rágódott? (Kérdésem álságos: akkor már évek óta szomszédos íróasztaloknál ültünk a Nyelvtudományi Intézet Finnugor Osztályán, s hát hogyné tudtam volna, min rágódik.) Úgy tűnik még mindig ugyanazon a kérdésen, az osztják magánhangzó-váltakozáson, amiről – ahogyan az imént utaltam rá – nagy elődjének, WOLFGANG STEINITZnek is volt éppen mondanivalója. 1979-ben ugyanis magyarul és németül is megjelent egy dolgozata a szurguti nyelvjárás(ok) magánhangzóváltakozásáról (HONTI 1979a, 1979b), hogy aztán egy évvel később, 1980-ban már az északi obi-ugor, azaz vogul és osztják fonémarendszerének összevetését mutassa be (HONTI 1980). És innentől kezdve már nem volt megállás, 1982-ben megjelent (kandidátusi disszertációként) a Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe (HONTI 1982), ami – jöllehet érték kritikák – máig az irányadó mű a kérdésben (nem beszélve a munka nyelvi anyagát jelentő etimológiai összeállítás jelentőségéről). Persze a monográfiával még nem mondott el minden „mesét” a szerző obi-ugor magánhangzó-történeti problémáiról (HONTI 1984a), sorjázta a dolgozatok még a 80-as évek végéig, nem beszélve az obi-ugor konzonantizmus történetéről, aminek részleteit tán éppen kedves affrikátaival kezdte feltárni még a hetvenes évek végén (HONTI 1979c), hogy aztán 1999-ben önálló monográfiában ezt is összefoglalja (HONTI 1999). Obi-ugor vokalizmustörténete és konzonantizmus-története nem forrott egybe, eddig legalábbis nem, de ha valaki figyelmesen olvassa Honti dolgozatait, tudhatja, hogy az obi-ugor és ugor hangtörténeti kérdések azóta sem váltak unalmassá számára. Az ugor olyannyira nem, hogy az ugor egység elemzése kapcsán kénytelen volt beleásni magát magyar hangtörténeti kérdésekbe is; eredményként meg az a tanulmány-sorozat született meg – csak úgy, közben – amelyik tudományágunkban a legrészletesebben vizsgálta a témát (HONTI 1997).

A legutóbbi időkben meg láthatóan visszatér régi kedves hangtörténeti elemzéseihöz: nem csupán HONTI LÁSZLÓT, de a teljes „ugrisztikát” jókora kihívás érte röviddel ezelőtt a turkológia részéről: 2011-ben megjelent BERTA ÁRPÁD és RÓNA-TAS ANDRÁS munkájaként

a West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian című munka, s benne kismonográfia terjedelmű fejezet a magyar nyelv történeti fonológiájáról, s azon belül is egy alfejezet az ugor alapnyelv történeti fonológiájáról, RÓNA-TAS ANDRÁS tollából (RÓNA-TAS–BERTA 2011). 2012-ben pedig már a Magyar Nyelvben olvashattuk HONTI hangtörténeti észrevételeit a magyar–török kapcsolatok ürügyén (HONTI 2012), a következő évben pedig 68 oldalon az Acta Linguisticában a szerény (Comments on Uralic Phonology) című munkát (HONTI 2013b). Terveit a témával kapcsolatban pedig már ismerjük néhányan.

S itt meg kell állnom egy pillanatra. Nem tudom, hogy az oly szépen kirajzolódó ív kiindulópontján a hangtörténeti munkásságban, annak különféle (morfológia-történeti, etimológiai) elágazásaival együtt, milyen indukáló szerepet játszott az Uralisches Etymologisches Wörterbuch munkálataiban való hosszas közreműködés. Gyanítom, volt szerepe benne. De ha nem csupán a hangtörténeti vonulatot tekintjük, hanem a pálya indulását magát, akkor bizton állíthatom, abban nem az uráli etimológiai szótárnak volt elsődleges szerepe, hanem a szótár főszerkesztőjének, RÉDEI KÁROLYNAK. Kapcsolatuk, egymás iránti kölcsönös nagyrabecsülésük több volt, mint kollegiális, jóllehet az sem lett volna lebecsülendő. Rédei Károly bécsi, egyetemi dolgozószobájának asztalán volt egy telefonkészülék (akkoriban még külön készülék kellett a külföldre telefonáláshoz), azon pedig egy kartonlapocska a legfontosabb számok részére. Az első szám Hontió volt, még a családtagokéi is csak azután következtek...

Még egy megjegyzés az osztjábólógiái dolgozatokról. Végigtekintve az 1976-tól 1984-ig terjedő osztják témájú munkákon, meg azokon, amelyekben e nyelv másokkal összefüggésben tárgyalódik, *v i s s z a p i l l a n t v a*, nem is olyan csodálatos, hogy 1984-ben erről is megszületik az összefoglalás, a Chrestomathia Ostiatica: osztják nyelvjárási szöveggyűjtemény nyelvtani vázlattal és történeti magyarázatokkal (HONTI 1984b). A címben különös hangsúlyt érdemel a *t ö r t é n e t i m a g y a r á z a t o k* – ez az, amittől e könyv több is, más is, mint a chrestomathiák általában: benne rejlik egy osztják nyelvtörténet magva. S ráadásul nem is csak egyetlen dialektusról ad számot, hanem csaknem az összesről, ahogyan arra FEJES LÁSZLÓ is felhívta a figyelmet.

Ígértem még egy példát arra, hogyan mutatnak a szintetizáló művek felé Honti munkásságában, egy-egy korszakában az őt éppen (az *éppen* évtizedeket is jelölhet) izgató témák. 1986-ban, amikor még éppen az ugorral, meg a szibilánsokkal, affrikátákkal volt elfoglalva, megjelent egy ártatlannak tűnő kérdésként megfogalmazott dolgozattípus: Szláv hatás a magyar számnévszerkesztésben? (HONTI 1986). Fogalmam sincs, amikor Honti László e dolgozat megírására készült, olvasta hozzá a szakirodalmat vagy gyűjtötte az anyagot (e munkafázisaira, mely oly jellegzetesen felismerhetők minden munkájában, mindig visszatérek), tisztában volt-e vele, mekkora fába vágta a fejszéjét, s hogy nem egyszerűen arról volt szó, fellelhetők-e szláv hatások a magyar számnévszerkesztésben, hanem valami jóval többről. Nem tudom, mikor kezdte el azt az örületes adatgyűjtést, ami nélkül érdemleges állításokat aligha tehetett volna a számnévekről, amiként azt sem tudom, mikor kezdte el megtanulni, egyáltalán mi a számolás, s hogy ezt hányféleképpen teszik a különféle beszélői közösségek a földkerekségen – legalább is az addig elérhető szakirodalom alapján. Merthogy megtanulta, az biztos.

És itt következik a jelzett kis kitérő: Honti soha nem hitt, nem hisz a másod- (még kevésbé a harmad-) kézből vett adatokban, mindig visszanyúl az eredeti forrásokhoz, s ha azok adatközlésében, vagy az adat értelmezésében nem biztos, inkább úgy idézi őket,

ahogyan azt az eredetiben találta, azaz soha „nem fog rá” az adatokra semmit. Ezt jól példázza obi-ugor konszonantizmus-történetének egy sor Kannisto-féle példája: meghagyta őket az eredeti lejegyzésben. Ugyanez jellemző a szakirodalmi idézetekre is, azoknak is utánajár, s előteremti az eredetieket kitarító macacssággal. (Tegyem hozzá megint csak zárójelben: nem csupán előteremti őket, de meg is szerzi azokat, birtokolja őket: ettől olyan a lassan legendássá váló Honti-féle szakkönyvtár, amilyen, a maga szakozásával, adatbázissá szerkesztett katalógusával, amiből percek alatt szedi össze az aktuális témához kapcsolódó szakirodalmat. Ez az a könyvtár, amiről Herman József egy udinei látogatás során, végigsétálva a polcok mentén azt mondta: ez a könyvtár önmagában is egy intellektuális alkotás. S Honti nemcsak magának szedi össze könyvtári adatbázisából a szükséges szakirodalmat, hanem azok számára is, akik a segítségét kérik. Ez az adatbázis képezte az Ob-Babel elnevezésű nemzetközi projektum obi-ugor szakirodalmi gyűjteményének az alapját, amit oly nagylelkűen nyújtott át – a számítógépes adatbázis programmal együtt – a munkatársaknak. Honti László a nagylelkű és segítőkész kolléga, „fejvesztés terhe mellett” adja át jegyzeteit is akár. Ezt tudják róla a Károly Egyetemen a hallgatói is, ezzel segíti meg őket a nem éppen könnyed előadások témájából leteendő vizsgákra készülésükben.) Ott tartottam tehát, hogy visszanézi a szakirodalmi előzményeket, s rendre idézi is őket munkáiban, eredeti nyelven, legtöbbször fordítással, ha kell hosszan, annak érdekében, hogy demonstrálja a hivatkozott gondolatokat.

Na de mi történt 1986 után, azután, hogy megírta gondolatait a szláv hatásról (annak hiányáról) a magyar számnévszerkesztésben? Csak azért nem mondom azt, hogy elindult a lavina, mert e témában nem volt mit számnéves dolgozatainak maguk alá temetniük: a téma nem volt kidolgozva. Mint annyi más sem, amihez hozzányúlt, a birtokos szerkezetektől kezdve a már említett ugor kérdésig. Röviden szólva: több mint harminc munkát publikált a témáról a rákövetkező hét évben a nagymonográfia kiadásáig, a Grundzahlwörterig, a „számnévek”-ig, ahogy a finnugrisztikában emlegetik (HONTI 1993), s a megjelenés után bőven sorjáztak még a gondolatok a számnévekről, legutóbb 2011-ben (HONTI 2011). (Ha eddig nem említettem volna: egy közel 350 tételes tudományos publikációs jegyzékből idézgetek itt...) Olyan írásaiban is, amelyek szorosan nem a számnévekről szólnak, de példaanyagul mégis csak ezeket elemzi (pl. HONTI 2001b). A Grundzahlwörtert ismereteim szerint szerzője a legjobb, legfontosabb munkájának tartja, amelyben a teljes nyelvtörténeti és leíró feldolgozás mellett (illetőleg azok eredményeként) sikerült rávilágítania két, a finnugrisztikában eladdig mélyebb elemzések nélkül ismételtgetett közhely természetére: a számrendszer és a közös előzményre visszavezethető számnévek valódi összefüggésére és a numerus absolutus kategóriájának tarthatatlan voltára. Néhány héttel ezelőtt egy nemzetközi konferencián érdekesítő előadást hallottam az indoeurópai számnévekről. Az előadás után egy cédulán átadtam az előadónak a Grundzahlwörter címét, adatait, hát-ha hasznát veszi. A kolléga mosolyogva köszönte meg: ó, nagyon jól ismerem!

Nem számnévkutatásai adtak először, s gondolom, nem is utójára alkalmat arra, hogy Honti tudományos vitákba keveredjék kollégákkal. Rédei Károllyal sem értett mindig mindenben egyet, s nekem magamnak is vannak eltérő elgondolásaim egyik-másik kérdésről, de ez így normális a tudományban. Mégis hadd jegyezzem meg, amit többé-kevésbé valamennyien tudunk: Honti László nagy vitázó, amihez sajátos stílus is párosul. Különösen, ha felbosszantják, márpedig létezik egy terület, amivel kapcsolatban egyre több bosszankodnivalója akad – bár itt nem tudományos vitákról van szó, hanem a „délibábosokról”.

Tessék csak beírni Honti nevét a Google keresőjébe: a mondott napon a hatodik bejegyzés éppen egy „szellemi gagyizó”-tól származott, s ha előtte nem tűntek volna fel mindazok a weblapok meg adatok, amelyek mégis csak elárulják, hogy kicsoda is voltaképpen Honti László, az akadémikus, könnyen azt hihetné bárki is, hogy mást sem csinált egész életében, csak a „gagyizókat” szidta, velük vitázott. Nem hálás misszió, amit kényszerűen felvállalt két kötettel is, interjúkkal és előadásokkal, de tudja, kikerülhetetlen a feladat.

Annyi mindenről beszélnék még szívesen, arról, hogy milyen kitartóan igyekszik nyelvi jelenségeket belső, finnugor eredettel magyarázni mindaddig, amíg arról végképp le kell tennie; arról, hogy miként tér vissza megint és megint a személyjelölő suffixumokhoz vagy a tárgyas ragozáshoz vagy a Cx-Px sorrendhez vagy hogy hol van az összefoglaló monográfia az izafet-jelenségről az uráliban, vagy hogy miként javítja ki összes pontosvevőinket is, vagy ... – ezt a széles spektrumot még felsorolni sem egyszerű. De hát véges az idő.

Ha valaha megtanultam valamit a történeti-összehasonlító nyelvészet alapjairól, azt Rédei Károlynak köszönhetem. Azt, hogy mindezt hogyan kell (kellene...) filológusi és kutatói hűséggel alkalmazni is, Honti Lászlótól próbáltam megtanulni, s próbálom meg átadni tanítványaimnak, hogy öröklődjék át, éljen tovább, ami é r t é k.

Köszönöm, Laci, hogy mindezt 43 év és egy hónapnyi ismeretség után el tudtam mondani rólad, neked. Mert ez jelent valamit, szerintem, számomra legalábbis. Isten éltesse!

Hivatkozott irodalom

- HONTI LÁSZLÓ 1966. Lytkin, V. I., O edinoj naučnoj transkripcii finno-ugorskih äzykov. *Nelvtudományi Közlemények* 68: 464–467.
- HONTI LÁSZLÓ 1969. A tárgy jelölése a vogul nyelv tavadai nyelvjárásában. *Nyelvtudományi Közlemények* 71: 113–120.
- HONTI LÁSZLÓ 1973. Obi-ugor alaktani kérdések és hangtörténeti tanulságaik. *Nyelvtudományi Közlemények* 75: 365–373.
- HONTI, LÁSZLÓ 1975. System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda. (Janua Linguarum, Series practica 246.) Akadémiai Kiadó, Budapest – Mouton, Den Haag.
- HONTI LÁSZLÓ 1979a. Magánhangzóváltkozás két szurguti osztják nyelvjárásban. *Nyelvtudományi Közlemények* 81: 119–123.
- HONTI, LÁSZLÓ 1979b. Vokalwechsel in gegenwärtigen Surguter Mundarten des Ostjakischen. In: ERHARD F SCHIEFER Hrsq., *Explanationes et tractationes fenno-ugricae in honorem Hans Fromm. Sexagenarii A. D. VII Kal. Jul. Anno MCMLXXIX oblatas.* (Finnisch–Ugrische Bibliothek 3.) Wilhelm Fink Verlag, München. 71–78.
- HONTI LÁSZLÓ 1979c. Az ősosztják affrikáták történetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 81: 71–78.
- HONTI LÁSZLÓ 1980. Az északi obi-ugor nyelvjárások fonéma-rendszerének összevetése. *Magyar Fonetikai Füzetek* 5: 90–99.
- HONTI, LÁSZLÓ 1982. Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe. (Bibliotheca Uralica 6.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HONTI, LÁSZLÓ 1984a. Sind bereits alle Rätsel der wogulischen Vokalgeschichte endgültig gelöst worden? *Sovietskoe Finno-Ugrovedenie* 20: 186–194.
- HONTI LÁSZLÓ 1984b. Chrestomathia Ostiaca: osztják nyelvjárású szöveggyűjtemény nyelvtani vázlattal és történeti magyarázatokkal: egyetemi segédkönyv. Tankönyvkiadó, Budapest.
- HONTI LÁSZLÓ 1986. Szláv hatás a magyar számnévszerkesztésben? *Nyelvtudományi Közlemények* 88: 196–207.
- HONTI, LÁSZLÓ 1993. Die Grundzahlwörter der uralischen Sprachen. (Bibliotheca Uralica 11.) Akadémiai Kiadó, Budapest. 1993.

- HONTI LÁSZLÓ 1997. Az ugor alapnyelv kérdéséhez. (Budapesti Finnugor Füzetek 7.) ELTE Finnugor Tanszék, Budapest.
- HONTI LÁSZLÓ 1999. Az obi-ugor konzonantizmus története. (Studia Uralo–Altaica, Supplementum 9.) JATE Finnugor Tanszék, Szeged.
- HONTI, LÁSZLÓ 2001. Hat die Lautgeschichte immer eine entscheidende Rolle in der historischen Morphologie? (Am Beispiel der uralischen Numerusbezeichnung) In: SEILENTHAL, T. szerk., Congressus Nonus Internatinalis Fenno–Ugristarum, 7. – 13. 8. 2000 Tartu, Pars IV.: Dissertationes sectionum: Linguisitica I. (Congressus Internationalis Fenno–Ugristarum 9.) Eesti Fenougristide Komitee, Tartu. 382–390.
- HONTI, LÁSZLÓ 2011. 'Ein-und-zwanzig' usw. im Detschen und im Slawischen. Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae 56: 81–91.
- HONTI LÁSZLÓ 2012. Hangtörténeti észrevételek a magyar–török kapcsolatok ürügyén. Magyar Nyelv 108: 322–327.
- HONTI LÁSZLÓ 2013a. Emléklülés Kálmán Béla születésének centenáriuma alkalmából. [http://mta.hu/\[-\]i_osztaly_cikkei/emlekules-kalman-bela-szuletesenek-centenariuma-alkalmabol-131991](http://mta.hu/[-]i_osztaly_cikkei/emlekules-kalman-bela-szuletesenek-centenariuma-alkalmabol-131991)
- HONTI, LÁSZLÓ 2013b. Comments on Uralic Phonology Acta Linguistica Hungarica 60: 1–68.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS – BERTA, ÁRPÁD 2011. West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

BAKRÓ-NAGY MARIANNE
MTA Nyelvtudományi Intézet
Szegedi Tudományegyetem

Rozgonyiné Molnár Emma 80 éves

A Magyar Nyelvtudományi Társaság szegedi csoportja és a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar Magyar és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke ünnepelni hívta az érdeklődőket: Rozgonyiné Molnár Emma tagtársunknak, a nyelvtudomány kandidátusának, nyugalmazott főiskolai tanárnak nyolcvanadik születésnapját köszöntöttük 2013. november 28-án.

A Kar dékánja, Marsi István meleg szavakkal köszöntötte a jubilánst, méltatta invenciózus egyéniségét, pontosságát, megbízhatóságát és kollegialitását. Azt a személyiséget értékelte benne, akitől egy-egy kolléga olykor többet várhatott, mint saját magától. Akinek a tanácsaira, segítségére bízást számíthatott tanszékvezető és pályakezdő, igazgató és ügyintéző, nemzetközi hírű kutató és első éves hallgató. – A tisztelgő előadást V. Raisz Rózsa tagtársunk tartotta Szecesszió vagy impresszionizmus? címmel. Az előadás utalhatott a jubiláns számos olyan elemzésére is, amelyek a szecesszió századvégi irodalmával foglalkoztak.

Rozgonyiné Molnár Emma első diplomáját a szegedi tanítóképzőben szerezte, s ennek nyomán Nógrád megyei kisiskolákban kezdte pályáját: ha szükség volt rá, szakórákon is helyettesítve a távol lévöket; a testneveléstől a matematikáig sokféle órán. A szegedi főiskolán hamarosan megszerezte magyar szakos általános iskolai tanári oklevelét (1952–1955), majd a bölcsészkaron középiskolai tanári diplomáját, s tanított általános és középiskolában. 1967-ben került a Juhász Gyula Tanárképző Főiskolára, s nyugdíjba vonulása után a mai napig óraadóként dolgozik.

A névkutató Inczeffi Géza tanszékére kerülve néhány éven belül központi feladatává vált a hangtan előadása és szemináriumának a vezetése. Ennek a diszciplináris oktatói feladata összekapcsolódott a hallgatók kutatás-módszertani képzésével, hiszen a tanul-

mányaik elején találkozott az elsőévesekkel. Következetes és precíz munkájával példát is mutatott a tanárjelölteknek, mind a téma didaktikai feldolgozásában, mind az elméleti háttér tisztázásában, mind a kidolgozás apró-cseprő gondjaiban. Számos hallgató tekintette példaképének, s választotta a szakdolgozati témáját az ő irányításával. Az Országos Tudományos Diákköri Konferenciák első díjakkal és értékes helyezésekkel ismerték el az irányító tanári munkáját.

Csefkó Gyula, Nyíri Antal, Benkő László, Török Gábor és Békési Imre is ezen a magyar nyelvészeti tanszéken dolgozott, így a nap mint nap végzendő kutatómunka természetes igényt támasztott a belépő oktatóval szemben. Kutatásait Csokonai Vitéz Mihály szövegeinek stilisztikai megközelítésével kezdte (1970–1977), bölcsészdoktor lett (1972: Szólások és közmondások Csokonai műveiben), s következetes munkával jutott el a nyelvtudomány kandidátusa cím megszerzéséig (1984: A szólások és közmondások nyelvi és nyelvhasználati arculata). Tanulmányait magyar és német nyelven tette közzé (1971–2003). Nem felejtkezett el kisdíákjairól sem: Stilisztikai ábécé címmel a kedvelt tudományágának közérthető alapjait közvetítette nekik (1989, a szerzőtárs VASS LÁSZLÓ). Kutatásainak legfontosabb keretét évtizedeken keresztül a Szathmári István vezette stilisztikai kutatócsoport jelentette rendszeres és tervszerű munkával, ennek legfőbb eredménye önálló munkája, Szomor Dezső regényének elemzése (Nemzeti Tankönyvkiadó, 2002), majd szócikkei a 2008-ban megjelent Alakzatlexikon lapjain (Tinta Könyvkiadó). Ugyancsak jelentősek kutatásai a verbális és nonverbális jelek összetett szövegeinek körében, más munkákkal együtt a Szemiotikai Szövegtan húsz évében (1990–2010). Eredményeit örömmel közölte a Magyar Nyelv, a Magyar Nyelvőr is: kiemelhető a tanulmánya a hálódiaagram alkalmazásáról, ezzel megelőzte a hálózatelméleti megközelítés térhódítását. Az utóbbi másfél évtizedben Bolla Kálmán, majd A. Jászó Anna és Aczél Petra rendszeresen kért tőle elemzést a hallgatók retorikai munkáiról: Egyetemi Fonetikai Füzetek, A régi új retorika stb.

Tanárnő egyik kiemelkedő tevékenységi területe a Kazinczy-versenyekre való felkészítés. Annyi hallgató nyerte el a Kazinczy-érmet az ő hozzáértő és empatikus segítségével, irányítása révén, hogy egy tanteremben el sem férnének. Sőt: tanítványai között számosan neveltek Kazinczy-érmeseket, jó néhányan pedig a rádiós és televíziós műhelyek szép és tiszta beszédű, megbecsült munkatársai: Banner Géza, Barlay Tamás, Mucsányi János (Duna Televízió); Beslin Anita (Magyar Rádió) stb. Fontos és megbecsült személyisége a szép magyar beszéd mozgalmának: városi, megyei és országos versenyek zsűrijében számíthattak szakértelmére, pontos értékelésére. Az Édes anyanyelvünk rendezvényeire is mindig szakított időt, egyik kulcsszereplője volt a Nyelvünkben Élünk rendezvénysorozatának. Az anyanyelvi mozgalmak területén végzett munkájáért Kazinczy-díjat vehetett át (1989). 1988 óta Rozgonyiné Molnár Emma a középiskolások helyesírási versenyének egyik fő személyisége, több alkalommal zsűrielnöke; méltán nyerte el az Implom József-díjat (2008).

Oktatói kvalitásai kiemelték kollégái közül, s gyakorlati érzéke meg a teljes oktatási vertikum ismerete predesztinálta a Főiskola gyakorlati képzésének irányítására: másfél évtizedig vezette a tanárjelöltek gyakorló munkáját, három turnuson keresztül főigazgató-helyettesként; megszervezte és vezette a pedagógusok intenzív továbbképzését. Vezetői feladatait sosem hanzzatos szólamok, zajos események jellemezték. Tanárnő mindig az embereket irányító tanárjelölti személyiségre koncentrált, s az egyéni értékek hasznosítását célozta a tanulói közösség javára.

A Módszertani Közlemények című (több mint 50 éve megjelenő) didaktikai folyóirat szerkesztőjeként Rozgonyiné dr. Molnár Emma két évtizedet dolgozott. Jelentős a szerepe abban, hogy a fiatal kollégák eredményes publikációs tevékenységet fejthettek ki; s abban is, hogy a folyóirat a mai napig működhetik. Számos kötet gondos és figyelmes szerkesztője (DEME LÁSZLÓ, Nyelvünkről, használatáról, használóiról, 1994; Hipotézisek és realitások a lingvisztikában, 1996 – B. FEJES KATALINNA; Absztrakció és valóság. Békési Imre köszöntése, 1996 – GALGÓCZI LÁSZLÓVAL ÉS NAGY JÁNOSSEL).

Rozgonyiné dr. Molnár Emma tanár: hat évtizede fejti ki pedagógiai tevékenységét. Tanára az iskolába járó gyermekeknek, tanára a felsőoktatásban tanuló hallgatóknak, tanára a fiatal oktatóknak, tanára a stilsztika kutatóinak, tanára a Kazinczy-versenyeken indulóknak, tanára a középiskolai helyesírási versenyeknek, tanára a didaktikai folyóiratban publikáló kollégáinak. Alkotó életének hat évtizedét valóban a társadalomért, a fiatalok pályára állításáért áldozta. Sokoldalú és eredményes munkáját ismerték el többek között a Pro Iuventute (1979), a Kiváló Pedagógus (1988), az Apáczai Csere János-díj (1993) neki ítélésével.

Amikor 1993-ban zsűrielnöki megnyitót mondott az Implom József-versenyen, s Kölcsey Parainesisét idézte, szavai önvalomással értek fel: „az élet fő célja – tett; s tenni magában vagy másokkal együtt senkinek sem lehetetlen. Tehát tégy! S tégy minden jót, ami téled telik, s mindenütt, ahol alkalom nyílik, s hogy minél nagyobb sikerre tehess, lelkedet eszközökkel gazdagítani szüntelen igyekezzél” (in: NAGY L. JÁNOS szerk., Helyesírás és nyelvtudomány. Gyula, 1993. 19).

NAGY L. JÁNOS
Szegedi Tudományegyetem

Balogh Lajos 80 éves*

Kedves Lajos! Vannak dolgok, amik valóságos voltuk ellenére is teljesen valószínűtlennek tűnnek. Ilyen például, hogy most 80. születésnapodon köszönhetlek. Hiszen csak most volt..., ahogy szoktuk mondani. És tényleg most volt, amikor az Eötvös Collegium dialektológiai szakszemináriumára jártam Hozzád, aztán a Nyelvtudományi Intézetben a segítségedet kérhettem valahányszor elakadtam a Nyelvatlasz munkatérképeinek problematikus adatai között, amikor a térképrajzoló számára kellett kiírni kutatópontként minden lejegyzett szóalakot. De segítőkészségedről különben is sokat és sok éven át hallottam. Végh Jóska bácsi szájából számtalanszor hangzott el, különösen az intézeti keretek között „lófesztiválnak” becézett országos néprajzi és helynévgyűjtő mozgalommal összefüggő megyei rendezvények kapcsán a rád vonatkozó epiteton ornans: „Balogh Lajos az életem meghosszabbítója”.

Balogh Lajos életútján végigtekintve a nyelvjárásokkal való foglalkozás biztos vezérfonalként követhető. Az, hogy ez az érdeklődés a kibocsátó nyugat-dunántúli szülőfalu, Bük nyelvjárása iránti érdeklődésből, a hazai ízek szeretetéből táplálkozott volna, csak sejthető. Még a Büki tájszótár (Vasi Szemle Szerkesztősége, Szombathely, 2004) személyes vallomásokot elvileg lehetővé tevő bevezetője sem tartalmaz semmi ilyenféle utalást,

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2013. december 17-i ülésén.

de a 2006-ban Bükön megrendezett 14. Élőnyelvi Konferencia alkalmából a családi fészekbe elkalauzolt csoportok tagjai a tanúi annak, hogy mit jelent Balogh Lajos számára ez a kibocsátó közeg. Akárhogy is volt, a nyelvjárások hamar helyet követeltek maguknak ünnepeltünk életében. Már egyetemi hallgató korában részt vett az akkori nevén I. és II. számú Magyar Nyelvtudományi Tanszékek által rendezett nyelvjárásgyűjtő kirándulásokon, így az azóta is legendás hírű badacsonytördemeci és több szinpetri gyűjtésen. Ezek során idejekorán módja volt elsajátítani a tájnyelvi adatgyűjtés módszereit. Szakdolgozatának témája mutatja – hét Vas megyei község hangutánzó ígéről, hívogató-, üző és terelő szavairól van szó –, hogy a megszerzett tudást a gyakorlatban is kamatoztatta. A szakdolgozati téma igazolja, hogy a dolgok összefüggenek. Balogh Lajos életében ez többszörösen is megmutatkozik. Az egyetemi évek alatt kialakult barátság, a hasonló érdeklődés Király Lajossal megvetette az alapjait a később kettejük munkájaként könyvvé formálódó somogyi speciális nyelvatlasznak (*Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlasza*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976).

A nyelvatlaszok egyébként is fontos szerepet játszottak Balogh Lajos életében. Az egyetem elvégzése után egy évig tanárként dolgozott Szombathelyen, majd Benkő Loránd hívására Budapestre jött, és a Nyelvtudományi Intézetben helyezkedett el. Ezek voltak azok az évek, amikor a Magyar Nyelvjárások Atlaszának az ellenőrző és kiegészítő gyűjtései történetek. Ekkor készültek a szövegfelvételek is, amelyekből dialektológiaórákon nem egyet hallgattam meg a diákokkal együtt magam is – végén a szokásos és szükséges megjegyzéssel: „a helyszínen gyűjtötte és felvette Balogh Lajos”.

Nyelvatlaskutatások azóta is folynak, folytak nemcsak itt nálunk, hanem Európában, illetőleg közvetlen környezetünkben is. Az Európai és a Kárpáti nyelvatlasz munkálataiban ünnepeltünkre is fontos feladatok hárultak. A magyar és a nemzetközi dialektológia ezekben a projektumokban látványosan kapcsolódott össze. A nyelvjárások legújabb kori történetében általános tendenciaként fogalmazható meg, hogy a standard hatására átalakulás kezdődött. Archaikus sajátosságaik eltűnőben vannak, a fiatal generáció nyelvhasználatuk a köznyelvhez közelít. A hetvenes évek elejétől kezdtek foglalkozni az európai dialektológiában a nyelvi regionalitás szintjének mérésével. Az átmenetiség fokának mérésére nyelvenként eltérő eszközök szolgálnak, Balogh Lajosnak a magyarra vonatkozóan sikerült erre egy alkalmas fonémastatisztikai módszert kidolgoznia (BALOGH LAJOS 1990. A nyelvi regionalitás szintjei. In: BALOGH LAJOS – KONTRA MIKLÓS szerk., *Élőnyelvi tanulmányok*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 121–133). – A legutóbbi időben az ÚMNYA munkálatainak első évében Balogh Lajos szerződéses munkatársként volt közreműködő és összekötő kapocs a két magyar nyelvatlasz munkaközössége között.

Kedves Lajos! Alighanem gondban lehetne az, aki a dialektológia területén olyan témát akarna találni, amellyel ne foglalkoztál volna. Kidolgoztad a nyelvjárási szövegeknek a könnyített: néprajzosok számára alkalmazható szöveglejegyzési módját (VOIGT VILMOS, *A népköltési [folklor] alkotások kritikai kiadásának szabályzata* – BALOGH LAJOS, *A népköltési [folklor] alkotások dialektológiai szöveggondozásának kérdései*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974. 83–113), és mintát adtál a regionális nyelvi kutatások során alkalmazható szöveglejegyzésre (BALOGH LAJOS, *Útmutató a regionális nyelvi kutatásokhoz szükséges szöveganyag magnetofonszalagról történő lejegyzéséhez*. In: BALOGH LAJOS

szerk., Szöveggyűjtemény a táji nyelvváltozatok köréből. [Linguistica, Series B, 2.] MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1993. 9–19).

Bevezetted a lexikai negatívum fogalmát, ami azt jelenti, hogy a nyelvjárási szókincre rendszertanilag az is jellemző, ami hiányzik belőle. Úttörő szereped volt az élőnyelvi konferenciák sorozatának elindításában is.

Balogh Lajos a dialektológián kívül a földrajzi nevek gyűjtésében, ellenőrzésében, közzétételében is közreműködött. Ez volt az a tevékenység, amelynek során a korábban már említett díszítő jelzőt is „kiérdemelte”. A Vas megyei kötet tudományos tanácsadója volt. Kutató munkája mellett a 80-as évektől az ELTE-n fonetikát, nyelvjárást és szociolingvisztikát tanított, így lehetősége volt kutatói tapasztalatait a hallgatóságnak továbbadni. Az oktató Balogh Lajos pedig ismét résztvevővé vált az egyetemi nyelvjárásgyűjtő tanulmányutakon. 1990–1994 között az Ungvári Állami Egyetem vendégtanára volt. A szép hangzású beosztás nemcsak többet, de mást is jelentett, mint amit egy vendégtanári cím mögött sejteni lehet. Mindenekelőtt lemondást a kényelemről, és nélkülözésre való berendezkedést a függetlenedő, szegény, a csernobili szerencsétlenség árnyékában élő Ukrajnában. Az akadályok legyőzésében biztosan segítette sportos életformája, a kajaktúrákon szerzett sokféle „túlélő” tapasztalata. A létfenntartás körülményeinek megszervezése mellett tanított, kutatott és segített az ELTE magyar szakos hallgatóinak a hagyományos nyelvjárásgyűjtő és művelődéstörténeti tanulmányútjainak a szervezésében.

Balogh Lajos 1977-ben Csűry-emlékérem, 2006-ban Pais Dezső-díj kitüntetésben részesült.

Kedves Lajos! Születésnapodon sok erőt, jó egészséget és további alkotó kedvet kívánok Neked a magam és a Nyelvtudományi Társaság nevében. Őrizd meg kiegyensúlyozott voltodat, derűs nyugalmadat. Isten éltesen családot, minden kedves ismerősöd és kollégád örömére!

ZELLIGER ERZSÉBET
Eötvös Loránd Tudományegyetem

LEVÉLSZEKRÉNY

A szerkesztőség írja. Szerkesztőségünk ez úton is tudatja a tisztelt szerzőkkel, hogy folyóiratunk kézirat-formálási, technikai szerkesztési szabályai kisebb mértékben megváltoztak. A részletekről szíveskedjenek tájékozódni a Magyar Nyelv honlapján: www.c3.hu/~magaryelv.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

160. **Bene Annamária:** Medialitás jelenségek a magyar nyelvben. 2011.
 161. **Kádár Edit:** A kopula és a nominális mondatok a magyarban. 2011.
 162. **Bodó Csanád:** A látszólagos idő valósága. Esettanulmány a folyamatban lévő nyelvhasználati változások vizsgálatához. 2012.
 163. **Tamm Anne:** Kategóriafüggetlen eset. A morfológiai eset pragmatikája a finnnségi igerendszerben. 2013.
 164. **Imrényi András:** A magyar mondat viszonyhálózati modellje. 2013.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

227. **Varga Józsefné Horváth Mária:** 18–19. századi személynevek a Rábaközéből. Adattár. 2007. 2000 Ft.
 228/1. Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai. Szerk. **Zelliger Erzsébet.** 2007. 3000 Ft.
 228/2. **Komáromi Csipkés György:** A magyar nyelv magyarázata. Hungaria illustrata. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2008. 2000 Ft.
 229. Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet. Budapest, 2008. április 17–18. Szerk. **Korompay Klára, Terbe Erika, C. Vladár Zsuzsa, Zsilinszky Éva.** 2009. 2000 Ft.
 230. **Tsétsi János:** Helyesírási-grammatikai megjegyzések. Observationes Orthographico-grammaticae. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2009. 800 Ft.
 232. **Kövesdi Pál:** A magyar nyelv alapjai. Elementa Linguae Hungaricae. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2010. 1500 Ft.
 234. A nyelvföldrajztól a névföldrajzig. A 2010. június 8-i szombathelyi tanácskozás előadásai. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2010. (Elfogyott.)
 235. **Vörös Ferenc:** Családnevek térképlapjainak nyelvföldrajzi vallomása. 2010. (Elfogyott.)
 236. **Tótfalusi Kis Miklós:** Számvetés a helyesírásról. Ratiocinatio de orthographia. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította Fekete Csaba. Átdolgozta C. Vladár Zsuzsa. 2011. 1000 Ft.
 237. Emléklés Pais Dezső születésének 125. évfordulóján (Zalaegerszeg, 2011. november 11.). Szerk. **Ördög Ferenc.** 2012. 1500 Ft.
 238. Benkő Loránd emlékezete. Szerk. **Juhász Dezső és Kiss Jenő.** 2012. 1500 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLEK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 2000 Ft.
 Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 3000 Ft.
 Domonkos-kódex. 1517. 1990. 3500 Ft.
 Nádor-kódex. 1508. 1994. 5000 Ft.
 Kazinczy-kódex. 1526–1541. 2003. 3000 Ft.
 Pozsonyi Kódex. 1520. 2004. 2000 Ft.
 Tihanyi Kódex. 1530–1532. 2007. 5000 Ft.
 Török Bálint deákjának, Martonfálvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 1500 Ft.
 Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 2000 Ft.
 Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 2000 Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

A teljes lista olvasható a Társaságunk honlapján: www.mnyt.hu

A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).

Kódexkiadások: Szent Margit élete. 1990. 3000 Ft; Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 3500 Ft; Gömör-kódex. 1516. 2001. 3500 Ft.

A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–XI. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995–2010. Kötetenként 5000 Ft. (Társasági tagoknak 3000 Ft.)

Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése. Közzéteszik Hajdú Mihály és munkatársai. 1–10. Bp. (Kötetenként 1000, ill. 2000 Ft.)

Varga Józsefné Horváth Mária: Történeti személynevek a Rábaközben (1690–1895). Győr, 2006. 1500 Ft
Mazurka Károly: Szuhogyi palóc tájszótár. Szerk. N. Fodor János. Bp., 2008. 1990 Ft.

Régi magyar családnevek névvégmutató szótára XIV–XVII. század. Szerk. Farkas Tamás. Bp., 2009. 1200 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

Számunk szerzői

Dr. Bakró-Nagy Marianne, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., bakro@nytud.hu – *Dr. Bóna Judit*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Fonetikai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, bona.judit@btk.elte.hu – *Dr. Gósy Mária*, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr utca 33., Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Fonetikai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, gosy.maria@nytud.mta.hu – *Dr. Hegedűs Attila*, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2081 Piliscsaba, Egyetem u. 1., hegedus@btk.ppke.hu – † *Hegedűs József* – *Dr. Hosszú Gábor*, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Elektronikus Eszközök Tanszéke, 1117 Budapest, Magyar tudósok körútja 2., hosszu@eet.bme.hu – *Dr. Károly Krisztina*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Angol-Amerikai Intézet, Angol Nyelvpedagógia Tanszék, 1088 Budapest, Rákóczi út 5., karoly.krisztina@btk.elte.hu – *Kicsi Sándor András*, 1071 Budapest, Peterdy u. 34., kicsis@freemail.hu – *Dr. Kiss Jenő*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, kiss.jeno@btk.elte.hu – *Kolyvek Léna*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, Orosz Nyelvészeti Program, 2481 Velence, Mély utca 11., kolyveklena@gmail.com – *Dr. Kortvélyessy Livia*, P. J. Šafárik University in Košice, Department of British and American Studies, Petzvalova 4, 040 11 Košice, Szlovákia, livia.kortvelyessy@upjs.sk – *Dr. Nagy L. János*, Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, 6701 Szeged, Pf. 396., nagy@jgypk.u-szeged.hu – *Dr. Németh Michal*, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Instytut Językoznawstwa, ul. marsz. Józefa Piłsudskiego 13, 31-110 Kraków, Lengyelország, michal.nemeth@uj.edu.pl – *Pelczéder Katalin*, Pannon Egyetem, Magyar és Alkalmazott Nyelvtudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 8200 Veszprém, Egyetem u. 10., pelczederk@gmail.com – *Pölcz Ádám*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, polcz.adam89@gmail.com – *Dr. Rácz János*, 8230 Balatonfüred, Siske u. 69., janos.racz@freemail.hu – *Dr. Szathmári István*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A. iszathmari@t-online.hu – *Dr. Zelliger Erzsébet*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, zelliger.erzsabet@btk.elte.hu – *Zimányi Árpád*, Eszterházy Károly Főiskola, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 3301 Eger, Pf. 43., zimanyi@ektf.hu.